

Aalborg Universitet

Livsstil, boform og ressourceforbrug

Ph.d.-afhandling

Jensen, J.O.

Publication date:
2002

Document Version
Også kaldet Forlagets PDF

[Link to publication from Aalborg University](#)

Citation for published version (APA):
Jensen, J. O. (2002). *Livsstil, boform og ressourceforbrug: Ph.d.-afhandling*. SBI forlag.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal -

Take down policy

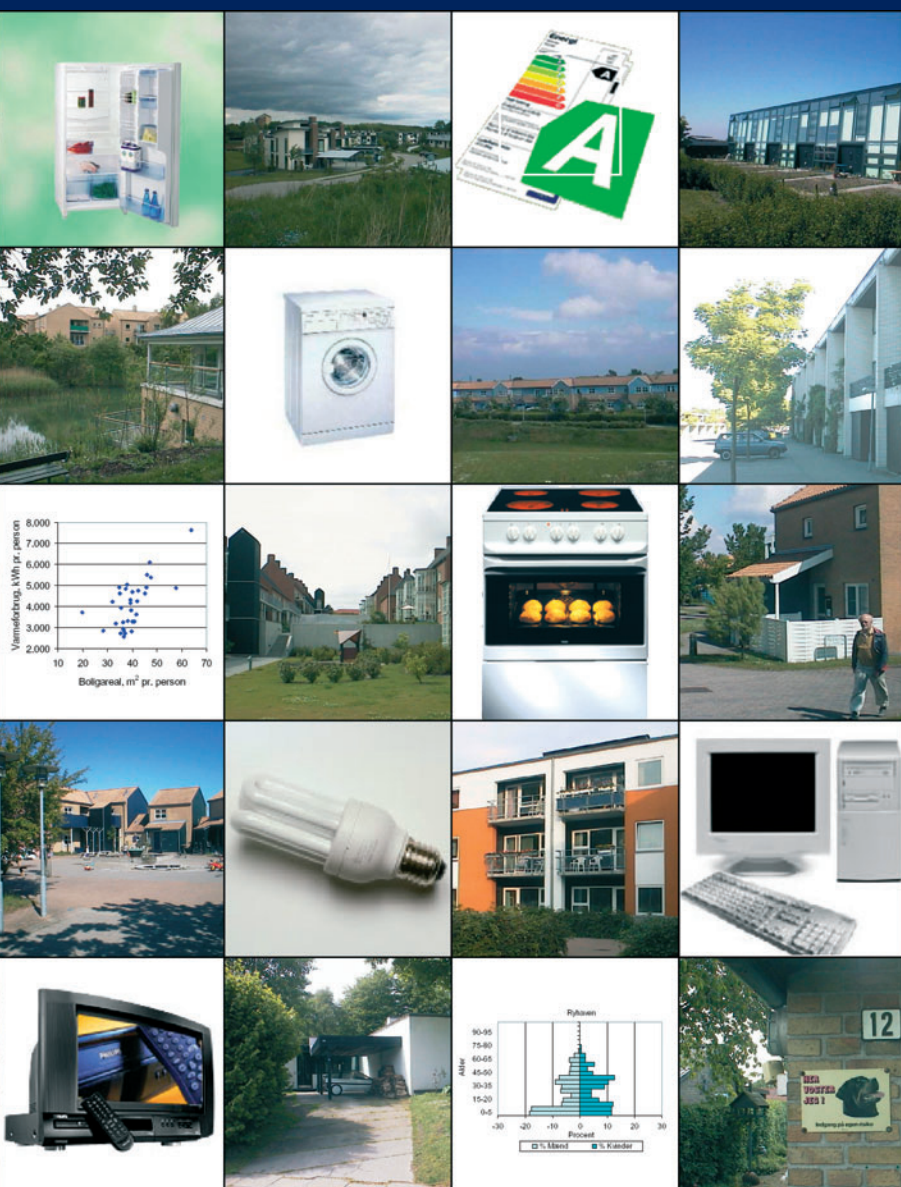
If you believe that this document breaches copyright please contact us at vbn@aub.aau.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Ph.d.-afhandling

Livsstil, boform og ressourceforbrug

Statens Byggeforskningsinstitut
Danish Building and Urban Research

Livsstil, boform og ressourceforbrug

Ph.d.-afhandling

Jesper Ole Jensen

Titel	Livsstil, boform og ressourceforbrug
Undertitel	Ph.d.-afhandling
Udgave	1. udgave
Udgivelsesår	2002
Forfatter	Jesper Ole Jensen
Sprog	Dansk
Sidetæl	189
Litteratur-henvisninger	Side 156-163
English summary	Side 164-172
Emneord	Ressourceforbrug, miljøbevidsthed, livsstil, boform
ISBN	87-563-1144-3
Pris	Kr. 300,00 inkl. 25 pct. moms
Tekstbehandling	Pernille Glahn
Fotos	Thorkild Ærø
Omslag	Jesper Ole Jensen
Tryk	BookPartner, Nørhaven digital A/S
Udgiver	By og Byg Statens Byggeforskningsinstitut, P.O. Box 119, DK-2970 Hørsholm E-post by-og-byg@by-og-byg.dk www.by-og-byg.dk

Eftertryk i uddrag tilladt, men kun med kildeangivelsen: *Livsstil, boform og ressourceforbrug. Ph.d.-afhandling, By og Byg 2002.*

Indhold

Forord	5
Forfatterens forord	6
Indledning	7
Hus-holdninger og forbrug	7
Formål	9
Kapitel 1. Introduktion til livsstil og forbrug	11
Livsstilsbegrebet generelt	11
Miljøpolitikens livsstilssyn	13
Eksempler på forskellige tilgange i undersøgelser om livsstil og miljø	14
Nogle analytiske problemstillinger	18
Teoretisk indfaldsvinkel og undersøgelsesdesign	21
Kapitel 2. Teorier om livsstil og forbrug	23
Hannah Arendt: Vita Activa og Vita Contemplativa	23
Mary Douglas: Rent og urent, livsstil, forbrug	26
Pierre Bourdieu: Habitus, distinktion og dominans	32
Colin Campbell: Traditionel og moderne hedonisme	38
Opsamling	40
Kapitel 3. Bolig og labor-aktiviteter	44
Kontrol over naturen	44
Boligidealer	48
Forskellige boformer	58
Kapitel 4. Metode og undersøgelsesdesign	64
Model for sammenhæng mellem livsstil, bolig og forbrug	64
Kvantitativ analyse	66
Områdestudier	70
Kvalitative interviews	72
Kapitel 5. Forbrug i tæt-lav bebyggelser i Århus	75
Forbrugsforskelle	75
Boligstørrelse og -alder	76
Husstandsstørrelse	78
Boligforbrug	82
Ejerformens betydning	86
Kapitel 6. Analyse af tre boligområder	89
Korte træk af udviklingen i Vejlbj	89
Beskrivelse af boligområderne	90
Sammenligning af områderne	96
Opsamling	100
Kapitel 7. Interviews og analyse	102
Boligens betydning	103
Hverdagens forbrugsfelter	117
Holdninger, viden og intentionel miljøadfærd	132
Opsamling	138
Forbrug og besparelser set indefra og udefra	141
Kapitel 8. Konklusioner og perspektiver	146
Resumé af det teoretiske og empiriske udgangspunkt	146
Livsstilsdomæner og forbrugsmæssig segregation	147
Boformer i en sen-moderne boligkultur	149
Hverdagens forbrug og besparelser	151
Perspektivering	152
Litteraturliste	156

Summary	164
Aim and background	164
Theoretical perspectives	164
Methodological approach and results	167
Bilag	173
Bilag 1. Nøgletal for el-, vandforbrug	173
Bilag 2. Bomønstre og ejerformer	176
Bilag 3. Kategorier og definitioner fra Danmarks Statistik	179
Bilag 4. Interviewguide til telefoninterviews	181
Bilag 5. Interviewguide til kvantitative interviews	184
Bilag 6. Forbrugsoversigt for boligområder og interviewpersoner	189

Forord

Den foreliggende rapport er et resultat af et ph.d-projekt, gennemført af cand.polyt. Jesper Ole Jensen. Ph.d-projektet er en del af et større forskningsprojekt, "Byøkologisk Velfærdsudvikling", der udføres i samarbejde mellem By og Byg (Statens Byggeforskningsinstitut), Arkitektur og Design, Aalborg Universitet og Dansk Byplanlaboratorium i perioden 1997-2002. Forskningsprojektet er finansieret af forskningsrådene som en del af det såkaldte velfærdsforskningsprogram fra 1996/97.

Forfatteren har under ph.d-forløbet, fra november 1997 til december 2000, været indskrevet på Forskerskolen ved det Teknisk-Naturvidenskabelige Fakultet på Aalborg Universitet, under ph.d-programmet "Planning and Development". Vejledere på projektet har været lektor Mary-Ann Knudstrup, Arkitektur og Design, Aalborg Universitet og seniorforsker Ole Michael Jensen, By og Byg.

Afhandlingen blev forsvaret ved en offentlig forelæsning den 24. september 2001 på Aalborg Universitet og godkendt af et bedømmelsesudvalg bestående af lektor Eva Sandstedt, Uppsala Universitet, lektor Inge Røpke, Danmarks Tekniske Universitet og lektor Per Christensen, Aalborg Universitet (formand). Det Teknisk-Naturvidenskabelige Fakultet på Aalborg Universitet har på et møde den 19. december 2001 godkendt indstillingen fra bedømmelsesudvalget og tildelt ph.d-graden.

By og Byg vil afslutningsvis takke ovennævnte parter for et godt samarbejde.

By og Byg, Statens Byggeforskningsinstitut
Afdelingen for Byer og Boliger
September 2002

Hans Kristensen
forskningschef

Forfatterens forord

Denne rapport er et resultat af Ph.d.-projektet med titlen "Livsstil, boform og ressourceforbrug". Projektet er en del af "Byøkologisk Velfærdsudvikling", et femårigt forskningssamarbejde mellem Statens Byggeforskningsinstitut (By og Byg, tidligere SBI), Aalborg Universitet (AAU) og Dansk Byplanlaboratorium. Projektet støttes med midler fra det tværvideenskabelige Velfærdsforskningsprogram under Forskningsrådene. Jeg har været indskrevet på Forskerskolen på Aalborg Universitet, men har udført projektet på By og Byg.

Udgangspunktet for projektet har været en undren over de store forskelle i forskellige husstandes vand- og energiforbrug, særligt i en tid, hvor der gøres så meget for at begrænse forbrug og miljøbelastning. Det fremgår bl.a. af det datamateriale, der er stillet til rådighed af Århus Kommune og Århus Kommunale Værker, der udgør det empiriske omdrejningspunkt for projektet. Det er disse forskelle jeg har prøvet at forstå ud fra en teoretisk betragtning. Som byplaningeniør har jeg anvendt en poly-teknisk arbejdsmetode, hvor jeg har lånt redskaber fra andre fagområder som sociologi, antropologi, etnologi og boligforskning. Det skyldes min egen overbevisning om, at forskelligheder i forbrugsmønstre er alt for komplicerede til at kunne rummes af ét teoretisk perspektiv. Teorierne er således brugt som redskaber til at forstå og fortolke en empiri, fremfor det omvendte, nemlig at benytte empirien til at bekræfte en bestemt teori. Det har sat sit præg på den endelige afhandling og processen bag, som har været både spændende og kaotisk, men ikke mindst horisontudvidende.

Der er mange at takke. Først og fremmest mine vejledere, lektor Mary-Ann Knudstrup på AAU og seniorforsker, dr.phil. Ole Michael Jensen, By og Byg for inspiration, opbakning og tålmodighed gennem hele projektet. En tak også til sekretærer og bibliotek for fremragende service og overbærenhed med de mange hjemkaldelser. En stor tak til folk i Vejlbyskov – boligselskabsfolk, viceværter, ejendomsmæglere og særligt de familier, der har givet sig tid til at deltage i interviews om deres hverdag og forbrugsvaner. Uden dem var der ikke kommet andet ud af rapporten end tørre tal og svævende teorier. Sidst men ikke mindst en tak til mine forskerkolleger på By og Byg – Ph.d.-studerende, værelseskammerater, seniorforskere m.fl., der har udgjort et rigt fagligt og socialt miljø, og har været en stor støtte i hele processen.

Hørsholm, d. 30. marts 2001

Jesper Ole Jensen

Indledning

Hus-holdninger og forbrug

I de senere år er der i stigende grad sat fokus på husholdningernes forbrug og miljøbelastning. Husholdningernes forbrug af vand, varme og el udgør omkring en tredjedel af det samlede energi- og vandforbrug på landsplan. Medierne bringer dagligt meldinger om de lokale og globale miljøproblemer, der er et resultat af forbruget, og om de muligheder der er for at reducere forbruget og handle mere miljørigtigt ved at spare på vandet, slukke for lyset, skrue ned for varmen, købe miljømærkede hvidevarer, sortere affaldet m.m. Forbruget opfylder imidlertid også en række helt basale funktioner i det daglige – madlavning, hygiejne, afslapning, socialt samvær, hygge, underholdning m.m.; fra vi står op til vi går i seng gør vi ustandselig brug af de offentlige forsyningssystemer, hvilket summer sig op i den kvartalsvise regning for el, vand og varme. Det er uundværligt og på mange måder en integreret og usynlig del af hverdagen. I reglen er vi meget lidt bevidste om, hvor meget vi egentlig bruger, og ofte er det først når de offentlige forsyningssystemer svigter, at vi bliver opmærksomme på, hvor afhængige vi er af dem.

En stor del af miljøindsatsen har bestået i at gøre dette usynlige forbrug synligt, og et af redskaberne har været offentliggørelse af grønne regnskaber, hvor forbrug af vand, el, varme, affald m.m. i forskellige boligområder kortlægges og dermed kan gøres til genstand for en sammenligning. Erfaringen herfra viser, at der er overraskende store forskelle i forbruget mellem forskellige boligområder og forskellige husstande. Da Albertslund i 1992 som den første kommune offentliggjorde et grønt regnskab, der indeholdt en opgørelse af vand-, varme- og elforbrug samt affaldsproduktion i kommunens boligområder (Albertslund Kommune, 1993) viste det bl.a., at det gennemsnitlige elforbrug i de højst forbrugende boligområder typisk var dobbelt så stort som i områderne med de lavest forbrugende, mens forskellen i varme-forbrug nogle steder var op til en faktor 5. Senere har undersøgelser i andre kommuner tegnet et tilsvarende mønster. En sammenligning af, hvor meget affald der afhentes i forskellige boligområder fra en række kommuner viser, at der kan være op til en faktor 8 til forskel, opgjort i kg/pr. beboer/pr. år (Jensen, 1996), mens en undersøgelse i Ålborg tilsvarende viser, at der er store forskelle i forbrug af el, vand, varme og affald mellem boligområder med forskellige bebyggelsestyper og beboersammensætning (Marling og Knudstrup, 1998). Herudover har en lang række kommuner, boligselskaber m.fl. udarbejdet grønne regnskaber for boligområder og -afdelinger, bl.a. fordi erfaringerne viser, at synliggørelsen i sig selv kan virke igangsættende for lokale miljøinitiativer, når det bliver muligt at sammenligne sit eget forbrug med naboområdet eller naboopgangen.

Man kan se disse forskelle som udtryk for, at der i alle byer eksisterer en social opdeling eller segregation. De fleste boligområder er således præget af en bestemt beboersammensætning – f.eks. med hensyn til husstandsstørrelse, alder, indtægt, erhverv, etnicitet m.m. Dette er udtryk for, at forskellige livsstilsgrupper vælger at bosætte sig i boligområder med folk, der ligner dem selv, både hvad angår social status og opfattelse af normer, æstetik, arkitektur, omgangsformer m.m. (Møllgaard, 1984; Pløger, 1997). Eksempelvis har børnefamilier andre behov og præferencer end pensionister eller unge. Samtidig er der nogle, der foretrækker et hektisk byliv, nogle et parcelhus med have, nogle et tæt socialt fællesskab, andre igen en bolig med en prestigefyldt beliggenhed. Boligen er en væsentlig måde at udtrykke

identitet på, og det er ikke tilfældigt, hvem der bosætter sig hvor. Hermed opstår forskellige domiciler, der har sine egne sociale og fysiske karakteristika. Med en kortlægning af forskellige boligområders forbrug af el, vand, varme, affald m.m. er man i stand til at illustrere de miljømæssige konsekvenser af forskellige livsstilsgruppers bosætning i forskellige domiciler. Med en sådan byplanmæssig tilgang lægges der vægt på at forstå forbrug i den kontekst, hvor det opstår, dvs. som et samspil mellem det fysiske (boligen) og det sociale (livsstil).

Udover at disse kortlægninger viser store forbrugsmæssige forskelligheder mellem forskellige livsstilsgruppers domiciler, så viser de også, at der indenfor hvert boligområde er store forskelle i forbruget, på trods af at boligområdet med hensyn til boligtyper og beboere set udefra forekommer homogen. Forbrugsmålinger og grønne regnskaber er således interessante i forskningsmæssig sammenhæng. De understreger, at der er en bredde og forskellighed i den måde som folk bor og forbruger på i hverdagen, som er større end man umiddelbart skulle tro. Overraskelsen over de forbrugsmæssige forskelle, der er mellem husstande og boligområder man ellers ville opfatte som ens, er i sig selv interessant. Man kan se det som udtryk for, at vand- og energiforbruget sjældent spiller nogen rolle for den enkeltes hverdag, og at hverken forskere eller privatpersoner er trænet i at tænke i forbrugsmålinger. De repræsenterer en ny type målestok, der kan være vanskelig at passe ind i de sædvanlige måder at opdele verden på. Forbrug er privat, og ikke samfundsmæssigt defineret på samme måde som de kategorier, der ellers benyttes til social klassifikation – alder, uddannelse, stilling, indtægt, etnicitet, civilstand m.m. Derfor er forbrugsmålingerne på sin vis mere afslørende for forskellighederne mellem husstande og boligområder, end de statistiske og demografiske data, der normalt benyttes til kortlægning af sociale forskelle.

Der ligger flere udfordringer og muligheder i fortolkningen af de konkrete forbrugsmålinger. En udfordring er at sammenholde den nye målestok, der udtrykker vand- og energiforbrug i boligen, og de "kendte" målestokke, der bl.a. udtrykker sociale og demografiske forskelligheder, og derudfra prøve at se nogle mønstre mellem dem. Det kunne f.eks. være at se forbruget i relation til beboernes indtægt, hustype og -størrelse, antal apparater i boligen m.m.

En anden, og nok så vigtig udfordring er at forstå de forbrugsdynamikker, der er på spil i forskellige husstande og boligområder, og hvilke sociale betydninger forbruget har for beboerne selv. Dette kan bl.a. give en indsigt i, hvilke muligheder der er for at forandre forbruget i mere bæredygtig retning, hvilket er nødvendigt, hvis man vil anvende de grønne regnskaber aktivt i en miljøindsats. De hidtidige danske kortlægninger på området har vist, at de forbrugsmæssige forskelle mellem boligområder og husstande er store. Forklaringerne på, hvad dette skyldes har dog indtil videre bestået af hypoteser, og der er således ikke gået ind i en nærmere diskussion eller undersøgelse af, hvad der konkret ligger bag sammenhængen mellem livsstil og forbrug.

Dermed er der også risiko for at foretage en "økologisk fejlslutning"¹. Fejlslutninger af den art består i, at man fortolker de enkelte husstandes hold-

¹ Udtrykket stammer fra Chicago-skolen, der fra 1920'erne og fremover foretog byplanstudier og kortlægning af byens "økologi", dvs. hvordan byen var opdelt i forskellige domæner præget af forskellige livsstilsgrupper, der blev beskrevet gennem feltstudier og statistiske kortlægninger. Et klassisk eksempel på en økologisk fejlslutning er, da man i en undersøgelse fra 1950'erne fandt en stor statistisk korrelation mellem analfabetisme og procentdel farvede i nordamerikanske valgkredse. Det kunne føre til en tro på, at mange farvede var analfabeter, men undersøgelser af de enkelte beboere viste imidlertid, at der kun var en svag korrelation mellem hudfarve og læseevne. Forklaringen på den høje korrelation på områdeniveau var, at der i områder med en høj andel farvede boede mange hvide analfabeter. De karakteristika man kunne konstatere ved området som helhed var således ikke en konsekvens af nogle karaktertræk ved områdets beboere som helhed, men et samspil mellem sociale forhold og bosætningsmønster (Andersen, Brante & Korsnes, *red*, 1998).

ninger og praksisser ud fra karakteristika ved området som helhed – eksempelvis at et højt ressourceforbrug i et givet område er udtryk for, at familierne sløser med ressourcerne, eller at et lavt forbrug skyldes at beboerne er meget sparsommelige.

Risikoen for økologiske fejlslutninger bliver ikke mindre af, at forbrug ofte indgår i en etnocentrisk italesættelse mellem forskellige livsstilsgrupper og boformer. Det kan f.eks. være, om det er mest miljørigtigt at bo i parcelhus eller i etagebolig, på landet eller i byen, om ejere er mere sparebevidste end lejere, om de moderne nomader er storforbrugere og de fastboende mådeholdne, om unge er fornøjelsessyge hedonister og de ældre er nøjsomme, fordi de er præget af efterkrigstidens varemangel, om 68-generationen, der påstår at være miljøbevidste, i virkeligheden er storforbrugere etc. Det skyldes bl.a., at der hersker en stærk normativitet omkring forbrug, f.eks. at det står i modsætning til socialisering og autenticitet, at det er overfladisk, irrationelt og forbundet med kapitalisme, globalisering m.m. (Miller, 1995). Derfor er forbrugsbegreber som materialisme og overforbrug også på skift blevet benyttet til at hæfte på de grupper, som samfundet af forskellige grunde har et problematisk forhold til – teenagere, yuppier, nyrige østeuropæere m.fl. (Löfgren, 1990).

Der er med andre ord en risiko for, at en beskrivelse af den forbrugsmæssige segregation, der udelukkende forlader sig på ”erklæren”, kommer til at forstærke en etnocentrisme, mere bygger på fordomme og forestillinger, end en konkret viden og en ”verstehen” omkring, hvad der skaber forskelle og ligheder i forbrug af varme, el og vand i boligen. En synliggørelse af forbruget kan derfor være med til at vende op og ned på forestillinger om sammenhængen mellem livsstil og forbrug – men det kan også være med til at skabe forestillinger og fordomme. Der er imidlertid også i faglig sammenhæng mange uafklarede problemer og spørgsmål omkring dette.

Formål

Med afsæt i nogle af disse overvejelser om mulige sammenhænge mellem forbrug og livsstil har formålet med projektet været:

At etablere en forståelse af sammenhængen mellem livsstil og ressourceforbrug i boligen gennem teoretiske og empiriske (kvantitative som kvalitative) studier.

Mere konkret har dette formål været udmøntet i forskellige delformål:

- For det første at sætte forbrug af el, vand og varme ind i en generel teoretisk sammenhæng, herunder at diskutere hvordan eksisterende teorier om livsstil, forbrug og boliganvendelse kan benyttes til at forklare forskelle på vand- og energiforbrug i boligen. Et væsentligt spørgsmål er, om dette forbrug kan opfattes på lige fod med et materielt og synligt forbrug.
- For det andet at finde konkrete forklaringer på de store forbrugsforskelle, der fremgår af tidligere undersøgelser, og som ligeledes kan iagttages af det datamateriale fra Århus Kommune, som projektet har taget udgangspunkt i.
- For det tredje at diskutere, i hvor høj grad man kan forstå disse forskelle ud fra et livsstilsperspektiv, og hvilke elementer i livsstilen, der i givet fald har betydning for ressourceforbruget.

Hensigten har primært været at forstå de forbrugsmæssige forskelle der er mellem forskellige husstande og boligområder, og sekundært at diskutere, hvordan forbruget kan reduceres. De to aspekter kan imidlertid ikke skilles ad: Gennem sammenligning af livsstil og forbrug i forskellige boligområder og i forskellige husstande bliver man opmærksom på, hvor forskellige og

sammensatte familiernes forbrugsmønstre er, herunder hvilke sparepraksisser man gør brug af, og hvad man i det hele taget opfatter som besparelser; det forbrugsgode som én familie betragter som uundværligt, vil en anden familie aldrig have indenfor dørene. Den komfort som nogle beboere ser i et forbrug, er der andre beboere, der nyder at begrænse så meget som muligt, uden at det behøver at være udtryk for en miljøholdning.

Rapporten er opbygget på følgende måde:

Kapitel 1 er en introduktion til projektets genstandsfelt. Det indeholder en overordnet præsentation af forskellige opfattelser af livsstilsbegrebet, og tre forskellige teoretiske tilgange, der hidtil har været benyttet i undersøgelser af livsstil og forbrug i relation til boligen. Endelig diskuteres en række analytiske problemstillinger, der knytter sig til denne type undersøgelser.

Kapitel 2 gennemgår de teorier om forbrug og livsstil, jeg har lagt til grund for undersøgelsen; en opdeling i forskellige forbrugs- og aktivitetsformer (Hannah Arendt), teorier om livsstil og forbrugets sociale betydning (Mary Douglas og Pierre Bourdieu) og en skelnen mellem forskellige typer hedonisme (Colin Campbell).

Kapitel 3 relaterer disse teorier mere specifikt til emnet, forbrug af vand og energi i husholdninger. Dette er delvist baseret på en historisk gennemgang af, hvordan boligen har ændret karakter i forskellige perioder, og hvordan ressourcetunge forbrugspraksisser som vask og hygiejne har udviklet sig parallelt med en social differentiering.

Kapitel 4 præsenterer projektets metode og undersøgelsesdesign. Der er udelukkende undersøgt forbrugsforskelle indenfor samme bebyggelsestype (tæt-lav). Den konkrete analyse omfatter en overordnet kvantitativ analyse, en mere detaljeret områdeanalyse og en analyse baseret på kvalitative interviews.

Kapitel 5 præsenterer den kvantitative analyse af 35 boligområder i Århus. Denne sammenligner områdernes forbrug af el, vand og varme, bygningsmæssige parametre og områdernes socio-økonomiske karakteristika. Her diskuteres, hvilke sammenhænge mellem forbrug, livsstil og boligtype, der kan udledes af de overordnede kvantitative data.

Kapitel 6 præsenterer en undersøgelse af tre boligområder, der er udvalgt som cases for en mere dybdegående undersøgelse af sammenhængen mellem forbrug, livsstil og bolig. Her ses der mere detaljeret på, hvilken bolig-mæssig identitet, der ligger bag de statistiske sammenhænge, bl.a. for at undgå risikoen for økologiske fejlslutninger.

Kapitel 7 præsenterer en kvalitativ analyse af sammenhængen mellem livsstil, boform og ressourceforbrug ud fra interview med otte familier i de tre boligområder. Analysen fokuserer, i modsætning til den kvantitative opgørelser, på beboerens egne opfattelser og praksisser med hensyn til forbrug. Denne er opdelt i tre temaer: Boligforbrug, hverdagens forbrugsfelter og intentionel miljøpraksis.

Undersøgelsens konklusioner præsenteres i kapitel 8, der også indeholder en diskussion og perspektivering af resultaterne.

Kapitel 1. Introduktion til livsstil og forbrug

I dette kapitel præsenteres først forskellige betydninger af begrebet "livsstil". Det benyttes i forskellige faggrene, og er langt fra noget entydigt begreb. Det diskuteres herefter, hvordan forskellige undersøgelser af forbrug og miljøadfærd i husholdninger har bygget på forskellige opfattelser af livsstilsbegrebet. Endelig diskuteres, hvilke analytiske problemer, der ligger i at benytte livsstilsbegrebet til fortolkning af vand- og energiforbrug i forskellige husstande.

Livsstilsbegrebet generelt

Nogle af de grundlæggende forskelligheder i livsstilsbegrebet er, i hvor høj grad den enkelte aktør agerer frit og selv er herre over sine handlinger, og i hvor høj grad sociale strukturer sætter rammerne for individets handlinger. Et andet spørgsmål er, om livsstil er et kollektivt eller et individuelt fænomen (Kuehn, 1998). Der er langt fra nogen konsensus om dette, hvilket medfører, at der – groft sagt – er lige så mange livsstils-grupperinger som der er forskere (Hallin, 1996). Det betyder bl.a., at det kan være svært at sammenligne resultaterne fra forskellige undersøgelser, da de livsstilsklassifikationer der indgår, er meget forskellige.

I den ene ende af spektret kan man tage Thomas Højrup's livsformsanalyse, der repræsenterer en strukturalistisk tilgang, hvor livsstilen er bestemt af ens relation til arbejdsmarkedet – som selvstændig, lønarbejder, karrieremenneske eller investor (Højrup, 1989; 1995). Kritikken mod de strukturelt orienterede livsstilsteorier er, at aktørernes handlinger foregår efter fastlagte mønstre, hvor den enkeltes individuelle holdninger og refleksivitet nærmest er forudbestemt (se bl.a. Halkier, 1999; s. 64), hvilket gør det vanskeligt at forklare forandringer i livsstil og forbrug. I den anden ende af spektret kan man tage de mere individualistiske orienterede teoretikere som Ulrik Beck, Anthony Giddens og Thomas Ziehe. De hævder, at det moderne menneske er frigjort fra klasser, historie og traditioner, og at livsstil derfor i langt højere grad end tidligere er noget den enkelte bliver tvunget til selv at tage stilling til, at reflektere over og at konstruere gennem bl.a. valg af uddannelse, arbejde, ægteskab og forbrugsmønstre (se bl.a. Beck, 1997). Kritikken mod denne type opfattelser er bl.a., at de ikke har tilstrækkelig forståelse for folks forskelligheder, og tillægger individets refleksivitet og valgfrihed overdrevent stor betydning – Scott Lash spørger f.eks. hvor store muligheder en enlig ghetto-mor har for at være refleksiv og konstruere sin egen livshistorie (Lash, 1994, s. 120).

De svenske sociologer Thomas Johansson og Fredrik Miegel argumenterer for, at den teoretiske forståelse af livsstilsbegrebet har ændret sig over tid – fra det meget strukturalistiske til det yderst individualistiske. Johansson og Miegel taler for, at livsstil ikke er et spørgsmål om enten-eller, men både-og, og mener at livsstilsbegrebet kan forstås som sammensat af tre niveauer: Et kulturelt (livsformer), et socialt (levemåder) og et individuelt (livsstil). Livsstil kan ikke forstås gennem et enkelt af niveauerne, men må ses som "...a meaningful pattern of his or her values, attitudes and actions", et mønster som den enkelte hele tiden selv må arbejde med at gøre meningsfuldt. I denne opfattelse ligger der implicit et forsøg på at undgå de sædvanlige dikotomier, der gør livsstil til et spørgsmål om enten forandring eller stabilitet, klasse eller individualisme, struktur eller aktør. De argumenterer f.eks. for, at

der blandt unges meget omskiftelige og iøjnefaldende forbrugsvaner gemmer sig en yderst stabilt livsstil, som imidlertid kan være vanskeligere at få øje på. Johansson og Miegel mener imidlertid, at det i takt med en øget samfundsmæssig individualisering er den enkeltes identitet og værdier, der udgør nøglebegreber til at forstå forskellene i livsstil, og i mindre grad forhold som bunder i kultur og klasse (Johansson & Miegel 1992).

Ole Michael Jensen opstiller en lignende tredeling af livsstilsbegrebet i livsform, livsstil og stil, som knyttes til forskellige skoler indenfor livsstilsforskningen (Jensen, 1999):

- En humanistisk, der har rødder i etnologi og antropologi, og som ser livsstil som udtryk for kulturelle forskelligheder og traditioner. Livsstil er et kollektivt begreb, hvor den kultur man tilhører sætter grænserne for, hvad der overhovedet reflekteres over, og hvor individuel man kan være. Denne livsstilsopfattelse relaterer sig på mange måder til Ferdinand Tönnies beskrivelse af det præmoderne Gemeinschaft-samfund, der står i modsætning til det moderne Gesellschaft.
- En samfundsfaglig, hvor livsstil primært forstås som et samspil mellem individ og samfund – både i form af samfundets prægning af den enkelte (f.eks. opvækst med forskellige opfattelser af sociale normer og forbrugsmuligheder) og placeringen i samfundets kategorier (stilling, indtægt, uddannelse, alder, køn, etnicitet m.m.). Her tillægges individets fornuft og refleksivitet stor betydning, da det er frigjort fra traditioner og kulturelle bindinger. Livsstil og valgmuligheder er derfor i høj grad betinget af den enkeltes refleksivitet og påvirkning fra samfundets institutioner. De institutionaliserede og kontraktsliggjorte relationer er et billede på livet i Gesellschaft, og det primært disse strukturer man interesserer sig for, fremfor de strukturer, der er internaliseret i den enkelte.
- En individualistisk, hvor individet hverken handler efter traditioner eller refleksivitet, men efter helt individuelle overvejelser omkring f.eks. kropslighed, æstetik, kreativitet, nydelse, spontanitet, oplevelser m.m. – en slags "hyper-refleksivitet". Her er individet frigjort fra både Gemeinschaft og Gesellschaft, og livsstil er noget man selv konstruerer gennem en række individuelle og refleksive valg, ligesom de fællesskaber man indgår i overskrider kulturer og klasser.

Synspunktet er, ligesom hos Johansson og Miegel, at de tre sider af livsstilen ikke udelukker hinanden; alle tre er til stede i den enkeltes livsstil, men i forskelligt blandingsforhold. For nogle dominerer den kulturelle arv over de individualistiske sider af livsstilen, mens det for andre er omvendt – her overskygges livsformen af æstetik og iøjnefaldende forbrug. Fælles for alle er imidlertid, at man i det daglige er tvunget til at foretage en "multi-tasking" mellem de tre niveauer, bl.a. afhængig af hvilken situation man befinder sig i (Jensen, 1995).

Flere teoretikere er enige om, at struktur og aktør gensidigt påvirker hinanden, men der er alligevel stor forskel på, hvad der lægges i begrebet. Det gælder f.eks. sociologer og livsstilsteoretikere som Pierre Bourdieu og Anthony Giddens, der begge forsøger at overskride kløften mellem struktur og aktør ved at vise, hvordan samfundets strukturer og normer indlejres i det enkelte individ, og at individet ved at handle ud fra disse påvirkninger er med til genskabe den samme struktur. Selvom Bourdieus og Giddens teorier på dette niveau har fælles træk, og ofte er blevet sidestillet, så er deres udgangspunkt vidt forskelligt, hvilket Scott Lash også har påpeget (Lash, 1994). Man kan sige at i Bourdieus habitus-teori er det livsformen (habitus) der er determinerende for individets refleksivitet og forbrugsvalg, mens Giddens tager udgangspunkt i individets evne at reflektere og selv at skabe en "ontologisk sikkerhed", altså et slags fundament for tilværelsen, hvor man kan handle uden at reflektere over valgene.

Selvom Bourdieus og Giddens teorier begge inddrager en dynamik mellem struktur og aktør, så kritiseres Bourdieu typisk for at være for strukturali-

stisk² og Giddens for at være for individualistisk. Scott Lash kritiserer således Beck og Giddens teorier for kun at se refleksivitet som noget kognitivt – Lash mener der også findes en hermeneutisk og en æstetisk refleksivitet. Den hermeneutiske refleksivitet er udtryk for den læring, der foregår gennem praksis og "shared meanings". Lash ser Heidegger som repræsentant for denne opfattelse, hvor subjekt og objekt ikke er adskilt, men erstattet af hhv. "dasein" og "zeuge"; objekterne får en tøj-lignende karakter, der betyder at det først er i det øjeblik, hvor de tavse rutiner bryder sammen eller værk-tøjet går i stykker, der sker en adskillelse af subjekt og objekt, og behovet for eksplicite tegn og en kognitiv refleksivitet opstår (Lash, 1994; s. 148; 151). Tilsvarende findes der en æstetisk refleksivitet, som hverken er hermeneutisk eller kognitiv, men baserer sig på oplevelser, mimetik og skiftende modeluner, og som er udtryk for en slags ekspressiv individualisme. Nietzsche kan ifølge Lash ses som repræsentant for denne refleksivitetsopfattelse. Den kognitive refleksivitet, som Beck og Giddens opererer indenfor, bygger ifølge Lash på en modernitets- og oplysningslogik, der har Descartes som oprindelig repræsentant. Denne tredeling af refleksivitetsbegrebet er stort det identiske opdelingen af livsstilsbegrebet i livsform, livsstil og stil (jf. Jensen, 1995; 1999).

Man kan betragte disse relativt abstrakte og meget overordnede opdelinger af livsstilsbegrebet som en slags "meta-teorier", der gør det muligt at holde forskellige livsstilsteorier adskilt, og lettere at forstå deres epistemeologiske og ontologiske grundlag. I en konkret analyse af sammenhængen mellem livsstil og ressourceforbrug i boligen er man imidlertid nødt til at dykke ned i de enkelte teorier for at få en mere konkret forståelse af, hvad der betinger forskelligheder i forbrug og handlingsmønstre i øvrigt.

Miljøpolitikens livsstilssyn

Set ud fra ovenstående betragtninger er det tydeligt, at man i miljøindsatsen ofte appellerer til den enkeltes rationalitet og refleksivitet. Anvendelse af forbrugsmålinger og grønne regnskaber i miljøindsatsen afspejler således, at det i stigende grad er beboerne selv, der gøres ansvarlige for miljøproblemerne og for løsningen af dem, og ikke som tidligere eksperter, teknikere og byplanlæggere. Brug af miljøindikatorer og forbrugsmålinger er med til at synliggøre forbruget i "almindelige" husstande med henblik på at få den "almindelige" borger til selv at tage initiativer til at mindske sit ressourceforbrug og involvere sig i miljøprojekter. Tendensen til, at den enkeltes selvstændige valg og livsstil tillægges stadig større betydning (Halkier, 1999) kommer ligeledes til udtryk i Miljø- og Energiministeriets produktorienterede miljøindsats, som skal

"...Sikre et øget udbud af mindre miljøbelastende varer og tjenesteydelser samt sikre, at forbrugerne kan træffe et forbrugsvalg baseret på tilstrækkelig og relevant oplysning",... "Fastholde og øge fokus på de væsentligste miljømæssige problemer i husholdningerne som varme- og transportforbruget samt mulighederne for at forebygge affaldsmængderne"

og

"Fremme en bred diskussion, forståelse og (lokalt) engagement i befolkningen for mere miljøvenlige forbrugsmønstre og livsstil...". (Natur- og miljøpolitisk redegørelse, Miljø- og Energiministeriet, 1999; s. 432).

² Susanne Kuehn har i sin Ph.d.-afhandling gennemgået en stor del af den kritik, der fra forskellig side har været rettet mod Bourdieu og habitus-begrebet (Kuehn 1998 s. 133-152).

Det politiske og administrative system har samtidig støttet denne udvikling ved at mindske de hidtidige barrierer for brug af miljøløsninger i boligen, f.eks. støtte til brug af alternativ energi og tilladelse til anvendelse af regnvand. Samtidig stilles der krav om, at der i alle boliger skal være individuel måling af – og betaling for vand- og energiforbrug, samt et årligt energieftersyn³ (ELO-ordningen). Håbet er, at forbrugeren gennem oplysning, stigende vand- og energiafgifter, synliggørelse af eget forbrug og miljøkonsekvenserne af det, gennem kampagner for lavenergipærer, brug af spareråd i husholdningen, miljømærkning af fødevarer, vaskepulver, hårde hvidevarer m.m. vil begynde at handle mere miljørigtigt. Når livsstilsbegrebet er blevet så populært, også indenfor miljødebatten, kan det skyldes en decentraliseringstendens i det politiske og administrative system, hvor ansvaret på forskellige områder, herunder miljøområdet, i stigende grad lægges ud til kommuner og forbrugere (Lidskog et al., 1997).

Miljøindsatsen bygger således på en livsstilsopfattelse, der er mere relateret til individets evne til forandring og refleksivitet, som f.eks. Giddens repræsenterer, end de mere strukturelle livsstilsteorier, der tillægger individualiteten mindre betydning, som f.eks. Bourdieu står for.

Lidskog et al. leverer imidlertid en væsentlig kritik af den måde som livsstilsbegrebet bruges på, både i den miljøpolitiske indsats og i forskningen. For det første medfører den store fokus på individet ofte, at man glemmer de politiske og administrative strukturer, der sætter grænser for, hvor store forandringer det enkelte individ kan gøres ansvarlig for. For det andet er der en fare for, at "bæredygtighed" og "grøn livsstil" gøres til et spørgsmål om brug af grønne symboler, som f.eks. "reklamer: nej tak"-skilte på hoveddøren, eller køb af genbrugsflasker i stedet for engangsemballage, som i realiteten kan dække over et mindre bæredygtigt forbrugsmønster. Eksempelvis kan man diskutere, om det er mere miljørigtigt at sende sine mange aviser til genanvendelse, fremfor at købe få aviser og undlade at sortere dem. Den samme kritik kan overføres på miljøforskningen, der ofte interesserer sig mere for de små og symbolske miljøhandlinger, end på opgørelser over samlede forbrugsvolumener som f.eks. antal af ferierejser eller samlet daglig transport. For det tredje reflekteres der sjældent over den sociale betydning som de grønne symboler indgår i, ligesom indikatorerne sjældent vælges ud fra deres miljømæssige betydning. Der er således ofte en mangel på forståelse af både den miljømæssige og sociale kontekst, når man diskuterer og vurderer livsstil og miljø (Lidskog et al., 1997).

Eksempler på forskellige tilgange i undersøgelser om livsstil og miljø

I det følgende vil jeg præsentere nogle eksempler på de undersøgelser, hvor livsstilsbegrebet er blevet brugt til at forklare forskelle i adfærd indenfor forbrug og miljø, primært undersøgelser, hvor der har indgået konkrete målinger af husholdningers vand- og energiforbrug. Det viser hvor forskelligt livsstilsbegrebet er blevet brugt – spændende fra det strukturelle og stratificerende til det individuelle og voluntaristiske.

Forbrug og social stratifikation

I en række forskellige undersøgelser har man forsøgt at knytte forbrug og holdninger til forbrug sammen med en social stratifikation, som f.eks. stilling, indtægt m.m. altså en "moderne" tilgang til sammenhængen mellem livsstil og forbrug. Det gælder bl.a. en lang række af de kortlægninger og undersøgelser af energiforbruget i forskellige bygninger, der blev foretaget efter den første oliekrise i 1973. Her blev man bl.a. opmærksom på de store variatio-

³ Dette gælder beboelsesejendomme over 1.500 m², samt ved ejendomssalg.

ner, der kan være mellem husstande, der bebor boliger, som i teknisk forstand er ensartede. Det man typisk har interesseret sig for er, hvilke vaner og rutiner i boligen, der har gjort sig gældende hos de højt- og lavtforbrugende familier, f.eks. antallet og længden af bade, varme- og udluftningsvaner, tid der tilbringes i boligen m.m., og om dette knyttede sig til socio-økonomiske data som beskæftigelse, uddannelse, indtægt m.m. Derimod blev beboernes holdninger, værdier eller oplevelse af forbruget stort set ikke inddraget, ligesom livsstil primært blev set som et spørgsmål om aktivitetsmønstre, og ikke om f.eks. hvilken social betydning, der kunne ligge i forbruget. De empiriske undersøgelser har således været omfattende, men den teoretiske forståelse begrænset.

Et eksempel er Gaunt's sammenligning af forbrug af vand og energi i en række boligområder og husstande. Her fokuseres på, hvilke konkrete aktiviteter og forhold, der har størst betydning for energiforbruget i ens huse, hvilket især er forhold som indetemperatur og badning. Der er, udover en ren handlingsregistrering, få teoretiske overvejelser om beboernes livsstil, og hvordan man kan forstå forskellene i antal og udførelse af aktiviteterne. Gaunt benytter Karla Werners definition af livsstil som "det samlede mønster for husholdningens interesser og handlinger", eksempelvis familie, sport, fritid, deltagelse i lokale aktiviteter m.m. Blandt konklusionerne er, at uddannelsesniveau og tid der tilbringes i hjemmet ikke har den store betydning for variationerne i energiforbrug. Her skal det dog nævnes, at beboersammensætningen i de undersøgte områder var relativt homogen, idet 80 % af beboerne var tjenestemænd (Gaunt, 1985).

På Statens Byggeforskningsinstitut er der ligeledes i 1980'erne udført en række undersøgelser af forskellige husstandes energiforbrug. Det omfatter bl.a. forbrugsforskelle mellem forskellige bygningstyper og husstande (Budde & Pedersen, 1986), mellem bygninger på land og i by (Budde, 1988) og mellem forskellige husstande (Brorsen & Petersen, 1987). Generelt har man kunnet konstatere store variationer mellem de pågældende kategorier, men ikke entydigt kunnet pege på nogle bestemte faktorer, der har haft særlig betydning for forbruget. Disse undersøgelser har dog været præget af, at baggrundsdata til at forstå de pågældende forbrugsvariationer, f.eks. bygningsdata og socio-økonomiske oplysninger, har været meget begrænset. Tilsvarende har der sjældent været udført detailundersøgelser af de pågældende områder og husstande, ligesom der ikke været etableret nogen teoretisk ramme til at forstå forbruget ud fra. Der er dog eksempler på mere detaljerede undersøgelser af forbrug og beboernes vaner, bl.a. en sammenligning af beboervaner hos høj- og lavforbrugere (mht. varme) i forskellige almennyttige bebyggelser (Jensen, 1984). I denne undersøgelse indgår forhold som husstandens sammensætning, brugen af boligen, udluftningsvaner og holdninger til energiforbrug og -besparelser. Her kunne det bl.a. konstateres, at lavforbrugerne i modsætning til højforbrugerne gjorde en egentlig indsats for at spare på varmen, udover at de havde et mere differentieret opvarmningsmønster, en lavere temperatur i opholdsstuen og sjældnere opvarmede sove- og børneværelser permanent.

Et eksempel på en lignende, men mere detaljeret og teoretisk funderet tilgang er Christer Palmborgs undersøgelse fra 1981 af elforbruget i en række småhuse. Her er det forsøgt at indfange, hvilke parametre hos forskellige husholdninger, der er mest determinerende for energiforbruget. Formålet er at undersøge i hvor høj grad "social habits", dvs. social adfærd og vaner, bidrager til energiforbruget, og i hvor høj grad en række udvalgte sociologiske variable kan forklare forskellene i energiforbrug. Det teoretiske udgangspunkt er, at energi anvendes for at opnå sociale mål eller social belønning (beundring, taknemmelighed, status etc.), og hjemmet er et sted for sociale aktiviteter. Nogle familier værdsætter f.eks. hjemmelivet højere end andre, ligesom nogle har et mere positivt forhold forbrug af energi end andre. På basis af en spørgeskemaundersøgelse, en indeksering af forskellige faktorer og en trinvis regressionsanalyse kommer Palmborg bl.a. frem til, at det i fa-

miliehusholdninger især er forhold som boligareal, tilstedeværelse i hjemmet og disponibel indkomst, der påvirker energiforbruget. Analysen viser også, at holdninger til energiforbrug kan forklare 25 % af energiforbruget, og at en positiv holdning til forbrug slår langt tungere igennem på energiforbruget end positive holdninger til besparelser. Derimod forklarer faktorer som prioritering af besparelser, energiinformation, energividen m.m. tilsammen kun en meget lille del af forskellene i energiforbruget (Palmborg, 1986).

Denne type undersøgelser ligner hinanden på den måde, at de overvejende bygger på omfattende empiriske og statistiske kortlægninger, mens den teoretiske baggrund for at forstå, hvad der får folk til at forbruge, og årsagerne til sammenhængen mellem de forskellige parametre har været begrænset.

Statistiske undersøgelser, der ser på sammenhængen mellem livsstil og forbrugsholdninger og -praksisser ud fra social stratifikation, laves der fortsat mange af. Som eksempel på nyere undersøgelser kan nævnes Martin Bennulfs omfattende spørgeskemaundersøgelse af en række miljøparametre hos forskellige befolkningsgrupper i Sverige. Det omfatter bl.a. holdninger til miljø i almindelighed og hvor ofte man udfører forskellige miljøhandlinger i forbindelse med f.eks. affaldssortering eller bilkørsel sammenholdt med politisk ståsted, alder, indtægt, bosætning i land land/by m.m. Bennulf kan f.eks. påvise, at de yngre veluddannede byboer har størst miljøviden og er mest positive overfor bl.a. miljøbevægelsen, men til gengæld er dem, der foretager de færreste miljøhandlinger, mens de ældre og lavtuddannede beboere på landet har mindst sympati for miljøbevægelserne, men omvendt foretager flest miljøhandlinger (Bennulf, 1995).

Herhjemme har Broegaard og Pedersen foretaget en spørgeskemaundersøgelse af elforbrug og levemåde blandt ca. 800 respondenter i Odense. Her opstilles et livsstilsbegreb, der defineres i termerne levevilkår, livsorientering og sociale relationer. Levevilkår betegner her strukturelle forhold, der på kort sigt er svære at ændre, f.eks. indtægt, uddannelse, alder, bolig m.m. Livsorientering udtrykker holdninger og værdier, som er udviklet gennem livet mens sociale netværk og normer defineres i kraft af, hvor ofte folk har kontakt til venner og familie. Undersøgelsen viste, at de strukturelle forhold havde størst betydning for det samlede elforbrug, mens omfanget af og holdningen til grønt forbrug (energisparepærer m.m.) var mere relateret til sociale relationer og viden om elforbrugets størrelse og uddannelse, men ikke til indtægten. Et resultat af undersøgelsen var, at den gruppe der er mest villig til at købe grønne elprodukter (elbesparende hårde hvidevarer m.m. og elsparepærer) samtidig er dem, der har det største elforbrug. Det skyldes formentligt, at gruppen består af funktionærer og selvstændige, folk i lederstillinger og lektorer ved universitetet m.m., der har en høj indtægt, bor i store boliger, og har flest hårde hvidevarer og elektriske apparater. Tilsvarende var grupperne med det laveste elforbrug (studerende og pensionister) mindst villige til at købe grønne elprodukter (Broegaard & Pedersen, 1997). Det skal hertil siges, at elforbruget i denne undersøgelse blev opgjort pr. bolig, dvs. at de små husstandsstørrelser hos f.eks. studerende og pensionister, kan afspejle sig i energiforbruget. Hvis forbruget var blevet opgjort pr. person, havde det ikke nødvendigvis givet samme resultat.

Der er ligeledes eksempler på undersøgelser, der, bl.a. inspireret af Bourdieu, tolker social stratifikation og energiforbrug ind i en bredere social sammenhæng (bl.a. Lutzenhiser & Hackett, 1993). Fælles for disse undersøgelser er dog, at man sjældent inddrager den enkelte beboers erfaringer og oplevelser med forbrug og besparelser, hvad energiforbruget i boligen konkret anvendes til, eller hvilke livsstilsbetingede forhold, der trækker forbruget op eller ned.

Miljøhandling og forandring

En anden tilgang af opfattelse af livsstil og forbrug er blevet anvendt til at se på forskelle i holdninger og praksis i forhold til bestemte miljøhandlinger –

f.eks. affaldssortering, kompostering, vandbesparelser, brug af forskellige byøkologiske teknologier, grøn livsstil, deltagelse i lokale miljøprojekter m.m. (se f.eks. Jensen, Elle & Jensen, 1998 for en opsamling). Der er kommet en lang række undersøgelser i kølvandet på Brundtland-rapporten fra 1987, der typisk har fokuseret på de forandringsorienterede potentialer i det lokale boligområde eller hos de enkelte beboere, og på at identificere barrierer for miljørigtig adfærd. Man kan sige, at livsstilsopfattelsen har været relativt individualistisk præget, gennem en tro på, at forandringer er mulige, og at miljørigtig adfærd er noget man kan beslutte sig til, uanset kulturel baggrund, indtægt, social position m.m. Erfaringerne fra disse projekter og undersøgelser viser, at det på en række punkter er muligt at foretage forandringer uden at lægge tilværelsen helt om, hvilket bekræfter, at forandringer og stabilitet ikke udelukker hinanden (jf. Johansson & Miegel, 1992). I denne tilgang defineres livsstil imidlertid ofte ud fra begreber som "holdninger" og "værdier", og ud fra den enkeltes vilje og intentioner om at gøre brug af bestemte sparepraksisser og miljøteknologier. Mange af de artikler, der præsenteres i det svenske byggeforskningsråds antologier om livsstil og miljø (Lundgren, ed; 1992; 1996) bærer eksempelvis præg af denne tilgang – en fokus på miljøhandlinger som f.eks. affaldssortering, køb af miljømærkede hårde hvidevarer, aflevering af aviser til genvinding, brug af kollektiv trafik, donering af bidrag til miljøorganisationer m.m. Derimod inddrages i langt mindre grad de ordinære forbrugspraksisser i hverdagen, der ikke opfattes som miljøhandlinger, men som har stor miljømæssig effekt.

Man kan derfor kritisere denne opfattelse for at fokusere på enkelte udvalgte handlinger, teknologier eller praksisser, og se dem isoleret fra det øvrige forbrugsmønster. Dermed risikerer man også at få den opfattelse, at man kan tale om et "normalforbrug" for en familie, hvor alt der ligger herover er udtryk for sløseri, manglende oplysning, ringe motivation, tekniske mangler m.m., og som derfor kan reduceres gennem en miljøindsats. Problemet med denne tilgang er, at man ved kun at interesse sig for bestemte miljøpraksisser implicit undlader at inddrage en række andre forbrugspraksisser, der kan have langt større miljømæssig betydning (Lidskog et al., 1997). I disse tilfælde er man som forsker selv med til at definere brugen af de udvalgte praksisser eller miljøteknologier som udtryk for en bæredygtig livsstil. Dermed kan man blive overrasket over (jf. Broegaard & Pedersen, 1997), at der kan være stor afstand mellem holdning (til grønne el-produkter) og handling (højt elforbrug). Der kan i den forandringsorienterede tilgang ligge en handlingsopfattelse, der har paralleller til oplysningsfilosofien, nemlig at en større viden og information om miljø vil medføre en miljømæssig domino-effekt, hvor stadig flere miljøhensyn i hverdagen inddrages, og trinvis resulterer i omlægning til en bæredygtig livsstil. Omvendt kan man hævde, at ignorering af de sociale og kulturelle forskelligheder indebærer en tro på, at forandringer og miljøforbedringer er mulige, uanset social klasse eller livsstilsgruppe, hvilket i sig selv kan være nødvendigt for at gennemføre forandringer.

Forbrug, kultur og hverdagsliv

En tredje tilgang har bestået i at se på forbrugets rolle i hverdagen, hvor udgangspunktet er, at det ordinære vand- og energiforbrug har en social og kulturel betydning, og dynamikken i forbruget skal søges i sociale faktorer, ikke som et spørgsmål om den enkeltes miljøbevidsthed (se bl.a. Wilk & Wilhite, 1985; Lutzenhisser, 1992, 1993a og 1993b). Et eksempel er Wilhite et al.'s sammenligning norske og japanske husstande, hvor forskellige forbrugsniveauer af vand og el afspejler forskellige kulturelt betingede opfattelse og praksisser i forhold til badning, opvarmning, opvask opfattelser af hygge m.m. (Wilhite et al., 1996) Det samme gælder Hackett og Lutzenhisers undersøgelse af de sociale mekanismer, der træder i kraft ved overgang til individuel afregning af forbruget i et boligkompleks, herunder de forskellige måder som boligteknologi som varmeapparater, termostater og aircondition

bruges på, afhængig af beboernes kulturelle baggrund (Hackett & Lutzenhiser, 1991). Lutzenhiser opsamler i en gennemgang af forskellige (primært nordamerikanske) undersøgelser af energiforbrug og livsstil en række problemer i den økonomisk-rationelle måde at betragte ressourceforbruget i boliger på. Undersøgelserne viser bl.a., at der blandt husholdninger i stort set ens boliger og med demografisk ens familiesammensætning er forskelle på 200-300 % i energiforbruget. De gennemgående erfaringer er, at beboernes viden og rationalitet spiller en begrænset rolle for forbruget; eksempelvis har mange en begrænset faktisk viden om boligens størrelse, dens isolering og opvarmningssystem. Selv for husholdninger, der har reduceret deres energiforbrug væsentligt, har de økonomiske incitamenter til energibesparelser spillet en lille rolle, mens symbolske og sociale betydninger som f.eks. deres synlighed overfor naboer, spillede en langt større rolle ved valg af besparelsesforanstaltningerne. Der findes dog også grupper, som agerer meget rationelt i forhold til energiforbruget (Lutzenhiser, 1993).

Der er indenfor disse undersøgelser langt fra tale om nogen entydig teoretisk tilgang til at studere ressourceforbrug, men i mange tilfælde hentes der inspiration fra en antropologisk – etnologisk livsstilsforståelse, hvor det er forskellene mellem forskellige kulturer og gruppers hverdagsliv og praksisser, der er interessant. Mange bygger desuden på bl.a. Pierre Bourdieus og Mary Douglas' opfattelser af forbrug som en social udtryksform. Det samme gælder Susanne Kuehns undersøgelse af sammenhængen mellem livsstil og energiforbrug, der benytter Bourdieus habitus- og livsstilsteori i en undersøgelse af energiforbruget hos forskellige familier, indenfor boligvalg og transport, og kommer frem til at energiforbruget er ikke et felt, som folk aktivt agerer indenfor. Forbruget opstår derimod som en utilsigtet følge af beboernes habitus og behov for social positionering på en række andre felter, og der er derfor ikke en direkte sammenhæng mellem livsstil og energiforbrug. Dette bygger dog på et ret begrænset empirisk materiale. Kuehn retter en kraftig kritik mod brugen af livsstilsbegrebet i en række tidligere undersøgelser om miljø og energiforbrug, og for de konsekvenser det har for opfattelsen af aktørernes handlingsrationaler (Kuehn, 1998).

Fælles for disse undersøgelser er, at det som de enkelte beboere oplever som individuelle beslutninger og holdninger til miljø, forbrug, bolig m.m. i virkeligheden er et kollektivt begreb, noget der er fælles for den livsstilsgruppe de tilhører. Det betyder, at man har svært ved at forklare de individuelle forbrugsmæssige forskelle, der måtte være indenfor en given livsstil eller kulturel gruppe, som f.eks. de grønne regnskaber afslører, at der findes. Sat på spidsen betyder det, at hvis man forstår strukturen forstår man også beboeren, og når man spørger til beboere er det for at blive klog på strukturen – i modsætning til den individuelle og forandringsorienterede tilgang, hvor man fokuserer på individets frie vilje og de ydre barrierer for miljørigtig adfærd, og ser bort fra de kulturelle forskelligheder hos de enkelte aktører.

Nogle analytiske problemstillinger

Noget af det som de hidtidige erfaringer peger på er således, at der kan være en stor afstand mellem det, som vi i hverdagen definerer, omtaler og praktiserer som miljøhandlinger – handlinger, der er intentionelt rettet mod at begrænse forbruget og gøre noget godt for miljøet – og på den anden side den virkelighed, som forbrugsopgørelser, miljøstatistikker og andre former for "miljøobjektive" målinger præsenterer os for. Ofte er det endda sådan, at familier der gør flittigst brug af grønne teknologier og har de "rigtige" miljøholdninger, også har det største forbrug. Samtidig viser erfaringerne, at rationalitet og viden om forbruget sjældent spiller nogen rolle for de dagligdags forbrugshandlinger. Set i dette perspektiv er det måske forståeligt, at man kan blive overrasket over de forbrugsforskelle, som grønne regnskaber m.m. af-

slører. Hertil kommer, at der er en række generelle problemer i at overføre generelle livsstilsteorier til et spørgsmål om ressourceforbrug i boligen, som jeg kort vil skitsere her.

Af-ghettoisering og teknologisk forbedring af forbrugsgoderne

Et væsentligt problem med at fortolke de forbrugsmæssige forskelle er, at mange forbrugsgoder, der tidligere udgjorde distinkte statussymboler for overklassen (eller "ghettoiserede" forbrugsgoder (Dahl, 1997)) i dag er blevet hvermandseje. En indikation på, at den sociale og forbrugsmæssige segregation formentligt var mere udtalt tidligere, fremgår af en folketælling man i 1925 afholdt i Århus. Her blev der ved samme lejlighed foretaget en undersøgelse af boligforholdene i seks forskellige distrikter i kommunen:

- Kvarteret ved Møllestien og Sjællandsgade var beboet af "ubemidlede arbejdere"
- Niels Juels Gade og Peder Skrams Gade var domineret af middelklasse og arbejdere
- Marstalsgade var domicil for velstillede arbejdere og middelstandsfolk
- Kystvej var for den "ret velstillede befolkning", bl.a. konsuler, mæglere, grosserer og direktører

I Møllestikvarteret havde de ubemidlede arbejdere i gennemsnit 14 m² bolig til rådighed pr. beboer, og betalte en årlig husleje på 200 kr. pr. bolig. De fleste havde fået indlagt gas, der var indlagt elektrisk lys i hver tredje bolig, mens vandskylende toiletter var en absolut undtagelse. Til sammenligning havde hver anden familie eget toilet hos de velstillede arbejdere og middelklassen i Marstalsgade. På Kystvejen rådede hver beboer i gennemsnit over 44 m² bolig, alle familier havde eget toilet, og herudover gode bademuligheder. Alle boliger i dette område havde mindst en husassistent, og boligerne kostede omkring 1.500 kr. i årlig leje (Fode, 1977). Hvis man dengang havde udarbejdet et grønt regnskab for disse boligområder ville det formentlig have vist en tæt sammenhæng mellem socialt tilhørsforhold og forbrug af el, varme og vand i boligen.

I dag er forbrugsgoder som vaskemaskine, tørretumbler, opvaskemaskine, mikrobølgeovn m.m. imidlertid blevet standardudstyr i ethvert hjem⁴. Det er derfor ikke længere gennem ejerskabet i sig selv – f.eks. et fjernsyn eller køleskab – man udtrykker holdninger og livsstil, men gennem type, model, design, tekniske finesser, miljørigtighed, historie, det sted man har købt det, måden man købte det på, eller de narrativer man i øvrigt er i stand til at knytte til produktet. Samtidig kan fravalget af bestemte forbrugsgoder være en måde at udtrykke sig på (Douglas, 1996b), hvilket yderligere gør det problematisk at antage en lineær sammenhæng mellem f.eks. indtægt og ressourceforbrug i boligen. Endelig har der fundet en væsentlig teknologisk effektivisering sted af mange forbrugsgoder i hjemmet. Det har formentligt været kraftigt medvirkende til, at husholdningernes samlede elforbrug har været stagnerende de senere år, på trods af en markant forøgelse i bestanden af stort set alle elforbrugende husholdningsapparater. Det samme gælder varmemeforbruget til rumopvarmning, der er faldet de senere år, på trods af, at antallet af opvarmede m² er vokset (Energistatistik 1999). Forbrugsmålerne registrerer imidlertid kun de rent kvantitative forhold, men er blinde og døve overfor de kvalitative narrativer der ligger i produktet, hvilket gør det vanskeligt entydigt at sammenkæde livsstilmæssige forskelle med forbrugsmålinger. Det er derfor relevant at spørge, om der i det hele taget er et mønster i den enkeltes livsstil, der peger i en entydig retning med hensyn til ressourceforbrug.

⁴ På landsplan har omkring 75 % af alle husstande vaskemaskine, ca. 45 % har opvaskemaskine og omkring 40 % en tørretumbler. Stort set alle husstande har fjernsyn, køleskab og fryser.

Mange kilder til forbrug

Hertil kommer at forbruget er sammensat af en lang række forskellige kilder, både materielle og handlingsorienterede, der indgår i mange forskellige sociale sammenhænge. Der kan være træk af livsstilen, der forbrugsmæssigt peger i én retning, og træk der peger den anden vej. Der kan derfor være husstande med vidt forskellig livsstil, som har det samme ressourceforbrug i boligen, tilsvarende kan der være familier, man umiddelbart ville sige var relativt ens socialt set, men som har et meget forskelligt forbrug (Lutzenhiser, 1993).

På den ene side kan forbrugsmålingerne således ses som et reelt billede på forskelle i forbrug og miljøbelastning – på den anden side udgør forbrugsmålingerne kun en del af en families samlede miljøbelastning. Der er således en lang række følgevirkninger af forbruget i husstanden, der ikke registreres på forbrugsmålerne, og mange hverdagsaktiviteter medfører et stort vand- og energiforbrug i forskellige dele af produktions- og distributionsapparatet (se bl.a. ØkoAnalyse, 1996). Eksempelvis er produktion af fødevarer meget energitungt, mens det i boligen kun er opbevaring, tilberedning og bortskaffelse af fødevarerne, der registreres. Samtidig er det meget forskelligt, hvor stor en del af ens samlede forbrug, man lægger i boligen, hvilket afspejler, at boligen bruges forskelligt og har forskellig betydning for forskellige grupper. Man kan således hævde, at forbrugsmålingerne på den side giver et reelt billede af forbruget i en husstand – men at det på den anden side langt fra kan tages som udtryk for familiens samlede forbrug eller miljøbelastning.

Det usynlige forbrug

Et andet problem er, at det flydende forbrug, i modsætning til andre typer forbrug, ikke er direkte synligt for andre eller for forbrugerne selv. Dette forbrug kan således ikke direkte benyttes til kommunikation og distinktion, temaer som går igen i mange forbrugsteorier (Gabriel & Lang, 1995), og man kan derfor diskutere, i hvor høj grad de etablerede forbrugsteorier også omfatter dette såkaldte "inconspicuous consumption" (Warde, 1998). Den manglende synlighed er samtidig medvirkende til, at mange handlinger i hjemmet formentligt sker rutinemæssigt og ureflekteret med hensyn til miljø og resourcer. Forbruget eksisterer for de flestes vedkommende derfor som noget ikke-intentionelt, som noget der opstår som en utilsigtet konsekvens af en række andre handlinger, der har en social betydning og hensigt (Kuehn, 1998).

Samtidig sker den overordnede udveksling med naturen gennem en infrastruktur, hvor miljøproblemerne sjældent opleves på egen krop, men registreres af andre aktører på andre arenaer, og formidles tilbage til beboerne af medier, forsyningsselskaber, myndigheder, lokale miljøaktører m.fl. Den svindende tillid til eksperter og deres definitioner af bl.a. grænseværdier og risici (Beck, 1997) betyder formentligt, at der ikke kun er én definition eller opfattelse af, hvad bæredygtigt forbrug og livsstil indebærer. Det er dog ikke bare for den enkelte forbruger det kan være vanskeligt at gennemskue, hvad der er den bedste løsning ud fra et miljømæssigt synspunkt – selv de mest avancerede LCA-analyser har svært ved at give entydige svar på, hvilke produkter og handlinger, der er mest miljørigtige (Hallin, 1996). Den der er i tvivl kan blot kast et blik i rapporten "Miljøbelastningen ved familiens aktiviteter" (ØkoAnalyse, 1996), som illustrerer den lange række af miljømæssige følgevirkninger, der kan være ved selv de mest uskyldige husholdningsaktiviteter. De daglige forbrugs- og miljøhandling kan derfor være præget af ambivalens (Halkier, 1999) – f.eks. om miljøhensyn skal komme forud for hygiejne, om komfort vejer tungere end besparelser, eller om man skal vælge at købe økologiske madvarer, uanset om det indebærer større transportomkostninger.

Boligen og boligområdet som kontekst

Endelig er ressourceforbrug og grønne regnskaber noget der snævert er knyttet til boligen, og de aktiviteter der foregår her. Det forbrug, der finder sted udenfor boligen, og som kan udgøre en stor del af ens livsstil, fremgår selvsagt ikke af målingerne. Per Olof Hallin har da også påpeget, at de fleste livsstilsteorier mangler en rumlig og tidsmæssig dimension, hvilket er et problem, da livsstil er kontekstafhængigt og udvikles over tid og rum, i kraft af møder og indtryk der finder sted på pladser og i sociale sammenhænge (Hallin, 1996). En rolle-optræden er afhængig af, hvilken sammenhæng man optræder i, og om det f.eks. foregår på "frontstage" eller "backstage" (Goffman, 1959). Det er måske ikke ualmindeligt at være "pietist om dagen, og playboy om natten" (Daniel Bell citeret i Featherstone, 1991), svarende til at der foretages en "multi-tasking" mellem forskellige dele af ens livsstil (Jensen, 1995). "Huse har ingen energihukommelse" som Christer Palmborg udtrykker det, efter at have konstateret, at energiforbruget i et hus afhænger af, hvem der bebor det (Palmborg, 1986). På samme måde kan man hævde, at det enkelte individ ikke har nogen universel "energi-adfærd", men at vaner, adfærd og energiforbrug afhænger af den kontekst, man befinder sig i. Man kan derfor diskutere, hvad det tilsyneladende neutrale og uskyldige begreb "at bo" egentlig dækker over (Otnes, 1988). Spørgsmålet om forbrugsforskelle handler måske først og fremmest om, hvad vi egentlig gør, når vi bor. Ressourceforbrugets afhængighed af en social og fysisk kontekst betyder ligeledes, at der kan være stor afstand mellem beboernes holdninger til miljø og forbrug, og deres faktiske forbrug (Lindén, 1994). Det kan f.eks. være på grund af den lokale og regionale tekniske infrastruktur (Balslev, 1997), boligens vedligeholdelse og andre forhold, som beboerne ikke altid er herre over. Omvendt kan der på grund af de sociale omgivelser også være yderst ubehagelige konsekvenser forbundet med ikke at udføre bestemte miljø-handlinger, så man vælger at udføre dem, selvom de egentlig ikke er udtryk for ens egne værdier eller holdninger (Hallin, 1996). Denne pointe er central, og derfor må en sammenligning af faktiske forbrugsmålinger nødvendigvis inddrage den konkrete kontekst, i dette tilfælde boligen og boligområdet.

Teoretisk indfaldsvinkel og undersøgelsesdesign

På baggrund af de hidtidige undersøgelser og de ovenstående overvejelser vil jeg her beskrive mit eget valg af teoretisk indfaldsvinkel til undersøgelsen og hvordan resten af rapporten er bygget op:

For det første har jeg som generel forståelse af forholdet mellem livsstil og forbrug primært valgt at læne mig op ad Mary Douglas og Pierre Bourdieus teorier, som tilhører den kulturorienterede livsstilsskole. Når man skal forsøge at forstå forskelligheder i forbrug, er det oplagt at vælge teorier, der som disse giver et bud på, hvilke differentieringer der kan være tale om, og hvilken rolle forbruget spiller heri. Denne "synkrone" opfattelse, hvor livsstil udfra forskelle på grupper indenfor samme samfund står i modsætning til en "diakron" livsstilsopfattelse, hvor der i højere grad fokuseres på den enkeltes livsstil under skiftende samfundsforhold (Jensen, 1995, s. 172). Sidstnævnte tilgang giver imidlertid en begrænset forståelse af de sociale forskelligheder, der er tilstede i samfundet på et givent tidspunkt. Omvendt ville en kulturba-seret teoretikers synkrone opfattelse have vanskeligere ved at forklare de forandringer af livsstilen, der sker over tid, da de ville hævde, at det er de samme livsstilskategorier der går igen under skiftende samfundsforhold, og at forandringerne er udtryk for at nye grupper kommer til magten. En anden grund til at vælge denne indfaldsvinkel er, at hidtidige undersøgelser peger på, at der kan være stor afstand mellem refleksivitet, kognitiv viden og intentionelle miljøhandlinger på den ene side og praksis og konkret forbrug på den anden side, hvilket især Bourdieu har nogle kvalificerede bud på. Her-

udover har jeg benyttet Colin Campbells teorier om de nydelsesmæssige aspekter ved forbruget og skelnen mellem traditionel og moderne hedonisme, hvilket jeg mener er relevant til at forstå mange forbrugs- og sparepraksisser i boligen som andet og mere end forskellige grader af miljøbevidsthed. Samtidig repræsenterer Campbell en relativt individualistisk tilgang til forbruget.

Et andet udgangspunkt har været, at når man skal forstå, hvad der ligger til grund for forskelle i det målte forbrug, er det ikke nok at se på, hvorfor folk sparer – man må også forstå, hvad der får dem til at forbruge. Det må ske ud fra den betragtning, at forbrug ikke bare er udtryk for spild, sløseri og manglende miljøbevidsthed, men at forbrug også er en aktivitet, der kan være lige så meningsfuld og identitetsskabende som forskellige sparepraksisser. Et af spørgsmålene har derfor været, om det overhovedet giver mening at se forskelle i det "usynlige forbrug" (vand, el og varme) i en livsstilsmæssig sammenhæng. For at få begreb om, hvad der adskiller forbruget i householdningen fra andre typer forbrug, har jeg benyttet Hannah Arendts beskrivelse af forskellige aktivitetsformer – labor, work, action og contemplation. Herudover er Douglas teorier om rent og urent benyttet til at diskutere, hvordan miljøbelastende aktiviteter som vask og rengøring kan relateres til sociale forskelle. Dette er blevet konkretiseret med et historisk perspektiv, hvor de sociale og klasse-mæssige forskelle træder tydeligere frem.

Det tredje udgangspunkt har været, at livsstil og forbrug finder sted i en kontekst, som i dette tilfælde er boligen. Derfor har jeg valgt at diskutere, hvordan boligen i moderne tid har forandret sig, både som begreb og i praktisk betydning, og hvilken betydning den kan have for forskellige livsstilsgrupper. Mere generelt vil jeg se boligmassens ressourceforbrug og de miljøproblemer, der følger med som udtryk for en boligkultur, der omfatter en stor variation af boformer. Boligen har således forskellig betydning for forskellige livsstilsgrupper, og bruges i praksis meget forskelligt. Disse mere generelle livsstils- og forbrugsteorier har jeg forholdt til forskellige beskrivelser af, hvordan boligen og forskellige forbrugspraksisser i boligen har forandret sig gennem tid, og hvordan forbruget historisk har indgået i en social differentiering mellem forskellige klasser (Frykman & Löfgren, 1979; Forty, 1992).

Den empiriske del af undersøgelsen består af to dele. Den første del består af en statistisk gennemgang af en række udvalgte boligområder i Århus, der bygger på materiale, der ligger til grund for projektet "Byøkologisk Velfærdsudvikling". Denne kvantitative og statistiske gennemgang er overvejende "erklæren" i forholdet mellem livsstil og forbrug, og er relativt teori-fri. Den anden del af empirien består af casestudierne af tre udvalgte boligområder, som et forsøg på at kombinere det kvantitative og det teoretiske til en slags "verstehen". Denne del består primært af dybdegående interviews med familier i de tre udvalgte boligområder omkring deres daglige forbrugspraksisser og brug af boligen.

Kapitel 2. Teorier om livsstil og forbrug

I dette præsenteres de teorier om livsstil og forbrug, som jeg har primært har benyttet mig af. Hannah Arendts fire aktivitetsformer (Arendt, 1998) er brugt til at foretage en indledende skelnen mellem forskellige forbrugstyper, og især diskutere, hvad der adskiller det flydende forbrug (vand, varme og el) fra andre typer forbrug. Når Arendts arbejde er nyttigt i denne sammenhæng, er det fordi hun medtager husholdningsopgaverne (*labor*) som en egen aktivitetskategori, i modsætning til mange af de klassiske filosoffer hun kritiserer for at overse denne kategori. Herefter præsenteres nogle centrale elementer fra Mary Douglas og Pierre Bourdieus arbejde – dels deres opfattelser af livsstil og forskellige livsstilsgrupper, dels teorier om forbrugets sociale og klasse-mæssige betydning, og de dynamikker der skaber forbruget. Disse teorier har mange fælles træk, som supplerer hinanden i en kritik af forbrug som noget økonomisk-rationelt og individuelt, men har også forskellige perspektiver på en række punkter. Med sin antropologisk funderede forbrugsteori som blev lanceret med *The World of Goods* i 1978 har Douglas været blandt de første til at sætte forbrug ind i en bredere samfundsmæssig og social forståelse. Det skete stort set samtidig med, at Bourdieus *Distinction* blev offentliggjort (i 1979). Begge bøger markerede en nytænkning i forbrugsteorien, der indtil da ellers havde været helt domineret af økonomernes forbrugsopfattelse (Miller, 1995). Endelig præsenteres nogle af Colin Campbells diskussioner af nydelsens betydning for forbruget, og hans skelnen mellem traditionel og moderne hedonisme, hvilket repræsenterer en mere individualistisk opfattelse af forbruget, end hos Douglas og Bourdieu.

Hannah Arendt: Vita Activa og Vita Contemplativa

Hannah Arendt skelner i *The Human Condition* (1998) mellem det aktive liv, Vita Activa, og det kontemplative liv, Vita Contemplativa. Vita Activa består af tre typer aktiviteter: Husholdningsarbejde (*labor*), tilvirkning (*work*) og handling (*action*). Tilsvarende omfatter Vita Contemplativa tre kategorier: Tænkning, vilje og bedømmelse⁵. I det følgende vil jeg koncentrere mig om aktiviteterne i Vita Activa til at diskutere kendetegnene ved vand- og energiforbrug i boligen. Som det vil fremgå relaterer dette forbrug sig især til *labor*, husholdningsaktiviteterne. *Labor* omfatter de aktiviteter, der vedrører kroppens biologiske processer, og som omhandler menneskets daglige stofskifte med naturen. *Work* omfatter den menneskelige fremstilling og produktion af materielle ting, som adskiller sig fra naturens produkter. *Action* er de aktiviteter, der foregår mellem mennesker uden brug af ting og artefakter, i antikken repræsenteret ved det politiske liv.

Arendts opdeling tager afsæt i Aristoteles filosofi og ontologi, dog med den vigtige forskel, at mens Aristoteles skelnede mellem tre handlings- og erkendelsesformer: *tilvirkning*, *praxis* og *kontemplation*, så tilføjer Arendt en fjerde kategori, ved at skelne mellem *work* og *labor*. Arendt argumenterer for, at differentieringen mellem husholdningsarbejde (*labor*) og tilvirkning (*work*) længe har været overset, med det resultat at alle aktivitetsformer i det moderne samfund forbindes med tilvirkning, og bedømmes ud fra tilvirkningens præmisser, dvs. produktivitet og fremstilling. Dette tilskriver hun særlig Marx, men viser samtidig, at Marx har overtaget den manglende filosofiske

⁵ Arendt nåede før sin død kun at færdiggøre værket om Vita Contemplative delvist, beskrevet i *The Life of the Mind* (Arendt, 1978).

skelnen mellem husholdningsarbejde og tilvirkning fra den filosofiske tradition, der går tilbage til Platon og Aristoteles. Selvom Marx beskæftigede sig med fremstilling og produktion, mener Arendt at hans historiske forståelse tager udgangspunkt i *labor* (opfyldelse af biologiske behov) fremfor *work* (fremstilling og techne). Samtidige ønsker Arendt at fremhæve den pluralitet og uforudsigelighed som ideelt set ligger i den politiske sfære, og som er forsvundet med den moderne tidsalders fokusering på fremstilling og produktivitet. Ifølge Arendt har man dog aldrig for alvor rettet op på den manglende skelnen mellem *labor* og *work*, mellem animal laborans og animal rationales/homo faber.

I antikken var der et skarpt skel mellem det offentlige og det private. Det gode liv var livet i byen, i *polis*. Her reguleres menneskenes adfærd gennem normer, som fandt sted gennem overtalelse, intellekt og argumenter, ikke tvang. I *polis* var man derfor både lige og fri, og de handlinger der blev værdsat var først og fremmest talehandlinger. Aristoteles betragtede mennesket som et politisk væsen (*zoon politicon*), som kun var noget i kraft af sit liv i *polis*. At bevæge sig fra det private ud i det offentlige krævede mod, fordi det kun var i husholdningen, man var bekymret for sit eget liv og overlevelse, mens færden i polis krævede vilje til at risikere eget liv – en for stor forkærlighed for eget liv blev regnet for en svaghed. Husholdningsarbejde, der hørte til i privatssfæren, blev af Polis regnet som den lavest rangerende aktivitet af alle. Aristoteles anså det for en dyrisk aktivitet, og dem der tog sig af aktiviteterne som *Animal Laborens*, hvilket i praksis ville sige slaver og kvinder. Det ufri arbejde i husholdningen var imidlertid en forudsætning for det gode liv i polis, og man anerkendte derfor også den private ejendomsret, og nødvendigheden af at have eget hus. For medlemmerne af *polis* eksisterede husholdningen og det private liv imidlertid kun med det formål at udgøre grundlaget for livet i polis – og ikke som nogen værdifuld aktivitet eller liv i sig selv. Ingen af de aktiviteter, der fandt sted i husholdningen, eller som tjente til at opretholde livet i sig selv, var tilladt at udføre i polis, og dens repræsentanter havde ikke ret til at vise sig i offentligheden. Mens polis bestod af lighed, frihed og oplysning, så var livet i *oikos* lig med ulighed, tvang og vold. Det latinske og græske ord for husets indre (*merganon* og *atrium*) har da også bibetydning af dunkelhed og mørke.

Fælles for husholdningsarbejde (*labor*) og håndværk (*work*) er, at det er forbundet med fysisk arbejde, aktiviteter der begge blev set ned på, men som var en forudsætning for dem, der havde tilgang til det offentlige liv. Forskellen er, at arbejde giver indtryk af slid og slæb, mens tilvirkning forbindes mere med noget mere raffineret og avanceret. Selvom tilvirkning som aktivitet også er fysisk krævende, så indebærer den til forskel fra husholdningsarbejde et synligt og færdigt resultat. Husholdningsarbejde bærer ikke noget synligt resultat i sig. Produktion og konsum hænger i husholdningen sammen som i næsten én bevægelse, og efterlader sig ikke noget produkt når det er gennemført. Det er en endeløs proces, som har til formål at opretholde kroppens funktioner, ikke mod at frembringe nye produkter, og derfor kun synlig når den ikke udføres. Husholdningsarbejdets funktion er at passe og vedligeholde kroppen – i kraft af madlavning, hygiejne, rengøring, pasning, pleje m.m., hvilket igen danner basis for andre aktivitetsformer.

Med denne karakteristik giver Arendt således et bud på, hvad der adskiller forbrug af el, vand og varme fra andre typer forbrug: Det flydende forbrug er usynligt, fordi det ikke resulterer i et synligt produkt, men kun er beregnet på at pleje og vedligeholde kroppen. Når el, vand og varme leveres på flydende form i modsætning til andre forbrugstyper afspejler det ligeledes, at de udgør grundlaget for de endeløse og kontinuerlige labor-aktiviteter.

Fra polis' synsvinkel er husholdningsarbejdet destruktivt og fortærende, og forbindes med noget uproduktivt. Set fra husholdningens synsvinkel er det imidlertid tilvirkningen (*work*) som er destruktivt, eftersom det berører naturen dens ressourcer. I husholdningen trækker man også på naturen, men leverer det gennem kroppens metabolisme tilbage til naturen igen.

Tabel 1. Hannah Arendts tre aktivitetsformer i Vita Activa. I modsætning til Aristoteles, hvis kategorier for *techné*, *phronesis* og *episteme*, der ofte refereres til i dag (se bl.a. Møllgaard, 1979 og Flyvbjerg 1991) opdeler Arendt *techné* i hhv. *labor* og *work*, der sammen med *action* (*phronesis*) udgør Vita Activa. Samtidig placerer hun *episteme* i Vita Contemplativa, der ligesom Vita Activa omfatter tre aktivitetsformer: Tænkning, vilje og bedømmelse.

Aktivitet	Formål	Kendetegn	Arena og aktører	Erkendelse og aktivitet
<i>Labor</i>	Kroppens reproduktion	Nødvendighed, tvang, ulighed, efterlader ingen spor	Husholdningen, <i>oikia</i> (kvinder og slaver)	- -
<i>Work</i>	Fremstilling, produktion	Ufrihed, fysisk arbejde, efterlader et produkt	Fabrikken, værkstedet, industrien m.m (håndværkere).	Techne (teknisk kunnen) Poiesis
<i>Action</i>	Handling, planlægning	Lighed, frihed, påvirke andre gennem argumenter. Praktisk værdirationalitet, etik	<i>Polis</i> , det offentlige rum (politikere, planlæggere m.fl.)	Phronesis (Klogskab) Praxis

Klassifikationen af aktivitetstyperne var efter den fysiske anstrengelse de krævede. Nederst var de aktiviteter, hvor kroppen blev slidt mest, husholdningsarbejde (*labor*) og tilvirkning (*work*), og handling i polis (*action*) øverst. Den moderne tidsalder er, ifølge Arendt, kendetegnet ved at have vendt om på denne rangorden. Egenskaberne ved *labor* og *work* er i dag prioriteret højere end *action* og *contemplation*, og dets rationaler er blevet anlagt på de andre aktivitetstyper. Enhver aktivitet måles ud fra om det giver arbejde, eller holder en i live, og det der ikke falder herindunder henregnes som hobbies eller leg. På grund af den manglende adskillelse mellem *labor* og *work* har det moderne samfund også anlagt en husholdnings-betragtning på de øvrige aktiviteter. Når man snakker om et forbrugersamfund, er det fordi man betragter tingene ud fra et husholdningsperspektiv, som ting der forsvinder i næsten samme bevægelse som de fremstilles, i stedet for at blive betragtet som brugsobjekter. Den moderne masseproduktion har derfor mere til fælles med husholdningsproduktion, end med egentlig fremstillingsvirksomhed (Arendt, 1998, s. 126-128).

Det moderne samfund er kendetegnet ved fremkomsten af den sociale sfære, eller "samfundet", som indebærer en forandring i synet på det offentlige og det private. Det skarpe skel, der i praksis var mellem *oikos* og *polis* i antikken, forsvandt med det moderne samfund, med den konsekvens, at det offentlige og det private er blevet sværere at holde adskilt, og konstant flyder ind i hinanden. Samtidig er det ikke længere nedsættende at tale om det private. Et menneske som i antikken kun levede et privat liv – som slaven, der ikke havde lov til at deltage i det offentlige liv, eller barbaren, der selv havde valgt ikke at deltage – var ikke et rigtigt menneske. Når vi ikke længere tænker på det private på den måde, er det delvist på grund af den sociale sfæres fremkomst gennem den moderne tids individualitet.

Arendt slår her flere temaer an, som er relevante i analysen af husholdningernes energi- og vandforbrug. For det første ved at skelne mellem forskellige typer aktiviteter og forbrug, deres indbyrdes hierarki, og påpege deres kvalitative forskellighed. For det andet at knytte de forskellige aktiviteter til et socialt hierarki, hvilket er noget der går igen hos både Douglas og Bourdieus teorier om klasser og forbrug. Nederst i hierarkiet er de kropsligt relaterede aktiviteter og de grupper der lever af at udføre dem, øverst i hierarkiet de grupper, der har frigjort sig fra disse opgaver, og har lært at kontrollere kroppen. Endelig berører Arendt diskussionen om det offentlige contra det

private, og dermed om boligens betydning, hvilket også er relevant i forståelsen af boligernes forskellige ressourceforbrug.

Mary Douglas: Rent og urent, livsstil, forbrug

Når Mary Douglas arbejde kan være nyttigt i en diskussion af forskelle i livsstil og forbrug er det af flere grunde. For det første har Douglas givet nogle af de bedste teoretiske bud på, hvilken social betydning opfattelsen af hygiejne har i forskellige kulturer, hvilket er interessant dels fordi vores hygiejneopfattelse er noget af det der har størst betydning for ressourceforbruget i husholdningerne, dels fordi det belyser, hvordan opfattelsen af rent og urent samt synet på kroppen kan indgå i en social differentiering. For det andet opstiller Douglas i sin gruppe-gitter-model fire livsstilsgrupper, der giver nogle interessante bud på at forstå forskelle i holdninger og opfattelser på en lang række felter, herunder til forbrug. En tredje grund til at beskæftige sig særligt med Douglas er hendes teori om forbrug (*World of Goods*, med Baron Isherwood, 1996), der beskæftiger sig med forbrugets symbolske og sociale karakter.

Orden og hygiejne

I "*Purity and Danger*" fra 1966 har Douglas interesseret sig for, hvad der i forskellige kulturer forstås som rent og urent. Kort fortalt kan man ifølge Douglas kun tale om urenheder, fordi der eksisterer en orden, der fortæller os, hvor ting hører til. Det som i nogen sammenhænge opfattes som rent, opfattes i andre sammenhænge som urent. Mad opfattes f.eks. som rent når det ligger på tallerkenen, men hvis det befinder sig på tøjet opfattes det som noget urent (Douglas, 1984). Ved at definere hvad der er urent, siger man også indirekte noget om, hvad der opfattes som orden. Det som ikke kan placeres i en bestemt kategori opfattes som urent og skaber utryghed – orden kan imidlertid genskabes gennem handlinger som oprydning og rengøring. Der er altså tale om symbolske handlinger, der kan ses som en slags ritualer, der bekræfter og genetablerer de klassifikationssystemer, man benytter sig af i hverdagen. Dette er helt parallelt til handlinger og personer. Brud på regler og normer er urene handlinger, som kræver at der er gennemført et ritual overfor afvigelsen, så orden kan genetableres (der "renses ud" eller "rydde op" i kriminaliteten). Samfundet kan imidlertid også selv skabe afvigelse og lovbrud ved at ændre på grænserne i klassifikationerne, hvorved man automatisk får udpeget syndebukke, der kan udpeges som ansvarlige for problemerne. Det sker typisk, når samfundets legitimitet er truet, eller der opstår krise i den kollektive bevidsthed.

Det urene og eksotiske er udtryk for "matter out of place", altså ting, der ikke entydigt hører til i en bestemt kategori, eller ting, der befinder sig på det forkerte sted. Det gælder både personer, ting, handlinger og begivenheder. Det urene – affaldet – kan imidlertid blive integreret i samfundet ved at få tildelt sin egen plads i systemet, sine egne institutioner. Når affaldet befinder sig i affaldsbeholdere og i affaldsbehandlingsanlægget er det ikke længere unormalt eller truende – det samme gælder forbrydere i fængsel, eller de syge på hospitalerne. Man kan også karakterisere forskellen på det kategoriserede og det urene med henholdsvis form og formløshed – indenfor for kategorierne har tingene en bestemt og genkendelig form, mens det der befinder sig mellem kategorierne er formløst og udflydende, og derfor vækker ubehag (Douglas, 1984).

Ifølge Douglas er der en tæt forbindelse mellem de grænser der i en given kultur defineres for kroppen og dens affaldsprodukter, herunder afgrænsningen mellem rent og urent, og opfattelsen af, hvilke grænser der bør gælde i samfundet som helhed. Synet på kroppen og dens grænser afspejler synet på samfundet og dets grænser. Ønsker om at opretholde eller forstærke de

ydre grænser i samfundet mod fjender sætter sig igennem i opfattelsen af kroppen, ved at kontrollere og styrke grænserne mod omverdenen. Tilsvarende, hvis der ikke er interesse i at opretholde sociale grænser, vil man næppe bekymre sig om kropslige grænser (Douglas, 1996a; s. 74). Man kan derfor heller ikke forvente den store succes med at indlære og optræne kropslige praksisser, hvis ikke det modsvares af parallelle samfundsmæssige kategorier.

En generel erfaring er ifølge Douglas, at jo højere man kommer i det sociale hierarki, desto større krav stilles der til kontrol af kroppen (*the purity rule*). Jo mere betydningsfuldt og værdigt et samvær er, desto større er kravene til fysisk kontrol. Man kan derfor tale om, at der i sammenhænge med stærk social kontrol, er stor afstand mellem den sociale krop og den fysiske krop, og et pres for at åndeliggøre kropslige udtryk, som udtryk for, at naturen er bragt under kontrol af kulturen. Jo højere op man kommer i det sociale hierarki, jo større socialt pres og stærkere rollefordeling vil der være, og jo større kontrol forventes der over kroppen – mindre smasken når man spiser, mere behersket latter, mere begrænsede vredesudbrud, mindre støj når man går eller trækker vejret m.m. I kapitel 3 vil jeg komme nærmere ind på dette.

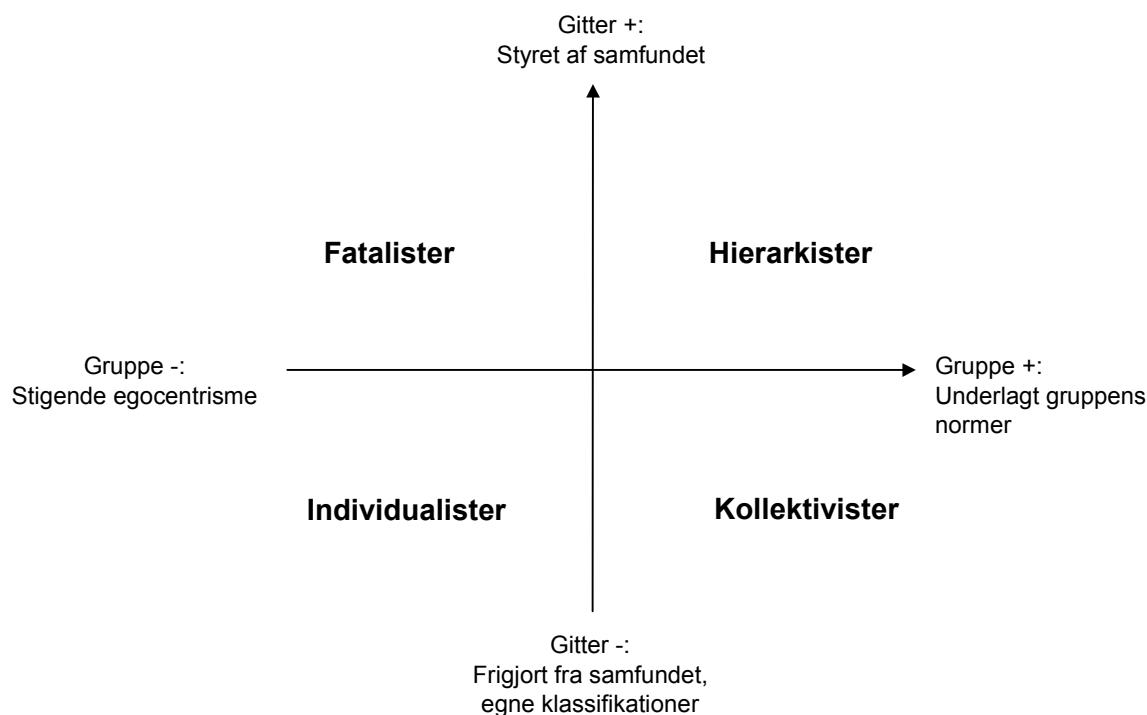
Livsstil i gruppe og gitter

I *Natural Symbols* opstiller Douglas teorien om gruppe og gitter, med fire forskellige typer sociale kontekster, der hver resulterer i forskellige verdenssyn (kosmologier). Den sociale kontekst udtrykkes som forholdet til den nære gruppe på ene side, og forholdet til de overordnede samfundsmæssige klassifikationssystemer på den anden side (Douglas, 1996a).

”Gruppen” betegner det enkelte individs forhold til de mennesker han/hun omgås ansigt til ansigt. I tilfælde af et stærkt gruppetilhørsforhold er individets normer underlagt gruppen, og der er begrænset frihed til udtrykke sig individuelt. Det kan ske under forskellige former, f.eks. foreninger, lokal-samfund, familier m.m, hvor der i alle tilfælde er mere eller mindre udtalte krav til medlemmernes opførsel, holdninger og normer, og hvor den enkelte er nødt til at følge disse spilleregler for at kunne være medlem af gruppen. Modsat kan man også have en meget begrænset gruppetilknytning, og dermed være mere frit stillet overfor andres normer og holdninger.

”Gitteret” betegner den enkeltes relation til de overordnede samfundsmæssige strukturer og klassifikationssystemer. I den ene af spektret (stærkt gitter) vil man finde personer, som er under stærk indflydelse af de samfundsmæssige strukturer, enten fordi de tvinges til det, eller fordi de selv accepterer og anerkender systemet, mens man i den anden ende af spektret vil frasi-ge sig samfundsmæssige reguleringer, og i stedet sætte autonomi og frihed i højsædet.

Douglas krydser de to dimensioner, hvorved der fremkommer fire sociale kontekster og livsstilsgrupper, som illustreret i figur 1: Ved stærkt gitter, men svag gruppe *fatalisterne*, ved stærkt gitter og stærk gruppe *hierarkisterne*, ved svag gitter men stærk gruppe *kollektivistene* og ved svagt gitter og svag gruppe *individualisterne*.

Figur 1. De fire kosmologier i Mary Douglas gruppe-gitter teori.

Fatalisterne er underlagt stærk samfundsmæssige kontrol, som forhindrer at de etablerer sig i en gruppe eller netværk med andre, eller at de optræder som individualister. De kræfter, der sætter rammerne for ens gøren og laden opleves som fjerne og indiskutable, som når f.eks. vind, vejr eller bureaukratiske systemer bestemmer ens skæbne. Her kan man tænke på bønder, fiskere, marginaliserede grupper m.m, f.eks. grupper, der udsættes for neokulturation (Dahl, 1997). Det er typisk på vegne af denne kategori man snakker om fremmedgørelse, fattigdom, klasse-, køns- og racediskrimination, rodløshed m.m

Hierarkisterne har både et stærkt gruppemæssigt sammenhold, samtidig med at de anerkender samfundets autoriteter. Det er et livssyn præget af mange grænser, skarpe opdelinger og faste roller for det enkelte individ og dets opførsel. Der vises ærbødighed og respekt overfor autoriteter, ældre medborgere, de afdøde m.m, mens personer der ikke passer ind i systemet ikke tolereres. Opdelingen i roller, kompetenceområder m.m betyder, at alle overgange er stærkt ritualiserede. De mange kategorier og stærke grænser gør det desuden let at få øje på urenheder, og vanskeligt at integrere nyt og fremmed i systemet. Dette verdenssyn, der er typisk for den traditionelle arbejderklasse, kan man f.eks. finde i Bernice Martins beskrivelse af den engelske arbejderklasse i 1950'erne, der skildrer hvordan alle områder af tilværelsen blev markeret af skarpe grænser, herunder mellem ven og fjende, rent og urent, offentligt og privat, mand og kvinde, opgaver der udføres på bestemte ugedage, ting man må som voksen og ikke som barn, boligens opdeling i frontstage og backstage m.m (Martin, 1981). De skarpe skel, der er mellem arbejde og fritid hos Thomas Højrup's lønarbejdere, kan ligeledes tages som et typisk hierarkisk træk. Henrik Dahl har fortolket det derhen, at hierarkisterne finder en stor del af deres identitet i både lokalsamfundet og i samfundet som helhed, og bl.a. deltager flittigt i alle aktiviteter i lokalsamfundet (Dahl, 1997).

Kollektivisterne er præget af et stærkt gruppemæssigt sammenhold og normer, samtidig med en generel afstandtagen fra samfundets institutioner. Ligesom hos hierarkisterne er der skarp skelnen mellem medlemmer og ikke-medlemmer, men i modsætning til hierarkisterne er der en stærk modvilje mod rang, distinktioner og autoriteter internt i gruppen – alle medlemmer er lige. Det, der ligger udenfor gruppen, ses som farefuldt, og derfor er grænserne mellem inde (det gode) og ude (det onde) stærkt bevogtet. Kollektivi-

sterne er altid skeptisk indstillede overfor de officielle klassifikationer, og demonstrerer gennem deres forbrugspraksisser en forkærlighed for det, der står i opposition til de "officielle" normer. I alle samfund vil der være denne type organisationer, hvor man har mulighed for at udtrykke en protest – de økologiske landsbysamfund kunne være et typisk eksempel på dette verdenssyn. Det stærke skel mellem ude og inde medfører en stærk skellen mellem overflade og indhold – man er stærkt mistænksom overfor forprangende overflader, hvilket ses som et tegn på et mistænkeligt indre, mens et beskedent ydre signalerer ærlighed og oprigtighed (Dahl, 1997). Hos kollektivisternes må individet ofte sig for gruppens sag, og man kan derfor kræve store ofre af den enkelte ved at henvise til den gode sags tjeneste – f.eks. ved at få medlemmerne til at opgive personlige ejendele, komfort, offentlig anseelse m.m. for at arbejde for redning af naturen, miljøet, de kommende generationer m.m.

Individualisterne er hverken under pres fra den nære gruppe eller samfundet, og har derfor frie hænder til at handle efter egen overbevisning. Individualisterne er præget af entreprenørånd, og kontakterne til andre består af netværk af forskellige personer, der kan hjælpe en til at fremme ens interesser. Netværkene kan dog være midlertidige, og variere fra sag til sag, og kræver derfor et stort organisatorisk talent at håndtere. De dyder, der værdsættes er ambitioner, list og styrke – målet helliger midlet (Douglas 1996a, s. 130). Dette verdenssyn er præget af markedskræfternes logik, som modsætning til de offentligt regulerede systemer i den anden ende af gitteret. Individualisterne er "monister" (Dahl, 1997) – de ser en sammenhæng mellem overflade og indhold, dvs. en stor bil er tegn på, at dens ejer er en stor mand (modsat kollektivisternes, der ville se det stik omvendt). Individualisterne har et positivt forhold til magt og autoriteter, da de selv er en del af dem. De er selv med til at definere den gode smag, men må også forny den efterhånden som den tages op af andre grupper.

Disse fire grupper har Douglas anvendt på en lang række felter, bl.a. til at diskutere forskelligheder i opfattelse af risikobegrebet, til forbrug, til sundhed m.m. I "Thought Styles" påpeger Douglas bl.a., at der i diagonalerne på figuren er nogle fælles træk. De isolerede og kollektivisternes har således begge et problematisk forhold til magt, autoriteter og materialisme – som både hierarkister og individualister omvendt har et positivt forhold til, hvilket også afspejler sig i, at det altid har været disse to grupper, der i forskellige historiske perioder har stræbt efter magten (Douglas, 1996b). Thompson et al. har brugt modellen på at opstille forskellige natursyn og miljøopfattelser, der knytter sig til hver af de fire livsstilsgrupper. For fatalisterne er naturen lunefuld og uregerlig, det er fjerne kræfter man ikke kan styre. Derfor er naturkatastrofer og miljøødelæggelser også tilfældige, og ikke udtryk for menneskelig aktivitet. Hierarkisterne opfatter naturen som robust – den kan tåle meget, men indenfor bestemte grænser. Der er derfor brug for eksperter, der kan udregne grænseværdier, som beskriver hvor meget vi kan forurene, før det går galt. For kollektivisternes er naturen skrøbelig, og selv den mindste urenhed kan bringe systemet i ubalance. Denne opfattelse repræsenteres typisk af miljøbevægelser (Douglas & Wildawsky, 1982). Individualisterne opfatter naturen som selvregulerende, dvs. den finder selv sit leje efter ydre påvirkninger, hvilket betyder, at der ikke er grund til at gribe ind overfor menneskets behandling af den (Thompson et al., 1990).

Forbrug, klasser, kommunikation

Douglas har i flere sammenhænge beskæftiget sig med forbrugets sociale betydning. Her fremhæves den symbolske værdi fremfor den funktionelle, hvilket er en af de mest markante forskelle i modsætning til de økonomiske teorier. Det betyder ikke, at forbrug ikke har praktiske og funktionelle aspekter, men de kan i praksis ikke adskilles fra de symbolske. Der findes ikke produkter, der udelukkende har en praktisk betydning, og derfor giver det ikke mening at adskille de to. Forbrug er ikke et spørgsmål om at få opfyldt

nogle behov – det er en måde at kommunikere på, at kontrollere sine omgivelser, at vedligeholde og opretholde kontakter på. Sagt mere kontant:

"Commodities do not satisfy desire; they are only the tools or instruments for satisfying it. Goods are not ends. Goods are for distributing, sharing, consuming, or destroying publicly in one way or another".....
"The main objective of consumption is to achieve the desired pattern of social relationships" (Douglas & Ney, 1998; s. 53-54).

Forbrug og velstand

I "World of Goods" beskriver Douglas mere grundlæggende forbrugets sociale betydning. Udgangspunktet er, at forbrug har samme betydning som ritualer: Det er med til at fastholde og give mening til forskellige begivenheder i løbet af dagen, året og livet. Forbrug er en måde at opdele verden på, tidsmæssigt og betydningsmæssigt, og er derfor lige så umuligt at klare sig uden forbrug som uden hukommelse. De ting man benytter sig af ved forskellige lejligheder markerer derfor, hvilken betydning man tillægger begivenheden. Jo dyrere og mere kostbare tingene er, jo større betydning tillægger man den begivenhed, der markeres. Til hverdag spises hverdagsmad og benyttes hverdagsservice, til højtider laves særlig mad, og man bruger de fine tallerkener og sølvbestikket osv. Socialt samvær handler derfor om at overvære og bekræfte hinandens forbrugsritualer (Douglas & Isherwood, 1996). Parallelt til Wittgensteins tese om, at deler man sprogs spil deler man også livsform, kan man sige, at deler man forbrugsmønstre deler man livsstil.

De enkelte forbrugsobjekter kan imidlertid ikke forstås isoleret – dets betydning afhænger helt af relationen til andre objekter, på sammen måde som et stykke musik, der giver mening i de mønstre noderne og pauserne til sammen udgør, og ikke ud fra de enkelte noder betydning hver for sig. I miljømæssig sammenhæng kan man sige, at en analyse af f.eks. de enkelte miljørigtige produkter i husholdningen i sig selv er af begrænset værdi, hvis ikke de ses i relation til det samlede forbrugsmønster.

Forbrug har stor betydning for, hvilke sociale netværk man indgår i, og dermed for ens sociale position og autonomi. Sociale sammenkomster er begivenheder, hvor man udveksler information og vedligeholder sociale netværk – hvilket er helt afgørende for ens livsmuligheder. Velstand er således ikke et spørgsmål om indtægt, men om at være integreret i et rigt netværk. Velstand er at have adgang til information og til de fora, hvor afgørende beslutninger træffes, da det er et middel til at kunne kontrollere begivenheder og andres gøren og laden, fremfor at lade sig kontrollere og udnytte af andre. Deltagelse i et stort og forgrenet netværk er dyrt på grund af de forbrugsritualer, der indgår, og som er stadig dyrere, jo mere betydningsfuldt sammenkomsten er. Alligevel er "luksusforbrug" en god investering, da det er udtryk for kommunikation, der på sigt vil føre et afkast med sig – det luksuriøse forbrug, som Veblen karakteriserer som "conspicuous consumption" har derfor ikke noget med sløseri at gøre.

Tilsvarende handler fattigdom ikke om fravær af materielle goder, men om manglende netværk og kontrol over egen livssituation. At være fattig er at være isoleret og befinde sig i en situation, hvor man er afhængig af andre. Hvis man er arbejdsløs, eller har et dårligt arbejde, er information og sociale kontakter den eneste måde at komme ud af situationen på. For at få et bedre job, en kone eller en ny bolig er det nødvendigt med sociale kontakter (venner, arbejdskammerater, familie m.m.), hvilket er noget der koster penge, eftersom opretholdelse af sociale kontakter kræver, at man deler forbrug (Douglas & Isherwood 1996, s. 65). Hvis man ikke gør sig set eller hørt er risikoen for at blive overset og ignoreret stor. Som eksempel på dette er de personer på bunden af samfundet, som Bourdieu interviewer i "La Misere du Monde", ikke karakteriseret ved materiel fattigdom, men af manglende kontrol over egen situation, og personerne i deres liv; de personer de holder af

er fraværende, og uønskede personer blander sig konstant i deres privatliv, og stiller krav til dem (Douglas & Ney, 1998).

Klasser og forbrug

Der er imidlertid forskellige typer kommunikation og forskellige grader af status i forbruget. De ting, der bruges mest og de aktiviteter, der foretages oftest har lavest status (højfrekvent forbrug) – og omvendt har de aktiviteter, der foretages sjældent, høj status (lavfrekvent forbrug). De lavfrekvente og status-givende aktiviteter omfatter et forbrug i større skala – der er større sociale enheder involveret, det foregår over større afstande og kræver flere prestigefyldte forbrugsgoder. Omvendt er småskala-forbruget dårligt egnet til at indsamle og kontrollere information, fordi det involverer mindre sociale enheder. Eksempelvis opgøres sammenhold mellem slægtninge i hjemlige, højfrekvente ydelser, mens konkurrence mellem politiske rivaler opgøres i lavfrekvente og politiske goder (Douglas & Isherwood, 1996; s. 99).

De højfrekvente forbrug indebærer typisk opgaver, der er relateret til kroppens regeneration, så som kropslige funktioner, rengøring, daglig madlavning m.m. – (*labor*-aktiviteter jf. Arendt). Hvis man er optaget af de højfrekvente opgaver, er man i højere grad bundet til opgaver i hjemmet, og får sværere ved at deltage i de sociale netværk og sammenhænge, hvor man kan indhente information og gøre sin indflydelse gældende. Den fattigdom, der er udtryk for socialt begrænsede netværk, hænger derfor også sammen med en bundethed til højfrekvente opgaver, som ikke giver adgang til informationer og oplysninger i samme omfang som de lavfrekvente opgaver.

Det der kendetegner de højere sociale klasser er derfor, at de har været i stand til at frigøre sig fra de daglige og højfrekvente husholdningsopgaver – enten gennem husholdningsteknologi, eller gennem køb af arbejdskraft – hvilket har gjort det muligt for dem at deltage i de lavfrekvente begivenheder, der har høj status og stor informationstæthed. Når det ikke lykkes for de lavere sociale klasser, på trods af f.eks. brug af husholdningsteknologi, så er det fordi de øverste klasser benytter forbrug som en måde at begrænse adgangen til de eksklusive indercirkler. Et adgangskrav er højere indtægter, et andet er kendskab til klassificering af information. Den øverste klasse – ”informationsbranchen”, bredt forstået som både som videnskab, kunst, underholdning m.m. – er både producenter og forbrugere af information, og har derfor let ved at opstille adgangskrav for øvrige klasser. Sammenfaldet mellem producenter og konsumenter når det gælder information viser sig bl.a. i, at der for de øverste klasser er en langt større forbindelse mellem arbejde og fritid end for de laveste klasser (parallelt til Højrup's skelnen mellem lønarbejder- og karrierelivsformen).

Kaster man et blik i statistikken over fin-kulturelt forbrug i Danmark vil man se, at det er yderst socialt differentieret. Eksempelvis havde 28 % af de højere funktionærer deltaget i 3-4 finkulturelle aktiviteter i 1993, mens det kun var 1 % af de faglærte. Tilsvarende med uddannelse: I 1993 havde 10 % af alle med en høj uddannelse været til opera, mens det var 3 % for folk med en lav uddannelse (Fridberg, 1997). Disse skævheder har været udtalte i årevis, og kan tolkes som en bekræftelse af Douglas tese om, at det kulturelle forbrug udgør en eksklusiv kommunikationsform for en lille højtuddannede gruppe.

De øverste klasser er altid i tidsunderskud – de skal arbejde og deltage i møder og konferencer på mange forskellige steder, og derfor rejse meget, de skal sørge for et passende forbrug i privatlivet, og passe og pleje hjemmet, så det er præsenterbart. Der er hård konkurrence i denne del af spektret, og hver gang nye grupper prøver at komme ind på scenen vil det blive mødt med modtræk af den eksisterende elite i form af nye forbrugspraksisser, nye krav til at kunne klassificere information m.m. – hvilket tilsammen kun vil øge afstanden til de lavere klasser. De lavere klasser har til sammenligning meget tid til deres rådighed, ikke kun fordi de ikke deltager så aktivt i produktionsprocessen, men også fordi der ikke stilles samme krav til deres

forbrugsmønster, boligstandard m.m. Forestillingen om de fattige klassers intime sociale liv i de lokale boligområder, og de velhavendes isolerede liv i villaområderne holder derfor ikke stik, hvilket flere undersøgelser da også peger på. Peter Saunders har i et studie af husstandes sociale liv i boligområder med forskellige ejerformer f.eks. påvist, at ejerne gik mere ud, havde flere gæster og flere husejerne var medlem af en fagforening end blandt lejerne (Saunders, 1990).

I yderpunkterne tegner der sig altså to befolkningsgrupper: Den ene gruppe har et stort forgrenet netværk, og et stort forbrug både af tid, penge og ressourcer. Denne gruppe køber sig fri af de hjemlige husholdningsopgaver, enten gennem teknologi (husholdningsmaskiner) eller hushjælp, men er alligevel altid stressede fordi der er for lidt tid til at nå det hele. Den anden gruppe har et begrænset socialt netværk og mere tid, udfører selv de hjemlige husholdningsopgaver, har mindre husholdningsteknologi og er mere bundet til hjemmet (Douglas & Isherwood, 1996).

Pierre Bourdieu: Habitus, distinktion og dominans

Pierre Bourdieus arbejde omkring livsstil og forbrug har mange ting til fælles med Douglas teorier, men adskiller sig også på en række punkter. I lighed med Douglas har Bourdieus analyser af det moderne samfund rødder i etnologien og antropologien (*Outline of a Theory of Practice* og *The Logic of Practice*). De danner grundlag for hans analyser af forbrugsmønstre i det moderne franske samfund (*La Distinction*, på dansk *Distinktionen*). Bourdieu går imidlertid langt videre end Douglas i teorierne om de sociale mekanismer, der ligger gavegivningen og i dominansforholdene mellem klasser og personer. I forlængelse af dette har Bourdieu også sit eget syn på forskningsmetodik og feltstudier, som jeg vil gøre brug af i metodediskussionen (kapitel 4). En anden vigtig forskel til Douglas er habitusbegrebet, hvor Bourdieu gør det klart, hvordan de kropsliggjorte praksisser overlever på trods af sociale forandringer, og kan fortsætte i en ny social kontekst.

Undersøgelserne i *Distinktionen* bygger på hans praksisteori om habitus, felt og kapital, og på en omfattende empirisk korrespondanceundersøgelse af sammenhængen mellem smag, forbrug, indtægt m.m. hos forskellige samfundsgrupper i Frankrig. Bourdieu viser, hvordan klasse-habitus (dispositioner) hos tre forskellige klasser (borgerskabet, småborgerskabet og arbejderklassen) kommer til udtryk i forskellige forbrugspraksisser (positioneringer).

Habitus, kapital og felter

Bourdieu's livsstilsteori bygger på følgende egenskaber hos agenterne⁶ (Bourdieu 1997, s. 20):

- *dispositioner* (habitus), som er det styrende princip for agenternes sociale position og dets praktiske, konkrete handlinger
- *social position*, dvs. agentens placering i samfundet, i det sociale rum
- *positionering* (distinktion) er de valg der træffes indenfor forskellige områder af tilværelsen, dvs. konkrete handlinger, praksisser og forbrug, som alle i sidste ende er udtryk for agentens habitus.

Habitus

Habitus (dispositioner) er en samlet betegnelse for de evner, værdier, normer, holdninger, tænkemåder m.m. som den enkelte har fået indprentet gennem sin opvækst, historie og socialisering. Habitus er udtryk for struktu-

⁶ Bourdieu bruger ikke begrebet "aktør", der betegner det rationelt handlende individ, men opererer i stedet med "agent", der handler både reflektivt og ubevidst, og derfor ikke nødvendigvis selv kan rede-gøre for rationalet i handlingerne.

rederede og strukturerende strukturer; det er selv resultat af en række objektive strukturer – omverdenens realiteter og pres, det sociale miljø m.m. – og det er samtidig med til at strukturere individets handlinger (praksis), så de kommer til at svare overens med det skema for perceptioner og normer, som er en del af habitus. Ved at udføre praksisser, som er i overensstemmelse med habitus er individet med til at bekræfte og styrke habitus. Det bevirker at man på forhånd udelukker en række muligheder og handlinger, der anses for at være utænkelige, og som ville blive negativt sanktioneret, fordi de ikke er i overensstemmelse med dets hidtidige erfaring og historie. Habitus kan derfor ses som handlinger, der beskytter individet mod uforudsete og eksterne realiteter. Habitus*"ensures the active presence of past experiences, which, disposed in each organism in the schemes of perception, thought and action, tend to guarantee the "correctness" of practices and their constancy over time, more reliably than all formal rules and explicit norms"* (Bourdieu, 1990, s. 54). Den kropslige indlejring af kategorier for, hvad der er rigtigt og forkert kan derfor følges af et kropsligt ubehag, hvis man overvejer eller udfører en "forkert" handling, der ikke er i overensstemmelse med ens habitus.

Habitusbegrebet forklarer dermed, hvordan struktur og aktør gensidigt påvirker hinanden. De strukturelle og objektive betingelser former den enkeltes livsstil og lægger en grænse for ens handlinger og forbrug, også selv om man på senere tidspunkter i livet i princippet er frit stillet med hensyn til f.eks. uddannelse, bolig, forbrug m.m. De kropsliggjorte opfattelser og kategorier er determinerende for, hvad man opfatter som muligt, naturligt og værd at stræbe efter. Det kan f.eks. være arbejderklassens "smag for nødvendighed", som betyder at man føler en tilfredsstillelse ved at vælge billige og (i borgerskabets øjne) vulgære produkter, selv om det ikke er de ydre betingelser som f.eks. økonomien, der sætter begrænsningen. Idet habitus er kropsliggjort, er den samtidig usynlig for den enkelte – derfor opleves de valg og handlinger man foretager sig naturlige og indlysende. Det skyldes imidlertid, at man, gennem sit habitus, allerede på forhånd har udelukket en lang række valgmuligheder, der pr. automatik udelukkes fordi de fremstår som utænkelige, og man derfor aldrig vil komme så langt som til at reflektere over det. Man kan som enkeltindivid ganske vist foretage sig mange uforudseelige handlinger, men handlingerne er også meget begrænsede i deres diversitet, da de altid vil ligge indenfor ens klasse-habitus (Bourdieu 1990, s. 55-56).

Kapitalformer

De forskellige typer af klassehabitus er karakteriseret ved sammensætning af forskellige kapitalformer, hvor de vigtigste er: Økonomisk kapital (indtægt og formue), kulturel kapital (uddannelse, viden, dannelse m.m.) og social kapital (sociale kontakter og netværk). Der kan imidlertid også være tale om andre kapitalformer – Bourdieu bruger betegnelsen "symbolsk kapital" til at beskrive, hvordan magt og dominans ikke kun skyldes økonomi, men en række andre og mindre synlige kapitalformer.

På samme måde kan man ikke beskrive en livsstilsgruppes position i samfundet ved kun at se på dens økonomiske kapital – det er derimod den samlede kapital man skal interessere sig for, og hvordan den er sammensat. Det er både vægten og sammensætningen af kapital, der afgør forskellige livsstilsgruppers placering i det sociale rum. De forskellige grupper og klassers kapitalformer kan opveje hinanden, og handles indbyrdes – f.eks. kan personer med stor kulturel kapital og lille økonomisk kapital indgå handler med personer, der besidder stor økonomisk kapital og lille kulturel kapital, og på den måde fremstå lige. Det understreger, at livsstil, social position og forbrug ikke kun handler om økonomisk formåen.

Den kulturelle kapital kan således også benyttes af de herskende klasser til at beskytte sig mod "nyrige", der måske har penge, men ikke sansen for distinktioner, der er nødvendig for at blive integreret i den herskende klasse. Både Bourdieu og Douglas giver flere eksempler på, at dette er et typisk

træk ved potlatch'en – hvor der både indgår en accept af at deltage i en gaveudveksling, og en vurdering af hinandens evner til at kunne deltage i ritualerne på den rigtige måde. Ifølge Bourdieu er økonomisk og kulturel kapital de kapitalformer, der har den tungeste vægt i moderne samfund, og derfor også udgør de vigtigste differentieringsprincipper i det sociale rum. Endelig er der forskel på, hvordan man har erhvervet sin kapital – der er forskel om man har erhvervet sin kulturelle kapital gennem familie og slægt, eller gennem skolesystemet, ligesom der er forskel på, om man har tjent sine penge på mange års hårdt arbejde, arvet dem, eller vundet dem i lotto.

Placeringen i det sociale rum afspejler sig i placeringen i det fysiske rum. Således vil agenter og livsstilsgrupper ikke kun bedømme hinanden på baggrund, arbejde eller indtægt hver for sig, men på en fornemmelse af den samlede kapital og dens sammensætning. I relation til diskussionen af livsstil og bosætning udgør dette en mere detaljeret forklaringsmodel. Det kan f.eks. forklare, hvorfor velhavere med stor økonomisk kapital og lille kulturel kapital bosætter sig i samme område som kunstnere med stor kulturel kapital og lille økonomisk kapital, eftersom summen af deres kapital har samme vægt. Det samme gælder boligområder med en blanding af ældre, indvandrere og studerende, som alle har en lille samlet kapital, men med meget forskellig sammensætning.

Felter

Et andet nøglebegreb hos Bourdieu er felter. Det moderne samfund adskiller sig fra præmoderne samfund ved, at de udvikler sig i retning af mere og mere autonome felter, hvor der gælder forskellige spilleregler (jf. Durkheim). Man kan tale om det politiske felt, det videnskabelige felt, det litterære felt etc. Bourdieu betegner et felt som et system af relationer mellem agenter, der har forskellige positioner, men hvor man er enige om en afgrænsning af feltet, om hvem der kan deltage i feltet, om den kapital man strides om, og om spillereglerne i feltet. Der foregår en løbende kamp om adgang til feltet og om definition af kapitalen (f.eks. hvem der har ret til at kalde sig en "rigtig" forfatter, eller hvilke midler, der er legitime at diskutere i miljøpolitikken). Disse kampe er med til at ændre feltet, og giver det samtidig dets dynamik.

Bourdieu antager, at den enkelte aktørs habitus genererer en homologi i handlinger på forskellige felter. Homologien mellem adfærden på forskellige felter kommer til udtryk gennem den enkelte aktørs habitus – evner, værdier, præferencer, erfaringer fra fortiden, forventninger til fremtiden og fornemmelse for det spil, der foregår på feltet. Selvom habitus skaber homologier mellem en agents adfærd på forskellige felter, vil det imidlertid være meget vanskeligt at forudsige agentens positioneringer i disse felter, dvs. hvordan den enkelte rent faktisk agerer. Det skyldes at habitus gør aktøren i stand til at agere *strategisk* på et felt. Bourdieu henviser ofte til sport, hvor det der kendetegner en dygtig spiller, ikke er at spilleren befinder sig hvor bolden er, men fornemme hvor bolden om kort tid befinder sig. Hvis man har den rigtige habitus til et givent spil, vil man være i stand til at positionere sig på en fordelagtig måde. Som betragter til spillet kan man derfor ikke forudsige, hvordan spillet vil forløbe, eller hvordan de enkelte spillere vil agere under spillet – selvom man tydeligt kan se forskelle i styrker, svagheder og strategier hos spillerne. Spillernes strategi og adfærd på et felt vil derfor ikke kunne forudsiges på forhånd, på grundlag af aktørernes værdier, ambitioner, motivationer etc. Groft sagt vil man kun være i stand til at forudsige de mest klodsede spilleres spil, eftersom det vil basere sig en simpel mål-middel tankegang, uden den rigtige sans for spillet, og evne til at bringe sig i fordelagtig position før de andre spillere. Det udtrykker Bourdieus tilgang til livsstil og forbrug, som fokuserer på dominansen som det afgørende – at kunne vinde et spil, at kunne dominere et felt, at kunne distingvere sig fra de øvrige spillere.

For at forstå aktørens handlinger og motiver må man nødvendigvis forstå feltets struktur, dets afgrænsning, kapitalformer etc. Det betyder, at når feltet

ændrer sig, påvirker det også aktørernes strategier, hvilket Bourdieu viser flere eksempler på. Selvom deltagerne i feltet kæmper indbyrdes og kan være yderst forskellige, så har de samtidig meget til fælles – nemlig at de er enige om, hvad det er de kæmper om, feltets udstrækning, og hvilke regler der gælder for kampen på feltet. Adgang til feltet kræver, at man er i besiddelse af den rigtige habitus og den rigtige libido – at man er "villig til at dø for et teorem". Dermed kan man forstå, hvordan at spillerne på et felt, på trods af intense magtkampe og dødelige stridigheder, har en fælles identitet og forstår hinanden bedre end aktører, der ikke deltager i spillet på feltet.

Gavegivning og symbolsk dominans

Gavegivningen indgår hos Bourdieu – ligesom hos Douglas – i en større sammenhæng med både forbrug, kommunikation og dominans. Bourdieu påpeger, at der i gavegivningen nødvendigvis må være indlagt et tidsinterval mellem modtagelsen og mod-gaven. En umiddelbar given tilbage ville være det samme som en afvisning af gaven. Funktionen af tidsforskydningen er, at gavegivningen og modgaven skal fremstå som to uafhængige hændelser. Hvis gaven bare blev givet direkte tilbage, ville den ikke være forbundet med generøsitet, og forstået som en fri gave. Gaven skal gerne være udtryk for at man holder af vedkommende, og at han/hun har fortjener den – og ikke for, at man er tvunget til at give en gave. Dette er noget begge agenter ved, men ikke må tale om – en *méconnaissance* (tavshed, fortrængning af sandheden), der er nødvendig for at få den "sociale alkymi" til at fungere. Netop fordi tidsintervallet skjuler sikkerheden om genydelsen, opstår der en usikkerhed, der netop er med til at gøre gaven til en gave, og ikke bare kredit. For en udenforstående kan det der foregår omkring gavegivningen derfor tage sig ud som "social alkymi", eller en "ontologisk sammensværgelse" – tingene foregår efter faste mønstre, som agenterne hverken vil eller kan gøre rede for. En for direkte beskrivelse af principperne kommer til at fremstille gavegivningen som kynisk og beregnende, selvom den egentlig skulle fremstå som interessefri.

Tilsvarende er pris på gaven også tabu – hvis modtageren ser prisen er gaven tilintetgjort. Prisen udtrykker et objektivi forhold, som både giver og modtager er indforstået med at skjule (denne indforståethed nævnes dog aldrig eksplicit). Når forbuddet mod at gøre den fælles tavse viden eksplicit er så stærkt er det fordi, at en række sociale mekanismer har sørget for at denne "common self-deception", det fælles selvbedrag, er blevet kropsligt indlejret i agenterne. Hvis der skal snakkes om det forbudte og tabu-belagte, sker det i kraft af eufemismer, hvor man på en gang siger noget om emnet, samtidig med, at man skjuler det, som det egentlig drejer sig om (hvilket i de symbolske goders økonomi er prisen). Alle ved, at når man har modtaget en gave, er man forpligtet til at levere en tilbage igen, men det er ikke noget man kan tale åbent om. Gavegivningen kan derfor være med til at skabe et dominansforhold mellem aktører, hvor gavemodtageren kommer til at stå i gæld til gavegiveren – hvilket underforstået kan være formålet med gavegivningen.

Forskellen på den symbolske og den økonomiske økonomi er, at sidstnævnte forudsætter et rationelt beregnende subjekt, mens førstnævnte forudsætter en agent, der er socialt disponeret for at indgå i en byttehandel. Den økonomiske økonomi er økonomisk i mere end en forstand, i det den sparer giverne for omkostningerne ved den symbolske konstruktion af gavegivningen, dvs. den tid og det besvær det kræver at finde en personlig gave, der passer på modtageren og situationen, og som igen er udtryk for en eufemisme, der har til formål at skjule sandheden om virksomheden (nemlig at giverne er tvunget til at give en gave). Konstitutionen af den økonomiske økonomi svarer til, at der fremkommer et nyt felt, med egne spilleregler, hvor materiel interesse er det grundlæggende princip. Det betyder, at den symbolske gavegivning fortrænges – sociale relationer (f.eks. familie) betyder ik-

ke noget, alle skal behandles lige, og at eufemiseringsarbejdet bliver overflødig.

Klasser

I Distinktionen beskriver Bourdieu tre klasser i det franske samfund – borgerskabet, småborgerskabet og arbejderklassen – som karakteriseres ved hver deres klassehabitus og forskellige smags- og forbrugspraktikker.

Borgerskabet

Borgerskabet er den dominerende klasse, der er kendetegnet ved stor økonomisk og kulturel kapital. Borgerskabet må, for at bevare sin position, hele tiden ligge afstand til de øvrige klasser, og beskytte sig mod den sociale verdens barske realiteter ved at foretrække det åndelige for det verdslige, kunst for penge, filosofi for politik etc. Derfor er evnen til distinktion helt central. Indenfor borgerskabet er der forskelle på, hvordan man har erhvervet denne evne – det kan være fra familie og slægt, eller fra uddannelsesinstitutioner. De klasser, der har tilhørt borgerskabet længe har erhvervet evnen til distinktion gennem arv, anciennitet, almindelig omgang med sjældne og distingverede ting, og har derfor et frit og naturligt forhold til distinktion. De har en forkærlighed for arvede møbler, antikvitetsbutikker, traditionelle madretter, komfortabel hjemmeindretning m.m., ligesom de i Weber'sk forstand har en asketisk livsførelse, hvor dyder som afholdenhed, mådehold og sparsommelighed tæller højt. Det nye borgerskab, "opkomlingene", eller de nyrige, har derimod erhvervet evnen gennem skolesystemet, eller gennem autodidaktiske og egne oplevelser, og har et noget alvorligt, anstrengt og skolastisk forhold til kunst og kultur (Bourdieu 1995, s. 82). De er samtidig kendetegnet ved en hedonistisk moral, med brug af kredit, forbrug og nydelse. Disse nye "tastemakers" er beskæftiget indenfor journalistik, film, kultur m.m. – beskæftiger sig med at underholde middelklassen (småborgerskabet), og ved at producere spiselige efterligninger af borgerskabets kultur.

Forskellen på det gamle og det nye borgerskab kommer til udtryk på flere forskellige felter. Eksempelvis går det gamle borgerskab i teatret for forestillingens skyld, for dets kvaliteter, dets sjældenhed m.m., mens det nye borgerskab gør teaterbesøget til en begivenhed på samme måde som en indkøbsbegivenhed – de vælger stykket efter skuespillers og instruktørs omdømme og berømmethed, klæder sig på med deres dyreste tøj, køber de dyreste pladser, går på dyr restaurant bagefter. På den måde prøver de gennem dyrt forbrug at kompensere for deres manglende kulturelle kendskab, og at sikre sig mod "smagløshed". For at beskytte sig mod at blive forvekslet med de nyrige kan det gamle borgerskab benytte praksisser, der ikke er økonomisk krævende, men som kræver et kendskab man ikke uden videre kan erhverve – f.eks. et ødselt forbrug af tid, som er en af de største mangelvarer i dag. At udføre handlinger og praksisser der både kræver et stor portion kulturel kapital og et stort tidsforbrug – eksempelvis syltning af agurker efter ens bedstemors opskrift, at gå på jagt, eller at opstøve et sjældent kunstværk. Den destruktion af tid – "tidssløseriet" eller en "tids-potlatch" – er parallel til den traditionelle potlatch, hvor man gennem forbrug og destruktion af materielle goder demonstrerer, at man selv har rigeligt af det, der er en mangelvare for andre, og dermed demonstrerer sin overlegenhed overfor dem.

Småborgerskabet

Det der hos Bourdieu gennemgående kendetegner småborgerskabet (eller middelklassen) er en social stræben opad i hierarkiet, mod borgerskabet. Denne stræben kommer til udtryk på flere forskellige punkter, bl.a. i smag, æstetisk og bedømmelse af kunst. Det, der ifølge Bourdieu karakteriserer småborgeren er, at han anerkender borgerskabets værdier, men mangler den fornødne kulturelle kapital til at have et kendskab til dem.

Ønsket om at efterligne borgerskabet og frykten for at komme til at ligne arbejderklassen, kombineret med et begrænset kendskab til borgerskabets

distinktioner og kunstværkers værdi betyder, at småborgeren har brug for officielle nomineringer af den gode smag. Det skaber rollen til de nye kulturformidlere (indenfor borgerskabet), der bearbejder, populariserer og kanoniserer værker fra borgerskabet, så det får en aura af "sikkerhed" og "kvalitet". Småborgeren gør alt for at undgå noget der er vulgært eller smagløst, og har til forskel fra arbejderklassen ikke ret til at være uvidende. Man kan derfor ikke tillade sig at erklære åbent, at man ikke ved noget om dette eller hint (i modsætning til arbejderklassen, der ikke har uddannelsen til det, og i modsætning til borgerskabet, der netop fordi de har et afslappet forhold til kultur og distinktioner, lettere kan tilade sig at sige, at de ikke ved noget om et emne eller kunstværk – og endda tillade sig at kokettere med det).

Splittelsen mellem efterligning af borgerskabet og afstandtagen til arbejderklassen giver – kombineret med en manglende kompetence indenfor smag og distinktion – småborgerens forbrug en meget sammensat karakter. Denne smagsforvirring forstærkes af, at småborgeren er splittet mellem det forbrug han umiddelbart har trang til, og det forbrug som hans fornuft siger ham er det acceptable valg (og som han gætter på ligner det, som en borger ville vælge). Småborgernes blandede og modsætningsfulde smag repræsenterer én slags eklekticisme, som bunder i uvidenhed. Den anden type eklekticisme, som praktiseres af borgerskabet, sammenblander derimod tingene bevidst, for at undergrave de etablerede smagshierarkier og dermed distingvere sig selv. Småborgeren hader imidlertid at blive sat i bås, men netop modstanden mod at blive klassificeret er for Bourdieu et tydeligt småborgerligt træk

Der er, ligesom indenfor borgerskabet, forskel på om man har opnået sin position gennem økonomisk kapital (håndværkere og mindre selvstændige/handlende) eller ved uddannelsesmæssig kapital i skolesystemet (folkeskolelærere og kulturformidlere), og en kamp mellem "gamle" og "nye" småborgere. De nye småborgerskab ser det nye borgerskab som idealer. De er fælles om at kæmpe mod de dyder, der prægede både borgerskab og småborgerskab: Askese, mådehold, afholdenhed, og en pligtmoral, som indebærer en mistanke overfor alt som er behageligt eller hyggeligt, og som kræver tilbageholdenhed og blufærdighed. Denne pligtmoral erstatter det nye småborgerskab med pligten til at nyde, især kropsligt. Det kommer eksempelvis til udtryk ved, at den gammeldags type gymnastik, der indebærer kropslig disciplin, spænding, anstrengelser og udholdenhed erstattes af en mere afslappet type gymnastik, som ligger vægt på afslapning, kreativitet, følelser m.m. Det nye småborgerskab er ifølge Bourdieu modtagelig for utopier, der ellers hidtil havde været forbeholdt de intellektuelle, og de står bag fremvæksten af et korps af alternative erhverv som terapeuter, psykologer, sexologer m.m. Det betegner en popularisering af en intellektuel livsstil med en romantisk aura – tilbage til det naturlige, det autentiske, det indre, det vilde etc. – og samtidig en flugt fra den sociale verden.

Arbejderklassen

Arbejderklassens livsstil er erhvervet gennem "nødvendighedens, lidelsens og ydmyghedens prøvelser" (Bourdieu 1995, s. 213) – deres habitus er formet af, at de både har skullet tilpasse sig de givne vilkår, og på samme tid beskytte sig mod dem. Deres kultur, mener Bourdieu, består af fragmenter af overleveret kultur og gammel visdom, og ikke noget der udgør en reel og autonom modkultur til de dominerende klasser. De påtvinges via masseproducerede kulturprodukter en bestemt kulturopfattelse, der samtidig afholder dem fra at definere, hvad der er ønskværdigt.

Det er det habituelle og kropslige, der præger arbejderens forbrugspraksisser, mere end det distinkte og æstetiske. Tingene skal være praktiske, ordentlige, uden for meget pynt, og ikke et udtryk for æstetik, som hos borgerskabet. Forbruget er ifølge Bourdieu præget af en konformitet, der både fungerer som en advarsel mod at skille sig ud, og som en måde at vise solidaritet på – hvilket kan ses i sammenhæng med, at solidaritet og sammen-

hold har været klassens eneste våben mod undertrykkelse. Smagen for nødvendigheden viser sig bedst, når arbejderen af den ene eller anden grund har flere penge til rådighed end normalt, og ikke ved hvad han skal bruge dem til. Han mangler evnen til at kunne bruge flere penge "end nødvendigt", og har større fornøjelse i at regne ud, hvor meget man sparer ved ikke at købe en vare, eller at fremstille den selv. For at kunne bruge mange penge kræver det, at man føler det legitimt at være i en position til at kunne indgå i den gavegivning, der følger med et stort forbrug (ibid. s. 188-189). Det tillader deres habitus ikke, og derfor ses dyre forbrugsvaner som "vanvittige", og som overdreven luksus. I stedet prøver de at få "maksimal effekt for minimal pris" (ibid. s. 195), hvilket betyder, at meget kan sælges til arbejderen, hvis det annonceres som "røverkøb". Deres "luksusforbrug" består derfor tit af billige kopi-produkter af overklassens mærker, f.eks. mousserende vin i stedet for champagne, reproduktioner i stedet for malerier etc.

Selvom nogle arbejdere (særligt ledere og kontorarbejdere) har en indtægt og fritidsaktiviteter, der minder om småborgerskabet, så opføre de sig grundlæggende som kropsarbejdere, også i fritiden, hvor de bruger meget tid på håndværksmæssige sysler i hjemmet (ibid. s. 206). Hos kvinderne er det et typisk træk, at de tillægger kroppen mindre værdi, og bruger mindre tid og færre penge på den end kvinder fra de øvrige klasser. Arbejderen er ligeledes mere traditionel i sit syn på arbejdsdeling mellem kønnene og seksuel moral, end f.eks. småborgeren, og mere præget af sin classes realisme – der er ingen drømme eller forestillinger om, at tingene kunne være anderledes, om at man kunne bo et andet sted, have et andet arbejde, en anden livsstil, en anden kone m.m.

Man kan sige, at den dynamik der er i forbruget ifølge Bourdieus model, er med at sikre en social stabilitet. Når arbejderklassen og småborgerskabet prøver at efterligne borgerskabets forbrugsgoder, kultur og fritidsaktiviteter gennem bl.a. "symbolsk demokratisering" og billige kopiprodukter, så medfører det, at borgerskabet må finde på nye forbrugspraksisser, der kan opretholde en tydelig grænse mod de lavere klasser – en opfattelse af forbrugsdynamik som Bourdieu ganske vist har overtaget efter Simmel (Johansson & Miegel, 1992). Bourdieu er netop kritiseret for den opfattelse, at en stor forbrugsdynamik hvor smag og æstetik udskiftes i stor hastighed, ikke nødvendigvis afspejler sociale forandringer eller forandringer i de forskellige grupperes smagskategorier – på trods af den store dynamik opretholdes den hierarkiske opdeling mellem grupperne stort set (Gronow, 1997; s. 21).

Colin Campbell: Traditionel og moderne hedonisme

Colin Campbell har i *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism* fra 1987 set på forbrug som individuel nydelse – et aspekt som hverken Douglas eller Bourdieu beskæftiger sig synderligt med. Det interessante ved Campbells teori er, at den tillægger nydelsen en væsentlig betydning for det moderne kapitalistiske samfund, på samme måde som Max Weber i *Den Protestantiske Etik og Kapitalismens Ånd* tillagde protestanternes askese og selvfornægtelse grundlaget for kapitalismens opblomstring. Weber mente, at den protestantiske etik fungerede som fødselshjælper for den målrationelle kapitalisme, hvor produktion og opsparing blev set som et mål i sig selv – en verdslig etik, der stod i modsætning til protestantismens religiøse etik.

Campbell undersøger – parallelt til Weber – om forbrug kan føres tilbage til en personlig og individuel oplevelse, og om der eksisterer en slags forbrugs-etik, på samme måde som Webers beskrivelse af en etik, der vedrørte produktion og akkumulering af kapital. Man kan sige, at det som Campbell egentlig spørger om er, hvem der forbrugte de varer, som de flittige protestanter producerede. Campbells svar er, at der samtidig med den protestantiske produktionsetik opstod en romantisk forbrugsetik, og at de to ikke er

modsætninger, men derimod gik hånd i hånd. Den særlige forbrugsetik kommer ifølge Campbell fra romantikken, der var en reaktion mod industrisamfundet og dets materialisme, rationelle filosofier, videnskab m.m. Romantikken foretrak den indre verden fremfor den ydre, følelser fremfor viden, fantasi fremfor intellekt etc. Det førte en anden forestilling om individet med sig, hvor individ og samfund blev set som hinandens modsætninger, i stedet for hinandens komplementariteter. For at kunne definere sig selv som individ måtte man altså sætte sig selv i modsætning til samfundet, hvilket kunne gøres ved at gennemgå mere og mere forskelligartede oplevelser. I stedet for at se sin identitet udtrykt gennem hårdt arbejde, selvdisciplin og selvfornægtelse, så man identiteten som noget der blev skabt ved at udtrykke eller realisere sig selv, gennem konfrontation med stærke følelser eller mange intense og varierede oplevelser. Hermed opstod bl.a. den moderne kunstner, som en der kunne udtrykke noget exceptionelt individuelt, ægte og følsomt – i modsætningen til tidligere tiders mere kommercielle kunstnere, der ikke havde problemer med at kopiere hinandens værker eller benytte sig af elevers hjælp til at fremstille dem (Corrigan 1997; s. 11-13).

Campbell skelner – modsat Douglas – mellem nødvendigheder, hvor man opnår tilfredsstillelse (satisfaction), og luksus hvor man nydelse (pleasure). Tilfredsstillelse er udtryk for, at der rettes op på en ubalance, mens nydelse er udtryk for en evne til at opfatte forskellige stimuli. Hvis bruger mad som eksempel, så kræver tilfredsstillelse at man spiser maden – mens nydelse også kan opstå alene ved at se på, lugte til eller fantasere om maden. Det er ifølge Campbell udtryk for forskelle på traditionelle og moderne hedonister: De traditionelle hedonister finder nydelse i bestemte aktiviteter (mad, drikkevarer, sex, underholdning m.m.), mens de moderne hedonister finder den i alle livets forhold – ikke nødvendigvis i at fuldføre dem, men i lige så høj grad om at fantasere om dem. For den traditionelle hedonist er nydelsen knyttet til en rent fysisk oplevelse (*sensation*), mens det for den moderne hedonist er et spørgsmål om en rent følelsesmæssig oplevelse (*emotion*). Den moderne hedonist må således kontrollere sine følelser og lægge afstand til dem for at kunne nyde dem.

Denne kontrol ser Campbell som en parallel til den protestantiske etik. Puritaneren undertrykte ikke sine følelser, men forstod at udtrykke dem på en meget kontrolleret måde, så han blev herre over sine følelser – og ikke omvendt. En romantiker ville sige, at følelserne, når de udtrykkes på en så kontrolleret måde, ikke er "naturlige". Puritanismen bidrog derfor ifølge Campbell til udviklingen af en individualistisk måde at manipulere med meninger og objekter på, og dermed mod en ego-centreret oplevelse.

Tabel 2. Forskellen på traditionel og moderne hedonisme (efter Corrigan 1997, s. 16).

Traditionel hedonisme	Moderne hedonisme
– Jagten efter nydelse er bundet til specifikke praksisser	– Jagten efter nydelse kan findes i alle aktiviteter
– Nydelse er bundet til fysiske oplevelser	– Nydelse er bundet til følelserne
– Følelserne er ikke under kontrol af subjektet	– Følelserne kontrolleres af subjektet
– Nydelse opnås gennem kontrol af ting og begivenheder	– Nydelse opnås gennem kontrol af mening med ting og begivenheder

Den moderne hedonist er derfor en mester i fantasi og forestilling. De objekter der gøres brug af tjener ikke noget brugsmæssigt formål, men til at stimulere fantasien og dagdrømmene. Meget forbrug er bygget op omkring dagdrømme, og begæret i sig selv bliver noget der skal kontrolleres. At blive fristet, men nægte sig fornøjelsen (f.eks. som det sker ved vindues-shopping), kan i sig selv være en nydelse. Den moderne hedonist udfordrer sit eget begær, men den kontrol det udsættes for, er i sig selv en nydelse. Nydelsen ligger bl.a. i at fantasere om de forbrugsmuligheder, som besparelsen åbner op for. Moderne forbrugsfænomener som bungee-jump, river-

rafting m.fl. – og mere uskyldige som gyserfilm, rutschebaner og besøg på voksmuseer – er eksempler på, hvordan man bevidst udfordrer sine følelser, og evnen til at kontrollere dem (Gabriel & Lang, 1995). Da der ikke ligger nydelse i gentagelser, søger den moderne hedonist altid noget nyt, for på den måde at udfordre kontrollen over sit eget begær. Begærs-cyklussen: anskaffelse, brug, disillusion og fornyet begær er et generelt træk ved moderne hedonisme (Campbell, 1987; s. 90).

Selvom Campbells teorier bygger på en helt individuel opfattelse af forbruget, som udtryk for den enkeltes jagt på nydelse og hvor forbrugets sociale relationer stort set ikke eksisterer, så kan man dog argumentere for, at der er et klasseelement indbygget i hans teori. Ifølge Gabriel & Lang (1995) kan man se Campbells karakteristik af de moderne hedonister som en parallel til teoretikere som Bourdieu og Featherstone, der ser "æstetisering af hverdagslivet" som en tendens i middelklassen. Den vestlige middelklasse prøver hele tiden at skabe sin egen personlige stil, gennem tøj køb, boligindretning, madlavning, ferier, fritidsaktiviteter m.m., hvor forbruget primært får betydning gennem symbolværdien, æstetikken og evnen til at skabe forestillinger, fremfor gennem brugsværdien. Det repræsenterer en kantiansk æstetik, hvor æstetikken er adskilt fra kropslig nydelse, og i stedet kommer til udtryk gennem forestilling og abstraktion. Det gælder f.eks. billeder af rådne grøntsager, af smadrede biler eller af Schönbergs 12-tonemusik, der kun kan opfattes som smukt, hvis det frigøres fra associationen til en kropslige oplevelse. Det er det der kendetegner den moderne hedonisme, og det er noget middelklassen benytter til at nedgøre arbejderklassens æstetiske præferencer – hvilket i sig selv kan blive til en nydelse (Gabriel & Lang, 1995).

Opsamling

Forskelle i Douglas og Bourdieus livsstilsbegreb

Som det fremgår af ovenstående gennemgang er der flere ligheder i Douglas og Bourdieus livsstilsbegreb, men også en række forskelle. Et af dem er abstraktionsniveauet. Douglas bevæger sig på et noget mere abstrakt og distanceret niveau end Bourdieu, hvis habitus-begreb har vanskeligt ved at forklare, hvor motivationerne til handlinger egentlig kommer fra – udover at de er nedarvede og socialt bestemte (Dahl, 1997). Her har Douglas en mere konkret forklaring, nemlig at forbrug og handlinger er en afspejling af den sociale kontekst man befinder sig, eller ønsker at opretholde. De fire kosmologier – den isolerede, hierarkisten, individualisten og kollektivist – er ikke knyttet til en bestemt klasse eller tidsperiode. For Douglas er der derfor principielt ingen forskel mellem vestlige miljøaktivister og religiøse hinduistiske sekter, eller mellem postmoderne forbrugshungrende unge i Vesten, og pygmæerne i Ituri-skoven, som afskyer formaliteter og hvis religion baserer sig på spontanitet, glæde, venskab og frihed (Douglas, 1996a). Bourdieu ser i højere grad en classes livsstil og forbrug som noget, der kun kan forklares ud fra andre classes tilstedeværelse og dominans, mere end at se det som udtryk for en autonom eksistens. De fire kosmologier er i modsætning til Bourdieus klasser forholdsvis autonome, og ikke i samme grad som i Bourdieus model præget af dominans fra andre grupper. Mens forbrug for Bourdieu er udtryk for konkurrence, dominans og hierarki, så er det for Douglas i højere grad udtryk for konsensus og pluralisme (Dahl, 1997).

Bourdieu analyser bygger på et klasseperspektiv, som i *Distinktionen* er bundet op på konteksten i tid og rum, med brug af store mængder empiriske data. Bourdieu er således bedre i stand til empirisk at sandsynliggøre sine teorier – noget som Douglas til gengæld har haft svært ved. Det giver dog også den svaghed, at hans undersøgelser kan blive for kontekstuelle, og derfor vanskelige at overføre direkte til andre sammenhænge. Douglas kriti-

serer også Bourdieu for, at hans model er for rodfæstet i det 19. og 20. århundredes Frankrig (Douglas, 1996b), ligesom Bourdieu andre steder er blevet kritiseret for, at analysen i *Distinktionen* bygger på spørgeskema- og interviewundersøgelser fra 1960ernes Frankrig, hvilken præger hans forståelse af klasserne og deres forbrug (Gabriel & Lang, 1995). Eksempelvis synes beskrivelsen af det nye borger- og småborgerskab og deres hedonistiske livsførelse at være meget præget af sin tid. I Danmark var der på det tidspunkt en velfærdsbølge, der førte parcelhusbyggeri, forbrug og gældsætning med sig i hidtil uhørt omfang, altså de samme hedonistiske træk som Bourdieu beskriver hos borger- og småborgerskabet. Spørgsmålet er, om den hedonisme fra 1960erne, der ifølge Bourdieu var et oprør mod de herskende klassers asketiske livsførelse, i dag ikke har bredt sig til resten af samfundet, og blevet en del af dagsordenen. Både Daniel Bell og Christopher Lash har tidligere beskrevet lignende hedonistiske træk ved det post-industrielle samfund (Gabriel & Lang, 1995), og i det hele taget kan man diskutere, om der ikke er tale om et typisk mønster, når nyrige prøver at udfordre etablerede grupper. Man kan også overveje, hvilke andre forbrugsmæssige udtryk de nye generationer gør brug af i deres oprør mod de herskende klasser. Det kunne f.eks. være økologien, der bygger på en kritik af 1960er generationens hedonisme og forbrugssamfund, og indeholder elementer af en ny-puritanistisk livsholdning (se bl.a. Schmidt & Kristensen, 1986).

Derfor kan man ikke uden videre overføre Bourdieus beskrivelse af klasser og forbrugsmønstre i *Distinktionen* til nutidige danske forhold. Det er måske mere interessant at se analysen som en demonstration af, hvordan de mere generelle elementer i hans teori kan bruges til forstå sammenhænge mellem dominansforhold og forbrugsmønstre. Bourdieu taler i øvrigt selv for en vis metodefrihed, og imod en stringent metodelære der betragter de teoretiske begreber som dogmer. Formålet med teorien er at vise, hvordan man kan analysere begreber for at få øje på nye og oversete sammenhænge, fremfor at teorien fungerer som spændetrøje (Bourdieu & Wacquant, 1996).

Et andet punkt, hvor Douglas og Bourdieu er meget forskellige er i synet på forandringer i livsstil, og på sammensættelsen af livsstilsbegrebet, jf. diskussionen i kapitel 1. Douglas ser livsstil som konsekvens af den sociale organisering, dvs. relationerne til andre mennesker. Når man forbruger er formålet at opretholde disse relationer – eller at skifte dem ud. For Douglas er et skift i livsstil i princippet nemt, eftersom det er et spørgsmål om at ens sociale relationer skifter karakter; man kan derfor sagtens beslutte sig til at leve som kollektivist, selvom man er født og opvokset som f.eks. hierarkist (Douglas, 1996b), medmindre ens nuværende sociale omgangskreds vil forsøge at forhindre det. Tesen om, at ens verdenssyn og forbrugsmønster udelukkende beror på typen af sociale relationer er imidlertid et kontroversielt punkt i Douglas teori (Milton, 1996). Hvis man f.eks. skifter til en anden type arbejde, eller flytter til et andet boligområde, medfører det så, at ens verdenssyn og forbrug ændrer sig? Men man kan også forestille sig eksempler, hvor det at foretage et jobskift eller indgå i forskellige typer sociale relationer ikke påvirker ens verdenssyn eller forbrug. Det er heller ikke klart, om de sociale relationer gælder ens arbejdsplads, privatliv, familie, foreningsliv eller andet, og om de nødvendigvis behøver at være af samme type. Hvor sammensat ens livsstil kan være er således usikkert – og om det f.eks. er muligt at bevare dele af sin oprindelige livsstil, når man skifter til en ny.

Her er Bourdieu (og for den sags skyld Thomas Højrup) mere detaljerede. De gør meget ud af at beskrive, hvordan de indlejrede strukturer i det enkelte individ er yderst vanskelige at ændre, og at det praktiske udtryk ved livsstilen ofte bliver en kamp for at bevare nogle indlejrede strukturer, eller livsformer, på trods af ydre forandringer. Højrups brug af begrebet neo-kulturation er meget illustrativt – på trods af at man som selvstændig kan tvinges over i et nyt erhverv, typisk som lønarbejder, hvor de ydre betingelser i ens hverdag og arbejde på mange måder er helt anderledes, så betyder det ikke, at man skifter hele sit verdenssyn ud, men at man finder måder at til-

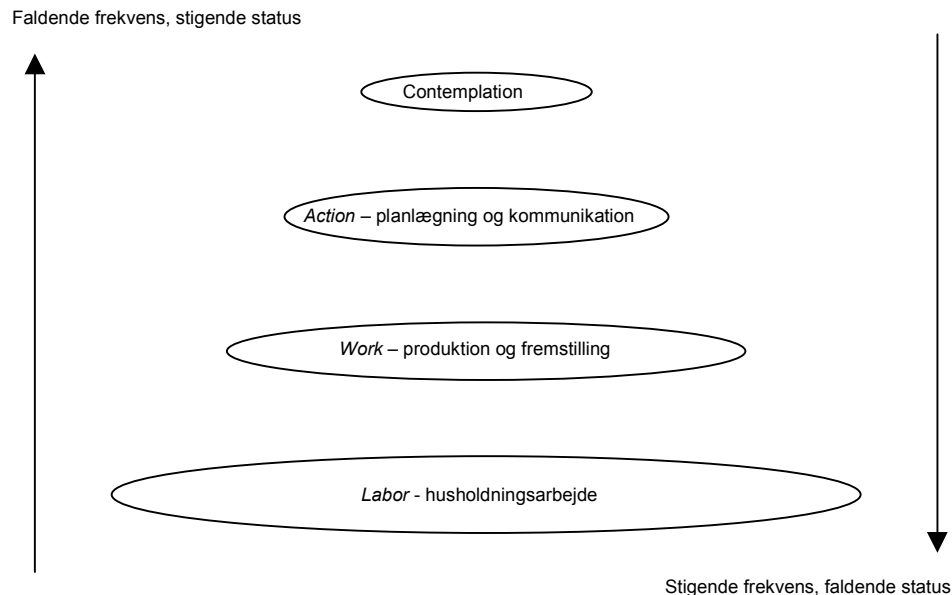
paske sine egen livsform til de ydre omstændigheder (Højrup, 1989). Det samme gælder studier af den danske arbejderklasse under industrialiseringen (se f.eks. Andersen, 1985 og Pedersen, 1989) som viser, hvordan arbejderfamilier, der havde baggrund på landet, tog deres landbrugspraksis med sig til byen, og førte en meget økonomisk forrådshusholdning hvor alting blev lavet selv (bagværk, syltning, pålæg, steg m.m.), og hvor kolonihaven gav et stort tilskud til husholdningen. Det var ikke kun en måde at klare den materielle nødvendighed på, men repræsenterede også en aktiv modstand mod at underlægge sig de nye produktionsformer under industrialiseringen. I mange arbejderkredse var der således stor modstand mod den måde som borgerskabets normer og livsstil trængte sig ind på alle områder af tilværelsen – eksempelvis blev der set ned på et for prangende forbrug, ikke mindst hos arbejderne i arbejderbevægelsen (Andersen, 1985).

Bourdieu's habitus-begreb er således egnet til at forklare trægheden i forandringer og den splittelse i livsstilen, der kan ligge i på en gang at have sin baggrund i ét bestemt miljø, at være påtvunget en anden, og at ønske sig noget helt tredje (som især småborgerne er eksponenter for ifølge Bourdieu). Omvendt er der mange eksempler på folk der skifter livsstil, og dermed ændrer forbrugsmønster; der er f.eks. mennesker, der tager springet fra parcellister til økologiske landsbyboere, eller forlader deres hierarkiske arbejdsplads og starter deres egen virksomhed. Thompson et al. har givet en række eksempler på dette med brug af Douglas's gruppe-gitter model, og argumenterer for, at dynamikken i disse livstilsskift udgør årsagen til stabiliteten af de sociale mønstre (Thompson et al., 1990). Douglas definerer altså i højere grad de sociale relationer og faktiske forbrugsmønstre som selve livsstilen, på trods af, at man måtte have ambitioner eller ønsker om andre relationer, mens Bourdieu ser den kropsliggjorte habitus som det der definerer livsstilen, uanset hvilke forhold man i praksis er underlagt.

Forbrugshierarki

Et af problemerne med livsstilsteoriene er, at de primært omhandler et synligt og materielt forbrug. Forbrug af vand og energi er f.eks. ikke velegnet til at differentiere mellem tid og begivenheder, eller fastholde oplevelser, som Douglas beskriver – ligesom det ikke er noget man kan distingvere sig med overfor andre. Det er i overvejende grad *labor*-aktiviteterne, der sætter sig spor på forbrugsmålerne, og man kan diskutere om forholdet til disse aktiviteter på nogen måde hænger sammen med en social differentiering. Hvis man skal sammenfatte nogle træk i Arendts, Douglas, Bourdieus og Campbells teorier indgår der i dem alle et mere eller mindre eksplicit forbrugshierarki, som er knyttet til et socialt hierarki. Dette er skitseret i figur 2.

Øverst i hierarkiet er de forbrugsgoder, der er forbundet med intellektuel eller kunstnerisk forbrug – bøger, kunst, musik m.m., hvilket svarer til de dominerende klassers foretrukne forbrugsgoder. Dette forbrug medfører imidlertid ikke et vand- og energiforbrug i boligen. Nederst i hierarkiet er de forbrug, som relaterer sig til kroppens pleje og metabolisme. Det er forbrug som er knyttet til aktiviteter der er nødvendige, uopsættelige og monotone. Det er aktiviteter, som er relateret til kroppens behov og den daglige metabolisme, som man kun bemærker hvis de er fraværende. *Labor*-aktiviteterne er forbundet med lav status på grund af det kropslige og hårde arbejde (jf. Arendt) og på grund af den høje frekvens og ringe informationsudveksling der ligger i arbejdet, der samtidig forhindrer en i at deltage i lav-frekvente møder og sammenhænge, hvor der udveksles informationer og træffes beslutninger, der har betydning for ens dagligdag (jf. Douglas). De privilegerede klasser har derfor altid forsøgt at undgå dette arbejde ved at købe sig fra disse tjenester ved at lade tjenestefolk, teknologi eller hjemmeservice stå for det, eller ved at æstetisere og eufemisere det, hvis man blev tvunget til selv at stå for det (jf. Bourdieu).

Figur 2. Hierarki over aktivitetstyper jf. Arendt og Douglas.

Forbrugshierarkiet indeholder også en kropslig dimension, som bl.a. fremgår af "the purity rule" (Douglas, 1996a), hvor afstanden mellem den sociale og den fysiske krop er størst hos de dominerende klasser, i form af kropslig disciplinering og kontrol. Bourdieu beskriver hvordan den dominerende klasse (borgerskabet) er kendetegnet ved at have en æstetiseret holdning til krop og natur. Æstetisering hænger ligeledes sammen med Campbells moderne hedonisme – vejen til nydelse går ikke gennem kroppen, men gennem evnen til at forestille sig nydelse og begivenheder – og gennem en evne til at kunne kontrollere de umiddelbare og kropslige behov. Dette vil jeg diskutere videre i det næste kapitel, med udgangspunkt i bl.a. Frykman & Löfgren (1979) beskrivelse af, hvordan kultiveringsprocessen har hængt tæt sammen med social differentiering og kropslig kontrol, og med forbrug af vand og energi.

Kapitel 3. Bolig og labor-aktiviteter

I dette kapitel vil jeg forsøge at gøre de abstrakte teorier fra forrige kapitel mere konkrete, ved at se på, hvordan de kan benyttes til at forstå forskellige forbrugspraksisser i boligen og de sociale dynamikker bag dem. Først diskuteres det, hvilke kulturelle grunde der ligger bag opfattelsen af renlighed, hygiejne og kropslig kontrol, og hvordan det historisk set har indgået som en del af differentieringen mellem forskellige klasser. Dernæst vil jeg trække nogle aspekter frem af boligens betydning – dels ved at se på, hvordan betydningen af boligen har forandret sig over tid, og hvilke forskellige betydninger den i dag kan have for forskellige alders- og livsstilsgrupper.

Kontrol over naturen

Som beskrevet i forrige kapitel så argumenterer Douglas for, at det vi opfatter som urent – hvadenten det er noget materielt, noget socialt eller moralsk – noget der kun eksisterer i kraft af et særligt ordenssystem – og at dette ordenssystem kan ændre sig, hvis samfundet trues eller på anden måde kommer i krise. Når systemet trues trækkes de indre grænser skarpere op, der skabes en større grad af orden, og det bliver lettere at identificere snavs og urenheder. Jo mere orden, og jo tydeligere grænser, desto lettere er det at identificere det, som ikke passer ind i systemet, det som er urent. Snavs og urenheder kan derfor konstrueres ved at skabe orden, og nye kategorier og grænser. Samtidig ender det ændrede billede af samfundet med at ændre opfattelsen af kroppen og dens grænser. Det er bl.a. Frykman & Löfgrens beskrivelse af kultiveringen af Sverige fra midten af 1800-tallet et godt eksempel på, ligesom Schmidt og Kristensens fortolkning af hygiejnens fremmarch i Danmark i samme periode.

Ifølge Douglas er der i enhver kultur en korrespondance mellem den måde man opfatter samfundet på, og den måde man ser på kroppen – der er en gensidig bekræftelse mellem den fysiske krop, der binder mennesket til naturen, og den sociale/kulturelle krop, som formes af samfundet. Den kropslige kontrol indøves som en del af socialiseringen, som når børn lærer renlighed, og ikke at nyse, snøfte, hoste og smaske når man er i selskab med andre. At opfostre børn er at forvandle dem fra det dyriske naturstadium til det kultiverede menneskelige niveau (Frykman & Löfgren, 1979; s. 145), altså en adskillelse mellem den fysiske og den sociale krop, som bliver større, jo længere op man kommer i det sociale hierarki. Det er et eksempel på det, som Douglas kalder "the purity rule" (Douglas, 1996a), som er en måde at demonstrere kulturens magt over naturen (Frykman & Löfgren, 1979).

Frykman & Löfgren har beskrevet kultiveringsprocessen i 1800-tallets Sverige ved bl.a. at sammenligne opfattelser af forholdet mellem natur og kultur mellem bønder og borgerskab. Hos borgerskabet var adskillelse mellem kultur og natur grundlaget for dannelsen og kultiveringen i hele deres livsførelse. "Natur" omfatter ikke bare naturen, men også egen krop og de "lavere" klasser. Kroppen og de kropslige funktioner var stærkt tabuiserede, og kunne kun omtales med snirklede omskrivninger (eller eufemismer, jf. Bourdieu) – eksempelvis var kroppen således noget man *ikke* havde, man havde en "figur", og når man skulle på toilettet gik man for "at lette hjertet". For børnene blev forhold som seksualitet og fødsler skjult, hemmeligholdt og omskrevet så længe som muligt, og det var almindeligvis tjenestefolk, der tog sig af det praktiske ved opdragelsen af børnene, herunder amning og

opdragelse til renlighed. Forældrenes forhold til børnene var af rent åndelig karakter. Når husmoderen slap for de praktiske og biologiske gøremål ved børneopdragelsen var det tegn på hendes høje sociale position. Det var først når barnet var blevet kultiveret, dvs. rentligt og havde ordentlig bordskik, at det fik lov til at sidde med til bords hos de voksne. Tjenestefolkenes funktion var ikke kun at tage hånd om husholdningsarbejdet, de udgjorde også et konkret modbillede til det borgerlige ideal, hvor børnene kunne lære, at den klasse, som tog sig af de praktiske og biologiske opgaver, havde en lavere social status. I denne kultivering var personlig hygiejne og renlighed centrale begreber – hygiejnen var, med Norbert Elias' ord, et middel til at fordrive barbariet. Borgerskabets ideal om hjemmet og kroppen baserede sig på rengøring og orden; hjemmet skulle ordnes og gøres rent dagligt, tekstiler skulle vaskes, kroppen skulle soigner og den personlige hygiejne vedligeholdes gennem badning. Det hed sig, at "kultiverede personer bader dagligt eller mindst en gang om ugen". Badning var ved århundredskiftet en ny disciplin, og indlæringen skete for borgerskabets børn bl.a. ved at have "badning" på skoleskemaet (Frykman & Löfgren 1979, s. 197-198).

Hos bønderne var afstanden mellem den fysiske og sociale krop ikke stor, og grænsen mellem dem ikke så stærkt tabuiseret. Eksempelvis blev forretelse af nødtørft ikke set som noget, der skulle ske privat i et aflukket rum, men foregik i fællesskab. Fraværet af grænsedragninger gjaldt også på en lang række andre områder; boligens opdeling mellem forskellige funktioner var begrænset, børn og voksne sov i samme rum, der blev lavet mad og arbejdet i samme rum og husdyr færdedes indenfor. At have snavs på kroppen, eller at tage lugt efter sit arbejde blev ikke betragtet som noget skadeligt eller forkert – tværtimod var det på mange måder positivt og praktisk. Et gammelt svensk ordsprog siger, at en bondes hænder helst skulle være så beskidte, at hvis man lagde et sædkorn i hånden, så ville det kunne vokse. Den grænsedragning der var mellem de forskellige familiemedlemmer blev bl.a. markeret ved det ugentlige bad, hvor man badede på skift i samme karbad – husbonden først og tjenestefolkene sidst. Badet markerede ligeledes grænsen mellem det fysiske og sociale, mellem privat og offentligt og mellem arbejde og helligdag, hvor man gik i kirke og skiftede til det pæne tøj. Selvkontrol og afstandtagen til kroppens funktioner kendte man ikke til i samme omfang som hos borgerskabet, og tingene blev nævnt ved deres rette navn, uden omskrivning og tabuisering. Selvom bønderne gradvist overtog borgerskabets normer, og lærte i skolen om renlighed, hygiejne og afholdenhed, så var det i mange egne, særligt i de fattige, vanskeligt at ændre på denne adfærd.

Borgerskabets opfattelse af renlighed og moral påvirkede ligeledes arbejderklassen. Renlighed, kontrol og selvdisciplin går hånd i hånd, og ved at overtage borgerskabets hygiejneforestillinger overtog de også deres syn på det gode liv. Mange unge kvinder fra arbejderklassen tjente som stuepiger hos borgerskabet, og de fik herfra en række idealer om renlighed, boligindretning m.m., som de bragte hjem til dem selv, og forsøgte at efterligne efter bedste evne.

Den sociale differentiering kommer imidlertid ikke kun til udtryk gennem kropslig praksis, men også i, hvordan man italesætter hinanden. Personer, der ikke er socialt integreret (sigøjnere, indvandrere m.m.), eller folk man ikke vil blande sig med socialt, beskrives gerne som urene, ildelugtende og som smittebærere. Et eksempel er, når George Orwell siger, at børn fra middelklassen i hans barndom blev opdraget med at "underklassen lugter", hvilket var med til at etablere en fysisk modvilje mod en anden gruppe, der ikke lader sig overvinde med nok så meget enighed eller sympati på andre områder. Her kan man med god ret tale om, at en så konkret fysisk oplevelse som lugt repræsenterer en kropsliggørelse af sociale kategorier, der virker meget stærkere end eksterne påvirkninger (Bourdieu, 1990). En variant af dette er at italesætte "urene" personers sammenblanding af tingene – geder på terrassen, kartofler i badekaret, opbevaring af madvarer i toilet-kum-

men etc. er nogle af de historier man ofte har hæftet på indvandrere (Frykman & Löfgren, 1979).

I mange kulturer forbinder man imidlertid også det urene og tvetydige med kreativitet, særlige kræfter og en vis fascination – som når blod i mange kulturer har en særlig status, når homoseksualitet bliver særlig interessant i heteroseksuelle samfund, når marginaliserede og excentriske personer tiltrækker særlige evner (sandsigersker, spåkoner, healere etc.), eller når man gennem trance og hypnose kan hente energi ved at forlade den rationelle kontrol i en periode. Det, der opfattes som urent eller eksotisk, er ikke nødvendigvis anderledes i sin substans, men kan ligeså godt ses som noget ordinært, der befinder sig på det forkerte sted – som "matter out of place" (Douglas, 1984). Forestillinger om urenhed og besmittelse hos personer, grupper eller en bestemt type handlinger fungerer således som en slags advarsler mod ikke at krydse fastlagte sociale grænser, som når "underklassen lugter". På den ene side er der derfor en god portion social konstruktion og etnocentrisme i, hvad der udpeges og opfattes som urent. På den anden side er der reelt en sammenhæng mellem snavs og fattigdom, ligesom der er mellem dårlige boliger, sygdom, høj barnedødelighed og lav levetid (Frykman & Löfgren, 1979).

Schmidt og Kristensen beskriver ligeledes, hvordan den moderne socialhygiejne tog udgangspunkt i grænsedragning og adskillelse af kategorierne for på den måde at kunne identificere det urene (Schmidt og Kristensen, 1986). Det omfattede ikke alene den bakteriologiske bekæmpelse, der kom på dagsordenen efter de fire koleraepidemier mellem 1831 og 1867, men også en mere gennemgribende ændring af synet på kroppen, kønnene, moral, spisevaner, boligindretning, byplanlægning og social orden. Schmidt og Kristensen ser den bakteriologiske adskillelses- og udparcelleringsstrategi som repræsentant for den samfundsmæssige tænkning på alle områder, således at man (modsat den moderne sociologiske samfundsforståelse) ikke kan tale om en differentiering i forskellige sociale gyldighedssfærer, men i stedet om en tankegang, som satte sig igennem overalt. Den bakteriologiske bekæmpelse gik ud på at blokere smittevejene og undgå sammenblanding og uorden ved at foretage en rumlig adskillelse af funktionerne, f.eks. gennem adskillelse af drikkevand og spildevand, mellem indtag og affald m.m. Den samme tankegang prægede den funktionalistiske ordens- og byopfattelse, hvor byen er opdelt i en række zoner, der har hver sin funktion – nogle er til boliger, andre til erhverv, andre igen til fritid, institutioner m.m. Den moderne byplanlægning og den moderne socialhygiejne er således to sider af samme sag. Det der for kroppen var snavs og urenheder var for byplanlægningen usunde boligområder – områder, hvor der var en koncentration af værtshusliv, prostitution og usunde boliger, og som derfor blev målet for offentligt støttede saneringer. Det primære mål med byplanlægningen i København var da heller ikke at skabe større social retfærdighed, men at skabe orden (Knudsen, 1988). Prostitution og værtshusliv var en af de største farer for denne orden, da de truede hjemmets sammenhold ved at lokke manden hjemmefra (Schmidt & Kristensen, 1986). Derfor var det vigtigt at forklare befolkningen, at prostitution var forbundet med smittefare – endnu et eksempel på, hvordan adskillelse mellem funktioner og aktiviteter i tid og rum krævede disciplin og selvkontrol. Den socialhygiejniske bølge med "projekt husmoder" (se senere) og æstetiseringen af det hygiejniske (renselse, hvidhed, beherskelse af kropslugt m.m.) viser hvordan forandringer i samfundet sætter sig igennem i synet på kroppen (jf. Douglas) og på boligens indretning og funktioner.

I 1960'erne medførte ungdomsoprøret imidlertid et oprør mod de grænsedragninger, opdelinger og klassifikationer, og mod den stærke fokusering på urenheder og hygiejne, der var resultatet af den udvikling. Oprøret slog igennem på flere punkter; først og fremmest en insistering på roderi og sammenblanding af kategorier, som gør det vanskeligt at holde orden og få øje på urenheder. Det betød bl.a. en større promiskuitet, mere fællesskab

(kollektiver og fællesrum i modsætning til udparcellering af rum og funktioner), manglende kropshygiejne og et forsøg på at gen-æstetisere den naturlige kropslugt, en anderledes diæt, en ændret døgnrytme m.m. (Schmidt & Kristensen, 1986, s. 185-189). Det verdensbillede, der ligger bag den moderne socialhygiejne, svarer på mange måder til Douglas' hierarkister, ligesom 1960ernes protestbevægelse er typisk for det kollektivistiske verdenssyn, som bl.a. indebærer en nedbrydning af grænser og interne forskelle i gruppen, kritik af det øvrige samfund og dets overforbrug og en tilbagevending til "ægte" og "naturlige" værdier. På samme måde som bønder og arbejdere i sin tid tog borgerskabets idealer om personlig hygiejne til sig, så har kollektivisternes miljøbudskab og protest mod parcellering og renlighed formentligt også påvirket andre grupper i samfundet. Den opdeling, adskillelse, grænser, orden og hygiejne var ikke "kun" udtryk for en hygiejnediskurs, men afspejlede i bund og grund en opfattelse af social orden, der tilhørte et hierarkisk og klassedelt verdenssyn.

I takt med at klassegrænserne forandres er det derfor ikke overraskende, at tidligere tiders hygiejneopfattelse tilsyneladende er under forandring. Der rapporteres bl.a. om, at de nye generationer ikke er opvokset med samme viden om husholdning som de tidligere, bl.a. fordi de har haft udearbejdende mødre, og at deres rådvildhed mærkes hos forbrugerstyrelsen, der får mange henvendelser om almindeligheder om rengøring og andre husholdningsopgaver. Samtidig investerer stadig flere i hjemmeservice (i 1999 gjorde hver 7. husstand brug af dette), primært til rengøring, som mange har travlt til hverdag, og ikke vil have weekenden ødelagt af (dagbladet Politiken, 4. marts 2000). Tilsvarende har "Vask rent"-kampagnen, der har tilskyndet husholdningerne til at vaske ved 60° i stedet for 90° haft stor succes, således at antallet af kogevaske er reduceret fra 15 til 9 %, en besparelse der svarer til 6.500 parcelhuses årlige elforbrug (Energinyt 5, november 1999). En undersøgelse som CASA har foretaget af danskernes adfærd med hensyn til tøjvask og opvask viser, at der er store forskelle i både praksis og holdninger til renlighed og hygiejne. Nogle personer ("de miljøbevidste") vasker f.eks. kun tøj når det begynder at lugte, eller der kommer pletter på – andre har en direkte fysisk modvilje med at bruge tøj og håndklæder, der har været brugt mere end en gang, ligesom nogle kan finde en æstetisk nydelse i renhed, hvidhed og masser af skum. Interviewene viser, at hygiejneopfattelser er stærkt følelsesbetonede, og typisk bunder i dels en afsky ved smuds og alt der ikke er nyvasket, dels i en bekymring for, hvad andre skal tænke og en angst for at virke usoigneret, som både overkommes med vask, brug af parfume, skyllemiddel m.m. (Klint & Knudsen, 1996).

Man kan diskutere, i hvor høj grad praksisser som badning, rengøring og personlig hygiejne, der medfører forbrug af vand og energi, er socialt og klassemæssigt betinget, og i hvor høj grad det er reminiscenser af en samfundsopfattelse. Undersøgelser af f.eks. sundhed, målt i form af aktiviteter som rygning, kost og fysisk aktivitet viser, at der er store klassemæssige forskelle, som bl.a. er medvirkende til at skabe store forskelle i helbredstilstand og dødelighed mellem forskellige grupper. En kortlægning af de sociale uligheder i sundhed foretaget af Sundhedsministeriet, konkluderer således at

"...arbejdere, lavere funktionærer samt grupperne udenfor erhverv har generelt en mere usund livsstil end funktionærer på højt- og mellemniveau" (Sundhedsministeriet, 2000).

Man kunne fortolke det som et udtryk for forskellige grad af afstande mellem den fysiske og den sociale krop – eller som et billede af forskellen på traditionel og moderne hedonisme; i toppen af det sociale hierarki har man et ideal om at pleje kroppen, at holde sig i form, sikre sig et langt liv og i at nyde at afholde sig fra kropslige fornøjelser, mens man i den anden ende af spektret lever som traditionel hedonist, og foretrækker sanselige og kropslige nydelse, fremfor at kæmpe med kontrol og undertrykkelse af nydelsen for at kunne leve op til et særligt kropsideal og et abstrakt ideal om det gode liv.

Når det kan være svært at få øje på egne og andres opfattelser af rent og urent er det formentligt fordi der er tale om regler, der i mange tilfælde er usynlige fordi de er så kropsligt indarbejdede, at man sjældent reflekterer over dem – undtagen i det øjeblik, hvor reglerne overskrides. Man kan trække en parallel til etnometodologerne, der ved bevidst at overskride reglerne for god samtale viste, at hverdagssproget er fyldt med regler, der imidlertid er så underforståede og vanskelige at gøre eksplicitte, at man let overser dem (Harste & Mortensen, 1996). Reaktionen mod bruddene på etiketten var en indikator på reglernes styrke. F.eks. kom der en stærk reaktion ved at bede folk om udtrykkeligt at forklare hvad de mente, når de sagde noget, da det var et tegn på provokation over fraværet af den underforståethed man forventer der findes, ligesom en overdreven høflighed overfor venner og familie virkede yderst provokerende. Hvis man brugte etnometodologernes fremgangsmåde på forbrugssiden, kan man forestille sig hvilke reaktioner man ville få, hvis man på miljøets vegne prøvede at spare så meget som muligt, uanset alle normer for hygiejne m.m., f.eks. ved ikke at bade i længe tid eller gå i tøj der var snavset og lugtede af sved. Hvis man inviterer gæster til et hus, hvor varmen er skruet helt i bund, lyset er slukket og der ikke er gjort rent i huset i månedsvis, hvor maden serveres på snavsede tallerkener og bestik ville det – på trods af de miljømæssige argumenter – bryde med en række sociale regler for gæstfrihed, komfort, hygge m.m. Som Bourdieu udtrykker det, så er det ikke socialt acceptabelt at følge reglerne til punkt og prikke (f.eks. at begrænse ressourceforbruget til det yderste), men derimod at demonstrere, at man respekterer reglerne, ved at bruge "eufemismer" som f.eks. at vaske tøjet ved lavere temperatur, bruge lavenergipærer, økologisk mælk m.m. Eufemismerne dækker over aktørernes fælles underliggende bevidsthed om ikke af afsløre de objektive sandheder, f.eks. at man kunne gøre andre ting, der ville hjælpe væsentligt mere på miljøet. Denne "common self-deception" er ikke udtryk for en spaltet bevidsthed, og for at aktørernes handler irrationelt – men for, at deres habitus giver dem en sans for spillet, der betyder at man gør det rigtige i den rigtige situation, uden at være i stand til at definere et eksplicit mål med handlingerne (Bourdieu 1997, s. 180-181), hvilket igen afhænger af konteksten. Selvom man til hverdag har en høj hygiejnestandard er der imidlertid situationer, hvor en for overdreven renlighed ville blive set som et brud på etiketten, f.eks. på vandreturen eller opholdet på ødegården, hvor konteksten indbyder til en afslappet holdning.

Grænserne varierer således mellem forskellige kontekster – man låner gerne sin kones tandbørste, men ikke sin kollegas, ligesom det hjemme bedre kan accepteres at man ræber efter maden, hvilket er "forbudt" i offentlige sammenhænge (Frykman & Löfgren, 1979). Hjemmet er et sted, hvor der er langt færre krav til opførsel, etikette og overholdelse af grænser, end i det offentlige rum. Men hvor frit man opfører sig i hjemmet er samtidig socialt bestemt, og hænger sammen med ens sociale position; der er således forskel på, hvad en højesteretssagfører og en ufaglært arbejder betragter som god opførsel i hjemmet. Samtidig er det i hjemmet, at de "backstage"-aktiviteter, der skal forberede optræden på "front-stage" finder sted, gennem badning, tøjvask, strygning af tøj m.m.

Boligidealer

Hvad vil det egentlig sige at bo? For det første må man skelne mellem "bolig" og "hjem". Eva Hurtig argumenterer for, at "bolig" er en neutral og teknisk/bureaukratisk betegnelse, mens "hjem" har betydning af noget stedsligt og følelsesbetonet. Man siger f.eks. ikke "kom til min bolig", men "kom hjem til mig", og ikke "jeg arbejder i min bolig", men "jeg arbejder hjemme" (Hurtig, 1995). Man "ser på bolig", men når man først har købt den bliver det ens

hjem. Man kan sige, at begrebet "hjem" er udtryk for en følelsesmæssig relation til et sted – jo mere man føler sig knyttet til stedet, jo mere føler man sig hjemme. I Martin Heideggers opfattelse kommer begrebet oprindeligt af det engelsk-tyske ord for at bygge, "buan", som betyder at bo, at forblive, at blive på plads. Ordet har en udløber i (ich) bin, (du) bist, dvs. at være. Den måde vi er på, er den måde vi bor på, og at bo er det grundlæggende ved at være til på – der er derfor ingen forskel på at sige "jeg bor", og "jeg er" (Heidegger, 1997). Lignende betydninger af ordet kan findes i den nordiske sprogbrug (Hurtig, 1995). For Heidegger er "at bo" forbundet med en tilknytning til stedet, og en sammensmeltning af menneske og natur. "At bo" har oprindeligt betydning af at værdsætte, at kultivere, at vedligeholde, at beskytte (fra latin: colere, cultura), at skåne (sparing), at bevare (saving). Når man bor, er det for Heidegger ensbetydende med at være i balance med "firheden": Jorden, himmelen, det guddommelige (gud) og det dødelige (mennesket selv). Den autentiske bolig er derfor ikke bare et sted som er forbeholdt *labor*-aktiviteter, eller et sted man slapper af med familien. Boligen danner ramme for oplevelse af det hellige, hvor menneske og natur ikke kan skilles ad, og hvor naturen værdsættes uden forsøg på at dominere eller omforme den. Ifølge Heidegger er muligheden for at bo autentisk imidlertid blevet ødelagt af det moderne samfunds opdeling mellem bolig, arbejde, fritid, børnepasning m.m. Når vi arbejder i byen og bor udenfor, så svarer det at bo til kun at optage et logi, og er kun én side af menneskelig aktivitet, på lige fod med mange andre. I dag er boligen kun et sted vi opholder os, ikke et sted vi bor (Heidegger, 1997). Heidegger mente derfor, at det moderne samfunds problemer med hjemløshed, fremmedgørelse og miljøødelæggelser skyldes adskillelsen mellem bolig og arbejde og at vi har glemt, hvad det vil sige at bo.

I dag er det formentligt de færreste der lever og bor autentisk, på den måde som Heidegger opfatter det. Hans opfattelse af bofasthed og stedstilknytning som den eneste rigtige måde at bo på er da også blevet modsagt i forskellige sammenhænge. Et diametralt modsat synspunkt præsenteres bl.a. af Bruce Chatwin i "Drømmespor", hvis opfattelse er, at mennesket er skabt til at vandre, og ikke til at bosætte sig. Ifølge Chatwin er den mest autentiske boform nomadens, og han ser med udgangspunkt i biblens fortælling om fårehyrden Abel og bonden Kain det moderne samfunds dårligdomme som udtryk for dets hang til bofasthed og holden fast i materielle værdier (Chatwin, 1988). Samtidig indeholder Chatwins beretning flere eksempler på den gensidige mistænkeliggørelse og kulturelle fremmedhed, der overalt er mellem bofaste og nomader. Mere videnskabelige studier af "traditionelle" nomader viser da også, at der ikke er grund til at tro, at de lever mindre autentisk fordi de ikke er tilknyttet et bestemt sted – deres opfattelse af "hjemmet" knytter sig i stedet til den gruppe af mennesker de rejser sammen med. Selvom man kan finde paralleller til traditionelle nomader i nutidens samfund giver det mere mening at tale om moderne nomader, der hverken knytter sig til et bestemt sted eller til en fast gruppe, men er kendetegnet ved hele tiden at rejse og skifte sociale relationer (Hurtig, 1995; s. 76-77). Dette er ikke nødvendigvis nogen selvvalgt tilværelse, men kan f.eks. være påtvunget af arbejdet, som det f.eks. fremgår af Richard Sennetts skildring af, hvordan arbejdsmarkedets krav om fleksibilitet og omskiftelighed tvinger mange ud i en rodløs og hjemløs tilværelse (Sennett, 1999).

Med andre ord giver det ikke mening at tale om én måde at bo autentisk på. Opfattelsen af, hvad der er en god bolig har både ændret sig historisk, ligesom den i dag kan betyde noget meget forskelligt for forskellige grupper, afhængig af bl.a. livsstil og alder. I det følgende vil jeg først skitsere nogle træk ved boligens ændrede betydning rent historisk, og dernæst opstille nogle typologier af nutidige boformer.

Den Victorianske bolig: Moralsk tilflugt i boligen

Heideggers opfattelse af den gode bolig kan siges at være udtryk for en præ-moderne boform, der lå forud for industrialiseringen. Under det traditionelle landbrugs livsformer kunne man dårligt adskille boligen fra arbejde og fritid, og man flyttede sjældent. Boligen på landet var (for gårdmændene og husmændene) stort set en selvforsynende enhed, med egen produktion af fødevarer, tøj m.m. og egen forsyning af brænde og vand. Industrialismen indebar både en adskillelse af bolig og arbejde, et skarpere skel mellem offentligt og privat, mellem producenter og konsumenter. Det medførte en afgørende forandring af boligens betydning. Den forråelse af samfundet som industrisamfundet medførte, i form af nedslidende fabriksarbejde, profit-tænkning, sammenstuede byer med dårlige boligforhold m.m. betød, at man i stigende grad så hjemmet som et sted, hvor man kunne dyrke og vedligeholde de "sande" værdier – moral, respekt, religion, kærlighed, familiesammenhold m.m. (Frykman & Löfgren, 1979). Under Viktoriatiden blev boligen et fristed fra det forråede samfund, hvor boligen blev set som "en havn i en hjerteløs verden" ("haven in a heartless world"). Denne holdning til det moderne samfund kom først til udtryk hos det franske aristokrati efter julirevolutionen i 1830, som foretog det, som Richard Sennett kalder en "frivillig tilbagetrækning" fra det offentlige liv, gav afkald på al magt og offentlige embeder for at leve et privat liv på godset (*émigration intérieure*). Denne tilbagetrækning indebar for aristokraterne både foragt overfor autoriteter, karriere, studier m.m., og en stor portion selvhad til sine egen fortid og slægt. Dette var imidlertid bare forløberen for den afsmag overfor det materielle og rationelle liv, som den industrielle revolution førte med sig (Sennett, 1996). Det medførte samtidig en større social segregering i byerne. I slutningen af det 18. og starten af det 19. århundrede havde fabriksejerne f.eks. stadig for vane at bygge deres huse tæt på fabrikken, men gik bort fra det i midten af 1800-tallet, da de i stigende grad havde vanskeligt ved at affinde sig med brutaliteten i arbejdet (Forty 1995, s. 101).

Hjemmet blev således et sted for ikke-arbejde, et sted hvor man kunne slappe af for presset på arbejdspladsen, og dyrke sit virkelige jeg, hvilket især gjaldt for de grupper, der havde et job uden indflydelse. Dette blev symbolsk udtrykt på mange måder i hjemmet. Hjemmeindretningen skulle fornægte enhver forbindelse til arbejdspladsen, og designmæssigt har bolig- og kontorindretning da også været adskilt siden. Adskillelsen mellem bolig og arbejde blev desuden demonstreret ved at anvende forskellige klæde- dragter de to steder – det tøj man havde til hjemmebrug var markant anderledes end tøj man brugte på arbejde (Forty, 1995). Boligen skulle nu fungere som en beskyttelse og et modbillede mod den materielle verden, og blev derfor tiltænkt samme funktion som katedralerne havde haft tidligere, nemlig som et sted, hvor man kunne dyrke de "sande" og moralske værdier (Sennett, 1990). Boligen skulle være privat, samtidig med at den skulle have en offentlig funktion, som noget man kunne vise frem for andre, og demonstrere sin stil og afstand til de andre klasser. Måden man fik boligen til at opfylde begge funktioner på en gang, var at opdele den i en mængde adskilte rum med forskellig funktion, forbundet af lange korridorer, der fungerede som zoner, der adskilte de rum der var til offentlig sammenkomst og dem der var helliget privatlivet (Frykman & Löfgren, 1979).

Herhjemme var det bl.a. en konsekvens af ophævelsen af næringsfrihedsloven i 1862, som betød at lærlinge og svende fik mulighed for selv at starte virksomhed og derfor bo for sig selv, hvormed der blev dannet mange kernefamilier i de nye lejekaserner. Tilsvarende blev håndværksmestrenes og købmændenes husholdninger reduceret til at omfatte ægtepar og børn. Det var mænd med egen virksomhed, og mænd der arbejdede på kontor, som først etablerede sig i kernefamilier. Her blev kvinden tilbage om dagen med børnene og en hushjælp, og kunne indrette hjemmet – hermed opstod begrebet "hygge". Middelstanden kom til at opfatte kernefamilien som et uni-

verselt billede på det gode liv, og det blev fremstillet som samfundets fundament (Lützen, 1998).

Den Victorianske dyrkelse af hjem og domesticitet indgik som en del af kampagnen for moralsk at opruste arbejderklassen. At være hjemme-bygger var en vigtig del af at blive civiliseret. Det var almindeligt anerkendt, at et godt hjem er et sted, som yder en gavnlig moralsk indflydelse på dens beboere. Hjemmet var et sted, hvor man lærte respekt for lov og ejendomsret, og en kilde til religiøse følelser. Der var forhåbninger om, at det dalende antal kirkegængere blot havde forlagt deres religiøse fromhed til boligen. Skønhed blev set som udtryk for moralske værdier, og man forventede at værdsættelse af skønhed kunne anspore til højere følelser og dyder. Når de fattige boede uskønt var det udtryk for manglende moral. Derfor var boligindretningen i Viktoriatiden yderst vigtig. I starten af 1800-tallet var den hos borgerskabet præget af en enkelhed og stramhed, men omkring 1850-60'erne tog en ny bølge form, nemlig en stil med overfyldt dekoration og møblering, det der herhjemme gik under "klunkestilen". Der blev som aldrig før brugt tid og penge på indretning af boligen, der fik teatralisk karakter, med iscenesættelse af forskellige stemninger fra rum til rum (Frykman & Löfgren, 1979). Mens køb af møbler til hjemmet tidligere hørte under det mandlige domæne, så blev boligindretning og møblering fra dette tidspunkt en aktivitet for kvinder. Samtidig opstod ideen om, at hjemmet skulle udtrykke dens ejeres personlige karakter, særlig kvinden i huset. Hvis man ikke var i stand til at udtrykke sin personlighed gennem boligen, blev det anset for at være et tegn på manglende feminisme. Jagten på at udtrykke individualitet og karakter gennem boligen gav stor efterspørgsel på boligindretningsmagasiner og modeblade, der var hjælpemidler for at finde et design man kunne identificere sig med. Boliger, der manglede individuelle karakteristika, blev anset for at være døde, så selvom der var stor efterspørgsel på indretningsarkitekter, der kunne indrette boligen på en socialt acceptabel måde, så var det alligevel vigtigt at efterlade plads til at beboerne selv kunne udfylde en stor del med deres egne effekter. Det var således en kunst i boligindretningen både at udtrykke individualitet, og samtidig bekræfte ydre normer for god smag og boligindretning (Forty, 1995).

Selvom denne domesticitets-kult blev praktiseret af borgerskabet, så gjorde både arbejderklasse og især småborgerskab hvad de kunne for at efterligne denne boligstil, hvilket var et kæmpe arbejde, eftersom man ikke havde råd til tjenestefolk. Et krav om bedre boliger til arbejderne var derfor et centralt element i den sociale indsats – bedre boliger ville give en sundere livsstil, bedre madvaner, mindre værtshusliv, mere afholdenhed i seksuallivet m.m. For mange af borgerskabets kvinder (de såkaldte "hattedamer") blev kampen for at reformere arbejderklassens kvinder det der gav livet mening, men de var næppe bevidste om det moralske budskab, som lå gemt i indsatsen (Lützen, 1998; s. 119).

Troen på, at de rigtige fysiske rammer kunne skabe den rigtige moral for beboerne er imidlertid en opfattelse der stadig findes i dag (Löfgren, 1990). Ligeledes vil det fremgå senere, at Gullenstads beskrivelse af nordmændenes besættelse af boligindretning er stort set identisk med den betydning, som Viktoriatidens overklasse tillagde boligen.

Projekt Husmoder og den funktionalistiske bolig

Den tro på videnskab, rationalisme, refleksivitet og planlægning der ligger i det moderne samfund (jf. kapitel 2) var således ikke noget, der umiddelbart vandt indpas i boligen, snarere tværtimod. Det skete imidlertid senere, som en udløber af den hygiejniske bølge som Schmidt og Kristensen skildrer, og som medførte en mere funktionalistisk boligopfattelse. Fra starten af 1920'erne opstod ideen om det opdelte hjem, hvor hver ting skulle have sin egen plads, med forskellige værelser, rum, skabe, hylder m.m., som skulle sikre mod en sammenblanding af kategorierne og til lettere at kunne identificere urenheder. Boligens funktioner skulle rationaliseres og effektiviseres.

Husholdningen blev videnskabeliggjort, der blev oprettet husholdningsskoler, husholdningslaboratorier m.m., og "husmoderen" opstod som den person, der skulle betjene den maskine, fabrik, værksted og andre industrielle metaforer, der blev brugt for boligen. Forskellige managementbegreber fra industrien blev indført i husholdningen – rationalisering, effektivisering, administration, budgetlægning, ingeniørkunst, taylorisme m.m. Der var stærke analogier mellem fabrik og køkkenet, og mellem værktøj og husholdningsmaskiner, f.eks:

"Husmoderen forstår ikke sin gærning, naar hun ikke har lært at lægge budget eller administrere sit Hus, saa det fungerer som en velsmurt maskine" (fra Husmoderen, citeret i Schmidt & Kristensen, 1986).

Orvar Löfgren nævner som eksempel på rationalisering og videnskabeliggørelsen af boligen, hvordan den ideelle bolig blev beskrevet i bogen *How to live* fra 1934. Her gør Gregor Paulsson det klart, at moderne liv skulle baseres på fire funktioner: Husholdningsarbejde, spisning, socialisering, søvn og isolation, og at disse funktioner skulle opdeles rumligt i hjemmet. Dette "funktionalistiske utopia" ser Löfgren imidlertid mere som udtryk for middelklassens værdier, og mindre som noget der havde relevans for arbejderklassen (Löfgren, 1990).

Funktionalismen, der havde afsæt i samme rationaliseringsideologi der prægede husmoderforeningerne, førte til at hjemmet først og fremmest skulle være praktisk, ikke hyggeligt, og uden det væld af overflødige og støvsamlende nipsgenstande, som havde præget klunketidens boligindretning. Det sterile fik sin egen saglige og neutrale æstetik, som udtryk for den videnskabeliggørelse af hygiejnen, der var karakteristisk for funktionalismen. Den store fokusering på renlighed, sundhed og hygiejne medfører at farverne i køkkenet fra slutningen af det 19. århundrede skiftede fra brunt og rødt til hvidt, så man lettere kunne identificeres snavs og urenheder. Samtidig blev bad og wc lagt ind i boligerne. Dette betød dog ikke altid, at man i praksis blev mere hygiejniske, men at man så hygiejne som en god ting (Forty, 1995). Sammenlagt førte det til, at "hjem" som begreb blev erstattet af "bolig" – men den strenge orden og de klare linier medførte også en kritik af funktionalismens boliger og boligindretning for at mangle "hygge" (Schmidt & Kristensen, 1986; s. 159). I og med at hushjælp og tjenestefolk var afskaffet for de fleste, og husmoderen selv måtte stå for husholdningsarbejdet, var der også en praktisk foranstaltning i rationaliseringen og industrialiseringen af hjemmet. På den måde kan man se introduktionen af forskellige husholdningsmaskiner – vaskemaskiner, støvsugere, køleskabe, elektriske husholdningsapparater m.m. som en måde at spare tid og kræfter på *labor*-aktiviteterne.

Adrian Forty har imidlertid en lidt anden fortolkning af maskinernes indtog i husholdningen (Forty, 1995, s. 207-221). De undersøgelser der blev lavet af tidsforbruget efter husholdningsapparaters introduktion i England fra 1920'erne og fremefter viste, at der ikke var tidsbesparelser forbundet med husholdningsapparaterne. Tværtimod, jo flere husholdningsapparater der kom ind i husstandene, desto mere tid blev der brugt på husholdningsarbejdet. Når det alligevel stædigt blev fastholdt, at husholdningsapparaterne sparede tid og kræfter, og var en slags moderne slaver, så kan man tage det som et eksempel på det, som Bourdieu kalder "common self-deception", et fælles selvbedrag blandt aktørgrupper, der havde fælles interesser i det. På det tidspunkt var det yderst vigtigt for samfundet som helhed, at husholdningsarbejde (*labor*) ikke blev anset for at være "rigtigt" arbejde, på linie med fabriksarbejde e.l. (*work*), på trods af, at det grundlæggende var mindst ligeså hårdt og opslidende. Det var der to grunde til. For det første blev det længe taget for givet, at kvinder så en fornøjelse i at lave husholdningsarbejde, og at de derfor ikke havde brug for en egentlig belønning for det. Der var en frygt for, at hvis der blev fokuseret for meget på de negative sider af arbejdet, så ville kvinderne nægte at tage sig af det. For det andet var mange af

de kvinder, der aspirerede til middelklassen nødsaget til at gøre husholdningsarbejdet selv, da det ikke havde råd til at have tjenere og hushjælp – og var derfor i fare for at ligne dem, de så mest ned på, og netop prøvede at fjerne sig fra: kvinderne fra arbejderklassen, og borgerskabets tjenestefolk. Løsningen på dette dilemma var at kalde husholdningsarbejdet noget andet: et håndværk, en kunst, en profession etc., aktiviteter som var højst værdige og attraktive, og hvor stadige forbedringer og oplæring ville føre til højere standarder. Ved at benytte sig af disse eufemismer lagde man afstand til klasserne under sig, og fjernede en væsentlig barriere for social advancement. Etableringen af forskellige husholdningsinstitutter (der ligeledes opstod herhjemme på samme tidspunkt) var en del af samme mekanisme. Der var således tale om en dobbelt differentiering af husholdningsarbejdet for de kvinder der bejlede til middelklassen: Dels fra almindeligt arbejde (*labor* differentieret fra *work*, jf. Arendt), dels fra det husholdningsarbejde, som tjenestefolkene foretager sig.

Derfor kom de mange husholdningsmaskiner også belejligt; man kunne dermed påstå, at maskinerne havde afskaffet husholdningsarbejdet, og at de var en moderne form for slaver. Dette er imidlertid en myte, som imidlertid er blevet gentaget så ofte, at den nærmest fremstår som en sandhed. Den objektive sandhed er, at store dele af husholdningsarbejdet – madlavning, børnepasning, rengøring m.m. – ikke kan erstattes af maskiner, selvom reklamerne påstod det, og middelklassens kvinder hellere end gerne ville tro på det. Faktisk har det vist sig, at den tid der går til husholdningsarbejdet er steget (fra 70 timer om ugen i 1950 til 77 timer i 1970). Ruth Schwartz Cowan har ligeledes dokumenteret, at den øgede mængde husholdningsteknologi ikke formindskede, men derimod øgede tidsforbruget til husholdningsopgaver (Cowan, 1983).

De tidsbesparelser der blev opnået medførte imidlertid, at aktiviteterne blev foretaget oftere, med en højere standard til følge. Den sparede tid gik ikke til mere fritid. Vaskemaskine førte til flere tøjvaske, støvsugeren til mere rengøring, symaskinen til mere reparation af tøj osv. Alligevel blev myten om maskinernes tidsbesparelse, og som deres funktion som tjenere, stædigt fastholdt, som en del af den "common self-deception" det var, at undgå sammenligning mellem husholdningsarbejde og almindeligt arbejde, og forestillingen om moderne slaver, der tog sig af *labor*. For at husholdningsmaskinerne kunne indtage hjemmet var det imidlertid nødvendigt med endnu et stykke "eufemiserings-arbejde". I starten blev der i mekaniseringen af hjemmet – og særligt i køkkenet – benyttet stærke analogier til fabrikker, værktøj, management, planlægning, rationalisering, effektivisering m.m., og husholdningsmaskinerne blev i høj grad designet og markedsført som industrimaskiner. Det var imidlertid problematisk, da en stor del af målgruppen var folk, der tilbragte dagen på fabrik, og som ikke havde lyst til at have noget, der i udseende bare mindede om arbejdspladsen, stående i hjemmet, der netop blev set som en modsætning til arbejdet på fabrikken. Samtidig havde industridesignet den uheldige virkning, at der blev for stor analogi mellem husholdningsarbejde og almindeligt arbejde – mellem *labor* og *work*. I starten var salget af husholdningsmaskiner derfor længe om at komme i gang. Først efter at man gik i gang med at om-designe maskinerne, så de gav associationer af noget ikke-industrielt, kunne de sælges i stor stil (Forty, 1995).

Der var således stor forskel på boligen i 19. og det 20. århundrede. Det væsentligste skift er karakteriseret ved, at boligen skifter fra at være en kilde til moralsk velfærd i form af skønheden i boligindretningen, til at være en kilde til fysisk velfærd, der bygger på sundhed, hygiejne og effektivitet. Forty mener, at den store fokus på sundhed og helbred i det 20. århundredes England bl.a. kan ses i lyset af behov for at rekruttering af unge til krigene i kolonierne, og til at forsvare imperiet. Kroppen tilhørte ikke længere den enkelte, men staten, og boligens rolle blev at forme kroppen på en hensigtsmæssig måde (Forty, 1995; s. 100).

Boligen i sen-moderniteten: Nydelse og iscenesættelse

Spørgsmålet er, hvordan behovet for social og kropslig differentiering har udviklet sig i takt med, at samfundet som helhed er blevet mere velhavende, individualistisk og egalitært, og hvor industrialiseringens samfundsmæssige hierarki er taget af eller blevet mindre tydeligt. De økonomiske forskelle mellem klasserne er reduceret, og mange af de forbrugsgoder i hjemmet, der tidligere var forbeholdt borgerskabet, er i dag tilgængelige for de fleste. Vi bliver i stigende grad frigjort fra traditioner, klasser og normer og bruger i stedet refleksivitet, medier, personlige erfaringer og individuelle behov (hedonistiske, moralske m.m.) til at handle efter (Beck, 1997; Giddens, 1996). Klassernes opløsning betyder, at subkulturer skyder op, og at man, som Maffesoli udtrykker det, indgår i selvvalgte "stammesamfund". Man indgår i mange sociale netværk på én gang, som er præget af forskellige normer, holdninger, interesser m.m. – og er ikke som tidligere bundet til en bestemt klasse, en bestemt karriere, et bestemt lokalsamfund, et bestemt sæt af fritidsinteresser, et bestemt forbrugsmønster m.m. Ifølge Beck og Giddens tvinger det moderne samfund individet ud i en række valg om uddannelse, karriere, partner, huskøb, forbrugsmønster m.m., hvormed man i langt højere grad end tidligere konstruerer sin egen livshistorie, fremfor at leve efter traditioner og historie (jf. kapitel 2).

En andet træk ved det sen-moderne samfund er, at ens rolle i produktionsapparatet får stadig mindre betydning for ens identitet og sociale position. Arbejdet siger ikke noget om hvem man er – uniformering, fælles krav, udjævning af forskelle, og manglende mulighed for indflydelse og personlige valg betyder, at muligheden for at udtrykke individualitet på arbejdsmarkedet er blevet mindre – identiteten hænger derimod stadig mere sammen med evnen til at forbruge. Forskellen på det moderne og det senmoderne samfund er, at førstnævnte var præget af en arbejdets etik, og sidstnævnte af forbrugets æstetik. I dag kan man ikke (med ganske få undtagelser) længere sikre sig en livslang identitet gennem sit arbejde, da permanente og sikre jobs er en sjældenhed. Vejen til selvidentitet går ikke gennem arbejdet, men gennem forbrug (Bauman, 1998).

På samme måde har boligen ændret karakter. Mens den tidligere var en integreret del af arbejde og overlevelse og ikke eksisterede som selvstændigt begreb, så er den i dag blevet stedet hvor man opbygger og eksponerer sin identitet (Daun, 1980). 1990ernes bolig har ikke samme rumlige, funktionelle og tidsmæssige opdeling som tidligere (Corrigan, 1997; Wilhite & Lutzenhiser, 1997). I nutidens hjem foregår madlavning, ophold, spisning, underholdning i en kontinuerlig semi-differentieret rumlighed, i kommunikation med gæster og beboere (Corrigan, 1997). Der er ikke længere nogen rum, som er tabu for gæster, og dermed intet som kan skjules – dermed er der et større areal, der kan arrangeres, indrettes m.m. Den opdeling i *back stage* og *front stage*, der tidligere prægede brugen og indretningen af boligen, er således blevet mindre. Både køkken, wc, bad og soveværelse er for mange blevet en del af *front stage*, hvilket for bare få årtier siden var helt utænkeligt. Denne forandring i boligopfattelsen, som primært er opstået i middelklassen, skyldes bl.a. at der ikke råd til tjenestefolk længere, hvilket betyder at man selv må stå for madlavning, rengøring, vask m.m. – dermed er det ikke længere muligt at opretholde en total adskillelse mellem det private og offentlige. Det betyder, at det bliver sværere at skjule "back stage"-aktiviteterne. Engelske undersøgelser viser, at mange familier mangler steder, hvor der kan rode og svine (f.eks. til at smide det beskidte overtøj), ligesom mange husmødre synes at befinde sig i en bestandig konflikt i, hvorvidt rummene i huset skal betragtes som et offentligt og private, og hvilke regler for orden og renlighed der skal gælde her (Madigan & Munro, 1999).

Samtidig har nogle husholdningsopgaver – især madlavning – ændret status til at blive en meget synlig og kreativ aktivitet, og ikke længere en lavstatus opgave (Corrigan, 1997). Tidligere foregik madlavning i det skjulte, med stor brug af manuel arbejdskraft, det var kvindens domæne, mand og

gæster kom aldrig i køkkenet. I dag er køkkenet for manges vedkommende et sted, som man hellere end gerne viser frem, investerer mange penge i, udfolder sin kreativitet i, og hvor den manuelle arbejdskraft, i så stor udstrækning som det overhovedet er muligt, er blevet erstattet af maskiner. Madlavning er i stigende grad blevet en front-stage aktivitet med høj status – men det er også sket ved, at køkkenet er blevet mekaniseret, at flere og flere af de funktioner, man tidligere udførte manuelt, i dag udføres med brug af maskiner. Som tidligere nævnt kan det imidlertid også dække over en stor eufemiserings-indsats – når man selv skal overtage det husholdningsarbejde, man tidligere blev varetaget af slaver og tjenestefolk må man nødvendigvis omdefinere opgaven til noget æstetisk, distinkt og kreativt. Ved at omdefinere madlavning til ”kokkekunst” og gøre køkkenet til en æstetisk, distinkt og højteknologisk arena det er yderst attraktivt at arbejde i, skjuler man det nederlag til kvinderne, det er at skulle udføre det kedelige, hårde og monotone husholdningsarbejde. Som Bourdieu skriver, er de praktiske eufemismer en hyldest til dyden og den sociale ordens værdier, vel at mærke værdier, som man ved er dømt til at blive forhånet (Bourdieu, 1997; s. 182). Corrigan mener, at boligen i dag repræsenterer en sammensmeltning af både skønhed og effektivitet – de to udelukker ikke længere hinanden – og et sted for socialisering og kommunikation. Det samme gælder boligens rum – i annonceringen for badeværelser har badets hygiejniske effekter ingen betydning længere, derimod sælges de på begreber som forfriskning, nydelse, æstetik m.m. ”Steaming pleasure capsules” hedder det i en annonce for badeværelser, hvilket signalerer andet end renlighed og hygiejne (Corrigan 1997; s. 107).

Hjemmeskabelsen i det 20. århundrede er (af andre) beskrevet som et resultat af, at hjemmet bliver en kompensatorisk frihed for fremmedgjorte individer, der kun har små chancer for at ændre samfundet eller at opnå personlig tilfredsstillelse i deres 9-5 jobs. Orvar Löfgren mener det er en for endimensionel tolkning, og at hjemmeskabelsen er et familie-skabende projekt, som forener mand, hustru og børn på en måde, som var utænkelig i 1900 eller 1930. Markedsmanipulation kan heller ikke forklare, hvorfor der bruges så meget tid, penge og kreativitet i hjemmet. Hjemmeskabelsen er et uendeligt projekt og kan ses som en identitets-skabende funktion, hvor man aktivt afprøver forskellige sider af sig selv. På en måde svarer det til, at familien konstant repareres og genskabes, hjemmet holder familien sammen, og skaber en fællesgrund. Hjemmet er blevet til en arena, hvor man lever sin artistiske kreativitet ud – selv folk der aldrig besøger kunstudstillinger tøver ikke med at hænge billeder med berømte malere op på væggen (Löfgren, 1990).

Ifølge Marianne Gullestad har boligindretningen overtaget meget af den tid og energi, som man tidligere brugte på at lave mad, sy sit eget tøj m.m. For mange er boligindretningen et kontinuerligt projekt, hvor der for hvert år er nye planer om projekter, der skal laves. Boligindretningen har flere sociale betydninger, der afspejler forskellige samfundsmæssige forandringer: Det er en kreativ og ekspressiv aktivitet, der demonstrerer identitet, social status og tilhørsforhold. Det er derfor vigtigt, at boligindretningen har et tydeligt personligt præg – det værste man kan sige om nogens boligindretning er, at den er upersonlig, institutionel eller uden atmosfære. Indretningen benyttes samtidig til at symbolisere forandring mellem kønnene – med kvinden på arbejdsmarkedet får hjemmet en mere nostalgisk betydning end tidligere, det samme gælder den mere egalitære indstilling mellem kønnene, hvor boligindretningen udtrykker sammenhold, fællesskab, ens værdier etc. Den store interesse for boligindretning kan samtidig udtrykke et behov for en selvstændig arbejdsetik, hvor man selv kan fremstille, producere, styre og træffe beslutninger, som er forsvundet med det moderne samfund. Ofte kan boligindretning og -ombygning fremtræde som praktiske og nødvendige projekter der ”må laves”, men i virkeligheden dække over et behov for kreativitet og legegåde, som man naturligvis ikke kan legitimere ombygningerne med overfor venner, naboer m.m. (Gullestad, 1992).

Gullestad fremhæver hjemmets betydning som noget ikke-verdsligt, som et sted man dyrker de tabte og ægte værdier som intimitet, kærlighed, nærhed m.m., og på den måde skaber en samlet mening i en ellers opsplittet tilværelse, hvilket er en erstatning for den rolle kirken havde tidligere. Boligindretning har fået karakter af et ritual, der har afløst det religiøse søndagsmåltid. Dette er helt parallelt til Sennetts synspunkt om, at boligen i det moderne samfund har overtaget kirkens rolle, hvilket var særlig tydeligt i Viktoriatiden (Sennett, 1996). Hjemmet har betydning af sikkerhed, varme, hygge – og måske lidt kedsomhed – mens "ude", hvadenten det er naturen eller byen, både repræsenterer noget truende og fascinerende (Gullestad, 1992). Rumopdelingen symboliserer grænser mellem både offentligt og privat, og mellem natur og kultur. Madlavning, søvn, seksuelle relationer og toiletbesøg (*labor-aktiviteter*) er mere forbundet med natur og privathed, mens andre rum – primært opholdsstuen – mere repræsenterer sociale og kulturelle aktiviteter, hvor man demonstrerer sine evne til distinktion ved at vise de flotteste møbler og kunstværker frem. Den opdeling af rummene og adskillelse af funktionerne som arkitekterne oprindeligt havde tænkt sig (jf. Schmidt og Kristensen) bliver imidlertid ofte omdefinert af beboeren – mest tydeligt ses det i køkkenet, som ofte er centrum for en lang række sociale aktiviteter, og ikke kun madlavning, med den konsekvens at køkkenet i praksis altid er for småt.

Tendensen til "cocooning" (forpuppelse) kan således ses som en reaktion på den opsplittede hverdag i det moderne samfund – ved at søge tilflugt i boligen etablerer man en ontologisk sikkerhed i tilværelsen, og derfor investeres der tid og penge i boligen som aldrig før (Wikström, 1994). Mens grupper, der benytter boligen som "station", og lever livet på en række andre arenaer, så indeholder tendensen til cocooning en jagt på sikkerhed og autencitet. Man lever ikke længere i et traditionelt samfund, og kan ikke genskabe det, når alle funktioner varetages af abstrakte ekspertsystemer. Man ønsker formentligt heller ikke at leve i et traditionelt samfund, men kan benytte sig af symboler, der henviser til en autencitet derfra; aktiviteter, der tidligere var forbundet med overlevelse, f.eks. levende ild i pejsen og brødbagning nærmest får rituel karakter, der fremkalder minder om tradition og nærvær (Wikström, 1994).

I puppe-dannelsen kan imidlertid også ligge det forhold, at den identitet der skabes gennem boligen er rettet udadtil mod andre, og kræver deres bekræftelse. Det vil sige, at de symboler og handlinger, der benyttes i hjemmet ikke kun formidler en fortælling mellem beboeren og en autentisk, fjern fortid – det er også en kommunikation mellem beboer og andre. Når boligen ikke længere tjener som middel til overlevelse, og når man er frigjort fra tradition og klasse, så kan den tjene til at vise andre hvem man er, eller hvordan man ønsker, at andre skal opfatte en – man kan sige at boligen bliver en del af sproget (Daun, 1980). På sammen måde som man ifølge Giddens og Beck selv vælger sin livsstil og skaber sin egen livsbiografi, så er boligen heller ikke noget man tager for givet, men noget man aktivt må skabe. Moderne "nest-building" kan således også ses som en art "risk management", hvor det gælder om at sikre sig mod en usikker fremtid, hvilket til gengæld fører til en overdimensionering ("social load") af boligens tekniske udstyr, med stort tomgangstab til følge (Wilhite & Lutzenhiser, 1997). "Social load" udtrykker, at meget ressourceforbrugende inventar er indkøbt med forventning om, at særlige sociale situationer vil opstå uventet, og at det gælder om at være forberedt på det. Det gælder f.eks. uventede gæster, spontane arrangementer mm, som imidlertid opstår sjældent, men som betyder at der bl.a. der købes køleskabe og fryserer ofte er dimensioneret til en imaginær spidsbelastning, som langt overstiger hverdagens behov. Boligens kommunikative værdi afspejler sig også ved miljøforbedringer, hvor der lægges vægt på synlige tiltag, der har en begrænset miljømæssig effekt, fremfor andre og mindre synlige forbedringer, der havde været langt mere effektive (Wilhite & Lutzenhiser, 1997). Man kan sige, at den senmoderne bolig er præget af den "moderne hedonisme" som Colin Campbell beskriver – for-

bruget og brugen af boligen er ikke funktionelt og nytteorienteret, men handler om at kunne opbygge stemninger og dagdrømme om "det gode liv", fremfor at praktisere det.

En af de mest dramatiske ændringer i opfattelsen og brugen af boligen i nyere tid har været, at børnene i stigende grad har fået deres egne rum, hvilket ofte fører til, at de også får deres egne forbrugsgoder som fjernsyn, video, pc, musikanlæg m.m.. Det ses af mange som en problem for familiens integritet, da det materielle grundlag for f.eks. fælles tv-kigning er forsvundet (Madigan & Munro, 1999). Denne udvikling kan ses som et resultat af, at hjemmet får stigende betydning som aktivitetscenter, og som et udtryk for en angst for usikkerhed og fare i verden udenfor boligen. For mange familier er det ikke længere acceptabelt at lade børn lege ude fra morgen til aften, både på grund af frygt for bl.a. fremmede og en stigende trafik. Denne udvikling er ligeledes med til at ændre boligens karakter og forbruget i boligen.

Endelig kan man diskutere, i hvor høj grad det skarpe skel mellem bolig og arbejde fortsat eksisterer. På den ene side hævdes det, at egentligt erhvervsarbejde i hjemmet tit opfattes som mærkeligt, tvivlsomt eller frastødende, på trods af, at årsagen til at placere erhvervsarbejdet i hjemmet ofte sker ud fra et ønske om at få mere tid til familien. Hjemmearbejde anses ikke for "rigtigt arbejde", på en "ordentlig arbejdsplads" (Bulos & Chaker, 1995). På den anden side kan det rent statistisk konstateres, at omfanget og udbredelsen af hjemme- og distancearbejde har været stærkt stigende de senere år, hvilket bl.a. må tilskrives udbredelse af pc'ere og internet. Ifølge statistikken er der blandt funktionærer og de højere funktionærer hhv. 36 % og 31 % der arbejder delvist hjemme i 1995, hvilket er en kraftig stigning i forhold til 1990. For de øvrige grupper (lavere funktionærer, samt faglærte og ikke-faglærte) var det i 1995 under 10 %, som angav at de arbejdede delvist hjemme (Bonke, 1997). Der er altså tegn på at hjemmet i stigende grad benyttes som hjemmearbejdsplads, men at udbredelsen er meget socialt differentieret, og formentligt også kan ses som et udslag af de forskellige livsformers praksis med hensyn til sammenhængen mellem arbejde og fritid.

Tabel 3. Opsamling: En karakteristik af boligens betydning i forskellige perioder.

	Præmoderne	Moderne	Sen-moderne
Samfundstype	Bondesamfundet	Industrialsamfundet	Servicesamfundet
		Det klassesdelte samfund	Forbrugersamfundet
			Informationssamfundet
			Risikosamfundet
			Fritidssamfundet
Boligens brug og betydning	Overlevelse	Moralsk opdragelse	Udstilling
	Fællesskab	Ikke-arbejde	Sprog
	Selvforsyning	Socialisering og opdragelse	Distinktion
	Sammenfald af bolig, arbejde og fritid	Privatliv	Æstetik
	Årstidernes tid	Rationalisme og effektivitet	Hedonisme
	Ramme for storfamilien	Lys, luft og renlighed	"Co-cooning"
		Komfort	Station
		Garage	Nostalgi
		Fabrikens tid	Selvvalgt hjemmearbejde
		Ramme for kernefamilien	Sikkerhed
			Kreativitet
			Den individuelle tid
			Ramme for aftalefamilien

Forskellige boformer

Efter at have set på, hvordan både labor-aktiviteter og boligen har forandret sig over tid kan man diskutere, hvad det er, der betinger forskellene i ressourceforbrug mellem forskellige husstande og boligområder i dag. De forskellige opfattelser af, hvad det vil sige at bo, og forskellige praksisser i boligen har en række konsekvenser for ressourceforbruget i boligen gennem bl.a.:

- den tid der bruges i boligen – nogle tilbringer hele døgnet her, andre opholder sig kun i boligen en sjælden gang imellem
- andelen af *labor*-aktiviteter der foretages i boligen, herunder graden af selvforsyning – fra helt selv at fremstille mad m.m., til at købe alle tjenester udefra (herunder serviceniveau), eller få dem opfyldt udenfor boligen
- boligen som arbejdsplads – for nogen er det helt smeltet sammen med boligen, for andre er det helt adskilt.
- skelnen mellem offentligt og privat, åbenhed overfor omverdenen (territorialitet), som socialt samlingssted, hvor døren altid står åben eller som aflukket hule, hvor kun de allernærmeste kommer ind

Når man i praksis skal skelne mellem forskellige måder at bruge boligen på spiller både alder og livsstil ind. Alderens betydning kan illustreres med Annika Scheeles beskrivelse af boligens forskellige betydninger, der tager udgangspunkt i Hannah Arendts fire aktivitetstyper.

For nogle udgør boligens "*hverdagslivets basis*" og er domineret af husholdningsarbejde (*labor*). Boligen har primært betydning som stedet, hvor kroppen vedligeholdes og plejes, hvor der opbevares og fremstilles mad, vaskes tøj, tages bad m.m. De mange højfrekvente opgaver betyder, at man bliver meget bundet til hjemmet, og begrænser den tid, der kunne tilbringes i forskellige offentlige eller private aktiviteter og sammenkomster (jf. Douglas). Dette vil typisk være tilfældet for børnefamilier. For andre er boligen et "*projekt*", et sted for tilvirkning (*work*), hvor man udfolder sine produktive evner i form af om- og tilbygninger, maling og vedligeholdelse, hjemmeindretning, hobbyarbejde, reparationer af biler, cykler m.m. Det kan ligeledes være udtryk for, at boligen er kombineret med egentligt erhvervsarbejde, eller benyttes som hjemmearbejdsplads.

Boligen kan også fungere som "*station*", i og med at det gode liv leves i polis, hvor man opholder sig, har sine sociale kontakter og sin kilde til identitet. Det betyder, at mange funktioner og behov opfyldes udenfor boligen – f.eks. spisning, socialt samvær, underholdning, bad og tøjvask m.m. Det kan typisk være unge, der lige er flyttet hjemmefra i en lejlighed eller ungdomsbolig, men som fortsat får vasket tøj hos forældrene, bader når de dyrker sport, spiser meget ude eller lever af take-away, tilbringer aftenerne i byen m.m. Boligen bliver et sted, hvor man kun lejlighedsvis stopper op, på vej fra den ene aktivitet til den anden. Det behøver dog ikke kun gælde unge, det kan i princippet gælde indenfor alle aldersgrupper, fra de moderne nomader, der hele tiden er på farten og væk hjemmefra for at deltage i møder, konferencer m.m., til "det grå guld", der bruger deres otium og opsparede formue på at rejse jorden rundt. Mange har ikke kun én bolig eller ét hjem, men kan have flere steder, de opholder sig i løbet af året – "det andet hjem" (Schwartz, 1989), eksempelvis ødegården i Sverige, kolonihaven, båden eller bilen, hvor man har mulighed for at være sig selv, uafhængig af arbejde, familie m.m.

Endelig kan boligen danne ramme for Vita Contemplativa og fungere som "*mindernes arkiv*" – et sted hvor man mediterer, fordyber sig, filosoferer og måske bevarer minderne om ens tidligere liv. Scheele henviser til, at mange ældre er knyttet til boligen gennem erindringen, og den stedbundethed, der kommer af at bo samme sted i mange år. Boligen kan her være et sted man opholder sig det meste af døgnet, men som ikke er præget af mange praktiske eller sociale aktiviteter (Scheele, 1994).

De aldersmæssige forskelligheder kan i nogle tilfælde være afgørende for både domænedannelse og ressourceforbruget i et boligområde, mere end de livsstilmæssige forskelligheder der måtte være indenfor samme aldersgruppe. Den moderne byplanlægning har ligeledes medført, at der i stigende grad opføres boligområder for bestemte aldersgrupper (Groth & Møllgaard, 1982) – familieboliger, ungdomsboliger, ældreboliger m.m., bl.a. i erkendelse af, de forskellige aldersgrupper har forskellige behov, normer og præferencer med hensyn til bolig, service, fællesarealer m.m., og at de har forskellige økonomiske muligheder for at vælge bolig.

Den samme betragtning gælder forskellige livsstilsgrupper, der føler sig hjemme i boligområder, hvor der bor folk med de samme normer og præferencer som en selv. Denne form for "selvseleksion" kan ses som en måde at distingvere sig på – man ønsker på den ene side ikke bare at skille sig ud fra mængden, det gælder også om at finde et fællesskab med nogle, der forstå måden man skiller sig ud på (Ærø, 1999). Der vil ligeledes være store forskelle på, hvilke boliger man har adgang til, og hvilke kapitalformer der gælder som adgangsbillet til forskellige typer boliger – i nogle tilfælde er det økonomisk kapital (eksempelvis ejerboliger), i andre tilfælde kan det være social kapital, hvor det er vigtigere at have de rigtige forbindelser eller at blive skrevet på en venteliste så tidligt som muligt, end at være i besiddelse af økonomisk kapital (eksempelvis almene boliger og andelsboliger). Som Bourdieu også gør opmærksom på, så kan de forskellige kapitalformer handles i forskellige bytteforhold – en kapitalform udelukker således ikke en anden, det der er afgørende er derimod den samlede mængde af kapital. I nogle kvarterer vil man således kunne se grupper, der har en stor mængde økonomisk kapital bo side om side med grupper, der har lidt økonomisk kapital, men en stor mængde kulturel kapital (kunstnere e.l.) eller social kapital (familier, der har boet her i mange år og har et stærkt socialt netværk). Ofte kan det netop være disse kapitalformer, der gør boligområderne attraktive for grupper med stor økonomisk kapital – eksempelvis nyrige, hvis kulturelle kapital er begrænset. Med Bourdieu kan man således hævde, at det er den samlede mængde kapital – og ikke bare den økonomiske kapital – der er interessant at se på, når man aflæser byens sociale geografi. Den samlede kapitalmængde afspejler ens placering i det sociale rum, og det er ofte det, der afgør, om man føler sig hjemme og blandt ligesindede (Børresen, 2000). Hjemfølelsen er således ikke nødvendigvis knyttet til stedet i sig selv, som Heidegger hævder det, men mere til de sociale relationer og kapitalformer, der er lokaliseret på stedet, hvilket er det, der skaber domiciler og domæner med forskellig karakter (jf. Groth & Møllgaard, 1982).

Det er imidlertid sjældent, at man finder områder, hvor der ikke i en eller anden grad foregår en "kamp om rummet", eksempelvis i form af et domæneskift, der både kan være betinget af livsstil og alder. I nogle områder kan et domæneskift i f.eks. et sølvbryllupskvarter være relativt udramatisk, hvis det er de samme livsstilsgrupper, der flytter ind her, f.eks. børn og børnebørn af de nuværende beboere. I andre tilfælde kan domæneskiftet markere en egentlig kamp om rummet, hvis det repræsenterer et skift mellem kapitalformer – f.eks. fra social til økonomisk kapital. Disse kapitalformer kan desuden følge ejerformen, hvilket jeg vil komme ind på i næste kapitel.

Når man skal fortolke de store variationer i ressourceforbrug mellem forskellige boligområder – og ikke mindst mellem husstande i samme boligområde – rækker det imidlertid ikke kun at se på kapitalformerne. Her er min tese, at det i højere grad er brugen af boligen, der er afgørende. Selvom man bor i et boligområde, hvor man føler sig hjemme og blandt ligesindede, kan man godt have vidt forskellig baggrund, der gør at man bruger boligen forskelligt. Boligen blev netop med industrialiseringen og Victoriatiden et sted, der fungerede som en beskyttelse mod det moderne samfunds homogenisering, mekanisering og rationalisme, hvilket måske også gør sig gældende i dag. Lidt forenklet kan man sige, at mens ens valg af bolig og boligområde afspejler ens placering i det sociale rum, og dermed ens "livsstil" (jf. Jensen,

1995), så er måden man bruger boligen på mere relateret til ens livsform. Disse forskelle er næppe så udtalte som under industrialiseringen, hvor mange arbejdere brugte boligen og kolonihaven til at vedligeholde deres rurale baggrund. Alligevel kan man hævde, at boligen fortsat har en særlig status, hvor det i højere grad er de "habituelle" praksisser, der sætter sig igennem på både boligbrug og forbrugspraksisser (jf. Kuehn, 1998), mere end det er de reflekterede og rationelle handlinger, der sætter dagsordenen. På den måde kan sociale ligheder i et boligområde dække over meget forskellig ageren i hjemmet, og de store variationer i ressourceforbruget i boligen være udtryk for forskelligheder i livsform, mere end ligheder i livsstil.

Idealtyper

Forskelligheden i boformer kan illustreres med træk fra Douglas og Bourdieus livsstilstopologier, der blev beskrevet i kapitel 2⁷. Der er i det følgende suppleret med træk fra Thomas Højrup's livsformsanalyse, dels fordi Højrup's livsformer har mange lighedspunkter med Douglas og Bourdieus typologier (hvilket også fremgår af Dahl, 1997), dels fordi de tilfører teorierne en dansk kontekst.

De isolerede kan eksempelvis omfatte den selvstændige livsform (jf. Højrup), som er præget af et fravær af grænsedragninger, bl.a. mellem arbejde og fritid, og mellem producent og konsument. Bolig og arbejdsplads hænger sammen, og der er tale om bofasthed og stedstilknytning, der svarer til Heideggers karakteristik af en autentisk boform. Man sætter pris på at udføre opgaver i husholdningen selv, f.eks. med en stor køkkenhave, drivhus, hønseshold, muligheder for at have en kummefryser til opbevaring af grøntsager, fisk, kød og bagværk, et skur til kartofter og opbevaring af de syltede grøntsager, marmelade m.m. (Rahbek Christensen, 1987). Denne hjemmeproduktion medfører således et vist ressourceforbrug i boligen (Sillanpää, 1997). Husholdningsopgaverne skjules eller æstetiseres ikke, ligesom om- og tilbygninger på huset foretages med brug af genbrugsmaterialer som gamle brædder og vinduer m.m., hvilket afspejler en fravær af begreber som repræsentativitet og æstetik, ligesom man har et afslappet forhold til orden, renlighed og hygiejne. Den isolerede har en skeptisk holdning til magt, autoriteter og prangende forbrug, og en vis portion fatalisme. Miljødiskussionen opleves således som noget fjernt og romantisk, da naturen er noget der passer sig selv og ikke kan reguleres af menneskelige kræfter. Sparepraksisserne bunder i en husholdningsbetragtning baseret på knappe ressourcer, og ikke i abstrakte hensigter om at ville redde kloden eller formindske CO₂-udslippet. Omvendt gøres der gerne brug af teknologier som regnvandsopsamling, affaldssortering og kompostering, solvarme m.m., hvis de virker, sparer penge og kan medvirke til selvforsyning.

Hierarkisterne, hos Højrup lønarbejderlivsformen og hos Bourdieu arbejderklassen, er præget af skarpe grænsedragninger, respekt for autoriteter og normer, og af "smagen for nødvendighed". Arbejde og fritid er skarpt adskilte, boligen skal være pæn, ren og let at vedligeholde, mens de æstetiske værdier er mindre vigtige (Bourdieu, 1995). For mange er det vigtigste ved boligen, at det er et sted hvor man er sig selv og kan slappe af og koble af. Man er derfor ikke interesseret i et gammelt hus, der kræver for mange reparationer (Rahbek Christensen, 1987). Den service der ligger i en almen lejebolig, hvor man har adskilt og uddelegeret vedligeholdelse, ombygninger,

⁷ Det skal her understreges, at der er tale om idealtyper i Weber'sk forstand. Weber benyttede idealtypemetoden som en konsekvens af sit eget syn på videnskab og forskning, nemlig at der aldrig kan foretages en objektiv videnskabelig analyse af den kulturelle verden, fordi forskerne altid selv er med til at tilskrive den mening. Forskeren kan derfor aldrig udtale sig videnskabeligt om værdier, og må derfor opretholde et skarpt skel mellem "er" og "bør". Samtidig ligger der i idealtypen en afstandtagen fra en forestilling om, at videnskaben kan beskrive verden som den virkelig er. Webers synspunkt var, at de begreber og teorier som videnskaben gør brug af altid er produkter af den menneskelige fornuft, og aldrig vil kunne findes i virkeligheden. Idealtypene er derfor værktøjer, som kan bruges til at skaffe viden om virkeligheden, men som ikke må forveksles med virkeligheden (Månsson, 1996).

administration m.m. er derfor ideel. En stor del af fritiden tilbringes i klubber, på værtshus, i kolonihaven, på campingpladsen eller travbanen m.m. Mange vælger hvert år mellem april og oktober at flytte i kolonihave, selvom antallet er blevet færre i takt med at man har fået mulighed for at købe parcelhus med egen have⁸. For andre er boligen derimod et sted, hvor man investerer tid og penge i forbedringer og ombygninger af boligen, på indretning, nye møbler, hårde hvidevarer m.m. (Almqvist, 1992). Holdningen til miljøtiltag er ligeledes præget af normer og tillid til autoriteter, bl.a. når det gælder definition af grænseværdier og accept af miljøteknologier, der passer ind i systemet og er godkendt af myndighederne.

Kollektivistene, hos Bourdieu småborgerne, er præget af smagen for det alternative, og en afstandtagen fra herskende normer. Her benyttes alle forbrugsgoder, inklusiv boligen, til at markere en afstandtagen til masseforbrug, materialisme og individualisme. De indre værdier kommer til hver en tid forud for de ydre, og det lokale fællesskab i boligområdet er vigtigere end boligens størrelse, komfort m.m. Det er typisk akademikere i høje stillinger, som imidlertid har et ønske om et enklere liv, herunder en beundring for den selvstændiges livsform, som man deler den kritiske holdning til magt, autoriteter, orden og ydre manifestationer med. I de mest ekstreme tilfælde medfører det, at man bosætter sig i et økologiske landsbysamfund, men i de fleste tilfælde nøjes man med at bosætte sig i gamle (og dyre) murermeister- eller byggeforeningshuse og ved at køre i gamle biler, der demonstrerer en distance til forbrugssamfundet. Kollektivistene er splittet mellem på den ene side at ville lægge afstand til materialisme og vægte miljøhensyn, og på den anden side at have en samfundsmæssig position og en indtægt, som åbner for store forbrugsmuligheder, hvilket betyder, at forbruget ikklædes en "grøn" eller "alternativ" indpakning. Naturen ses som skrøbelig og let påvirkelig af selv de mindste forandringer, derfor betyder pris og komfort mindre ved køb af miljørigtige produkter. Boligen benyttes ofte som arbejdsplads, både til funktionær- og konsulentarbejde og til de alternative erhverv, som småborgerskabet selv skaber (jf. Bourdieu). Herover er det interne fællesskab en vigtig kvalitet ved boligområdet, ligesom området skal være klart defineret og afgrænset i forhold til andre boligområder.

Individualisten, i Bourdieus termer borgerskabet, er præget af kulturel kapital og en æstetisering af hverdag og labor-aktiviteter. Boligen skal være præsenterbar, have en god beliggenhed og en historie, der fortæller noget om ejeren – det er derfor ikke nok, at den har nogle praktiske kvaliteter som plads og nærhed til indkøb og børnefaciliteter m.m. Gennem håndværkere, arkitekter, gartnere m.m. køber man sig fra de praktiske opgaver forbundet med drift og vedligeholdelse af boligen (Almqvist, 1992). Det skyldes både, at der på grund af arbejde og karriere ikke er tid til at gøre det selv, at ens evner er begrænsede og fordi boligens arkitektur, historie og æstetiske udtryk kræver fagligt håndværk. Livsførelsen og arbejdet er kendetegnet ved "storskala-forbrug" (jf. Douglas), som bl.a. medfører mange rejser, krav til repræsentativitet og til at kunne forbruge, meget tid tilbragt udenfor boligen, til møder, på rejser m.m. Æstetisering af hverdagen og husholdningsopgaverne betyder, at der stilles store krav til den offentlige optræden på "front stage", herunder til personlig soignering og til orden og renlighed i hjemmet. Det betyder en mængde opgaver på "back stage" i form af vask, strykning, badning, rengøring, støvsugning m.m. De højfrekvente forbrugsaktiviteter er

⁸ Kolonihaven er en del af den danske arbejderkultur (se bl.a. Andersen, 1985 og Schwartz, 1989), og har ikke bare spillet en funktionel rolle som tilskud til husholdningsøkonomien, men har også gennem de krav der stilles til havernes udformning og vedligeholdelse haft betydning som disciplinering og social kontrol indenfor arbejderklassen, og til at vise overfor borgerskabet, at også småkårsfolk kan leve pænt og ordentligt (Schjerup Hansen, 1996). Selvom denne kultur er på retur som følge af, at mange har fået mulighed for at købe parcelhus med egen have, så eksisterer den dog stadigvæk nogle steder. En boligforening i Århus rapporterer således om, at affaldsmængderne i afdelingen falder drastisk fra april når folk flytter i kolonihaven, og stiger igen når de kommer tilbage, og skal have ryddet ud i reklametryksager m.m. (personlig kommunikation med Arne Tollaksen, AAB i Århus).

i stor grad erstattet af husholdningsteknologi eller hushjælp, derfor er der et stort antal elektriske husholdningsapparater. Distinktion og æstetik er vigtigt, og der ligger en symbolsk betydning i at anskaffe ting der er store, det gælder både køleskab, fryser, fjernsyn m.m., hvor man gerne vælger "grønne" produkter på grund af de økonomiske besparelser og fordi der ligger en distinktionsværdi i det. Til gengæld bliver tingene også skiftet oftere ud, når apparaterne skal repareres, når man flytter eller når der kommer en ny og bedre model.

Forbrugsmæssige forskelle

De fire livsstilstypers boformer er udtryk for, at der er forskel på hvor meget man opholder sig i boligen, og hvilke aktiviteter man foretager sig her (f.eks. madlavning, socialt samvær m.m.), hvilket i sig selv påvirker forbruget. Herudover er der en lang række andre forhold, hvor livsstilsforskelle og social differentiering sætter sig igennem på ressourceforbruget, bl.a. boligens størrelse og type, antal, type og kvalitet af forbrugende apparater og installationer, hvor ofte disse apparater og installationer bruges og hvordan (ødselt, mådeholdent, refleksivt m.m.).

Som diskuteret i kapitel 1 er det ikke muligt at pege på nogle træk ved de enkelte livsstilsgrupper, der entydigt peger den ene eller anden vej. Alene den teknologiske udvikling af forskellige husholdningsapparater kan medføre store forskelle i husstandenes forbrug. Hvis man sammenligner en teoretisk 1970-husstand med en teoretisk 1995-husstand, begge udstyret med gennemsnitlige forbrugsgoder som ny vaskemaskine, tørretumbler, opvaskemaskine, køleskab, kummefryser, komfur og farve TV, så var 1970-husstandens elforbrug ca. 3.700 kWh/år, mens 1995-husstandens var ca. 2.100 kWh/år.

Hvis man som lønarbejder med smag for nødvendigheden ikke har udskiftet de apparater man arvede fra sine forældre, så betyder det at ens elregning – alt andet lige – bliver større end hos den hedonistiske individualist, der jævnligt skifter sine køkken- og husholdningsapparater ud til nyeste modeller.

Hvis man som miljøbevidst småborger i 1995 var gået efter de mest energibesparende modeller på markedet, så havde man kunne begrænse sit elforbrug til disse apparater til omkring 1.600 kWh årligt, mens man som hedonistisk individualist, der vælger de mest elforbrugende apparater havde haft et årligt forbrug på omkring 2.800 kWh. På trods af den samme apparatbestand hos den traditionelle arbejder og den miljøbevidste småborger, så kan alene forskellen på modeller og typer resultere i en forskel på over 2.000 kWh om året. Det skal ses i relation til, at det samlede elforbrug i en "gennemsnitlig" husstand med nye apparater er omkring 3.300 kWh om året. Selvom eksemplerne er ekstreme, så illustrerer det, at det ikke kun er ejerskabet af produktet der gør en forskel på energiforbruget, men at smags- og stilforskelle også har stor betydning for energiforbruget.

Tabel 4. Tænkt elforbrug i forskellige husstande baseret på forskellige typer hårde hvidevarer og apparater. Baseret på tal fra Energistyrelsen (1996).

Vaskemaskine, tørretumbler, opvaskemaskine, køleskab, kummefryser, elkomfur og farve TV	Årligt elforbrug
1970, nye apparater, gennemsnit	3.700 kWh
1995, nye apparater, gennemsnit	2.100 kWh
1995, nye lavtforbrugende apparater	1.600 kWh
1995, nye højtforbrugende apparater	2.800 kWh

Forbrug på ét niveau (f.eks. køb af nye hvidevarer) er derfor ikke nødvendigvis parallelt med forbrug på et andet niveau (f.eks. elforbrug) – ligesom besparelser et sted ikke nødvendigvis medfører besparelser et andet sted. På grund af denne sammensathed kan det være yderst vanskeligt at sige noget entydigt om, hvordan de enkelte gruppers livsstil påvirker ressource-

forbruget i boligen; nogle sider af livsstilen kan trække forbruget den ene vej (f.eks. en lille bolig), andre sider kan trække forbruget i modsat retning (f.eks. lange bade).

Samtidig kan et bevidst ikke-ejerskab også være en måde at udtrykke sig på – fravalg af forbrugsgoder som f.eks. opvaskemaskine, video, mobiltelefon m.m. kan opfattes som en slags protesthandling, der kan være lige så udtrykksfuldt og meningsskabende for nogle, som ejerskabet kan være det for andre (Douglas, 1996). Hver enkelt gruppe har bestemte måder og mønstre at forbruge i, som adskiller sig fra de andre grupper.

For den isolerede kan de mange "gør-det-selv"-aktiviteter være med til at trække forbruget i vejret – omvendt vil hans afslappede forhold til rengøring og hygiejne medføre et lavere forbrug sammenlignet med andre grupper. For hierarkisten kan de gamle hvidevarer og en hang til daglige bade og mange vaske trække forbruget op, mens økonomien sætter en grænse for antallet af apparater, der anskaffes til hjemmet. For kollektivisten vil det gamle hus og de manglende håndværksmæssige evner til at regulere de tekniske installationer betyde et højt forbrug, mens de mange "grønne" produkter vil reducere forbruget. For individualisten vil æstetiseringen af hverdagslivet resultere i et væld af elforbrugende apparater, hvilket sammen med det store boligareal vil trække forbruget i vejret, mens de mange rejser hjemmefra, de nye apparater og den moderne hedonisme vil begrænse forbruget sammenlignet med andre livsformer.

Det der er interessant er imidlertid ikke bare hvordan forbruget rent faktisk er sammensat, men i lige så høj grad hvad der hos de forskellige grupper opfattes som miljørigtig adfærd. Hvis de enkelte familier hver især tænkte rationelt og reflektivt ville de efter en sammenligning med de andre familier kunne sige, at de selv havde en miljøbevidst adfærd, da der er dele af deres forbrugsmønster, der trækker forbruget nedad. Mange af de typer "ikke-forbrug" og forskellige "ikke-intentionelle" handlinger, der rent faktisk medfører et lavere forbrug har måske ikke haft et miljømæssigt sigte – som f.eks. når individualisten går over til at bruge halogenspots i stedet for traditionelle glødelamper.

Den lange række af utilsigtede og uforudsigelige handlinger – der har miljømæssige betydning men ikke opfattes som miljøhandling – gør sammenligningen mellem de forskellige livsstilsgrupper vanskelig. Det rejser bl.a. spørgsmålet om, hvorvidt man kan moralisere over et højt forbrug, hvis det skyldes, at man opholder sig meget i boligen og foretager sig mange ting her? Det fører også til en diskussion om, i hvor høj grad man kan tale om en "neutral" miljøindsats. Når man snakker om besparelser og en "forgrønning" af forbruget, men ikke om helt at opgive forbruget, kan man hævde, at visse forbrugstyper anses for legitime (f.eks. at benytte tørretumbler og opvaskemaskine, at eje akvarium, eller en stor bolig etc.), mens "sløsethed" og manglende "sparevilje" anses for illegitime – eller omvendt, for legitime at irrettesætte.

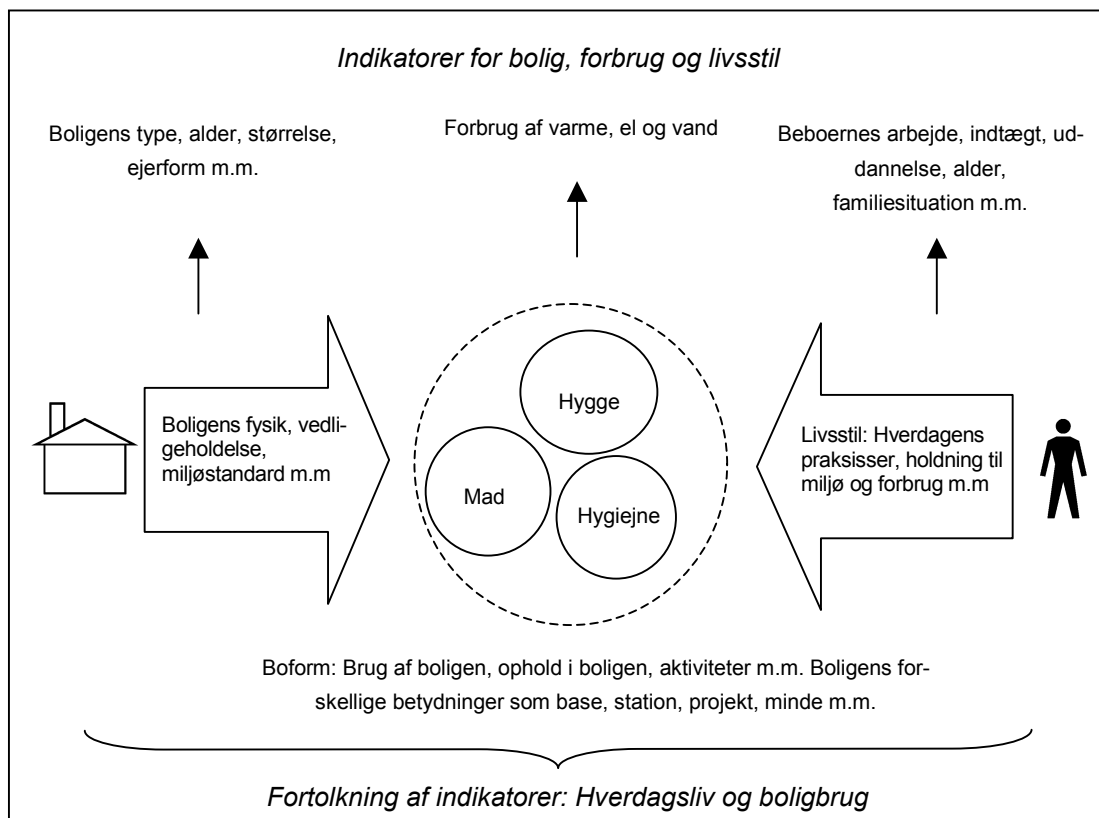
I de følgende kapitler vil jeg først se på, om man på en ren kvantitativ basis kan få øje på faktorer, der har betydning for boligens ressourceforbrug. Dernæst vil jeg gennem interviews med beboere i tre boligområder se på, hvordan deres forbrugsmønster ser ud, hvordan de bruger boligen, hvilke sparepraksisser de efter udsagn benytter sig af til hverdag – og hvordan det står i relation til de øvrige "ordinære" forbrugspraksisser.

Kapitel 4. Metode og undersøgelsesdesign

Dette kapitel beskriver projektets metode og undersøgelsesdesign. De empiriske undersøgelser består af tre dele: En overordnet kvantitativ sammenligning af 35-tæt-lav boligområder i Århus, studier af tre tæt-lav boligområders sociale og forbrugsmæssige identitet, og kvalitative interviews med otte familier i områderne.

Model for sammenhæng mellem livsstil, bolig og forbrug

I den teoretiske gennemgang er der argumenteret for forskellige måder at forstå forbruget i boligen på. For det første kan man se på beboernes livsstil i relation til boligen, og den måde de bruger boligen på. For det andet kan man se på, hvordan forskellige familier udfører de *labor*-aktiviteter, der er den primære kilde til energi- og vandforbruget i boligen, dvs. forbrug relateret til mad, til hygiejne og til hygge. For det tredje kan man se på, hvor refleksive og overvejede beboerne er i forhold til deres eget forbrug og miljøbelastningen af det, samt hvilke bestræbelser de gør for at reducere forbruget. Disse tre tilgange kan sammenfattes i følgende model, der benyttes til fortolkning af forbrugsmålingerne:

Figur 3. Model til brug for fortolkning af boligens ressourceforbrug. Beboernes livsstil, alder, familiesituation m.m. er afgørende for en række forhold, der påvirker boligens ressourceforbrug. Det gælder valg af bolig og brug af boligen, det gælder de forbrugsfelter i hverdagen, der relaterer sig til mad, hygiejne og hygge og det gælder beboernes holdninger og refleksivitet omkring miljø og forbrug.

Modellen er udtryk for, at forbruget skyldes en interaktion mellem beboer og bolig. Varmeforbruget i en bolig kræver, at der er en beboer, som tænder

for varmen, ligesom det enkelte individ ikke kan skabe et elforbrug, hvis ikke det finder sted i en kontekst, som i dette tilfælde er boligen. Derfor er det interaktionen mellem bolig og beboer, der er interessant at studere.

Den empiriske analyse har således været koncentreret om følgende:

Boligens brug og betydning.

Forbruget afspejler boligens betydning og beboernes måde at bruge boligen på. I kraft af forskelligheder i livsstil, alder, familiesituation m.m. opholder man sig ikke lige meget i boligen. Man foretager sig forskellige ting, prioriterer aktiviteter forskelligt m.m. Forskelligheder i boligens brug og betydning hænger sammen med forskelle i boligpræferencer og muligheder for at realisere disse præferencer. Forskelligheden i boligpræferencer kan skyldes livsstil, alder, familiesituation m.m., og muligheden for at realisere denne præference kan bunde i forskellige typer kapital – økonomisk, kulturel, social m.m.

Hverdagens forbrugsfelter.

Boligen danner ramme for en række af "hverdagens forbrugsfelter": Aktiviteter relateret til mad (opbevaring, tilberedning m.m.), til hygiejne (tøjvask, badning m.m.) og hygge (varme, belysning, afslapning m.m.) er tre af de forbrugsfelter, der betyder mest for varme-, el- og vandforbruget i boligen. Disse *labor*-aktiviteter opfyldes og udføres imidlertid meget forskelligt, afhængigt af beboernes livsstil, alder, familiesituation m.m. Forskelligheder i den måde disse aktiviteter udføres på kan forklare en del af forskellene i husstandenes ressourceforbrug.

Holdning, viden og intentionelitet omkring miljø og forbrug

Det er ikke kun beboernes praksis, der er præget af livsstil og alder – det er også deres holdninger til forbrug og miljø og den brug, de gør af forskellige "grønne" løsninger, spareråd og andre handlinger, hvor der ligger en intention om at spare på ressourcerne og forbedre miljøet. Spørgsmål er bl.a., om disse intentionelle sparepraksisser afspejler sig i de grønne regnskaber – og i hvilken udstrækning der er sammenhæng mellem holdning og praksis, dvs. mellem målt forbrug og miljøbevidsthed. Videre kan det diskuteres, hvad det er for praksisser, som ens miljøbevidsthed er rettet mod, og hvilke man er blind overfor? Det er ligeledes relevant at diskutere, i hvor høj grad beboerne kender til deres eget forbrug, og om det spiller nogen rolle for de daglige forbrugshandlinger.

Modellen benyttes til strukturering af de empiriske studier, der dels omhandler forbrugsforskelle mellem forskellige boligområder, og dels forbrugsforskelle mellem forskellige husstande. Eksempelvis kan forskellen i to husstandes elforbrug skyldes, at boligen har forskellig betydning for familierne i og med at den ene familie er meget ude, mens den anden er hjemme altid. Det kan også skyldes, at familierne har vidt forskellig praksis med hensyn til hygiejne, eller at den ene familie bare er mere sparsommelig i sin daglige praksis end den anden. Det sammen gælder forbrugsmæssige forskelle mellem boligområder, hvor man f.eks. kan diskutere, om det afspejler beboernes miljøbevidsthed, antallet af hårde hvidevarer i boligen eller deres måde at bruge boligen på.

Endelig vil de forskellige aspekter af forholdet mellem livsstil og ressourceforbrug blive diskuteret i relation til hinanden. De faktorer man udefra set kan konstatere påvirker ressourceforbruget i boligen er således ikke nødvendigvis de samme, som dem beboerne selv opfatter som en del af deres egne sparepraksisser og miljøadfærd. Tilsvarende er spørgsmålet, i hvor høj grad disse intentionelle praksisser påvirker det målte forbrug, både på husstands- og områdeniveau. Dette er ikke mindst interessant i relation til ind-

satsen og tiltroen til forbrugernes vilje og evne til at handle miljørigtigt, og gøre brug af diverse spareråd og miljøteknologier, jf. kapitel 1. Konkret falder de konkrete empiriske undersøgelser i tre dele:

- En overordnet kvantitativ undersøgelse af 35 udvalgte tæt-lav boligområder i Århus. Her sammenholdes en række kvantitative kendetegn ved boligområderne – det gennemsnitlige forbrug af el, vand og varme, opførelsesår, antal personer i boligen, beboernes indtægt m.m., for i første række at afdække mønstre i sammenhængen mellem livsstil, boform og resourceforbrug.
- En detaljeret undersøgelse på områdeniveau af tre udvalgte tæt -lav boligområder med henblik på at forstå områdernes forskellige identitet, hvilke grupper der tiltrækkes af området, eventuelle miljøtiltag i boligområderne m.m. Undersøgelsen omfatter dels kvalitative studier af boligområdet (herunder lokale historiske beskrivelser og interviews med nøglepersoner), dels en viderebearbejdning af det overordnede statistiske materiale for de tre områder, for derigennem at undgå en "økologisk fejlslutning".
- Telefoninterviews med familier i de tre områder og dybdegående kvalitative interviews med otte udvalgte familier i områderne. Det er primært gennem interviewene, der sættes konkrete historier på sammenhængen mellem livsstil, boform og ressourceforbrug. Det er her beboerne selv får stemme til at fortælle om deres baggrund, deres boligpræferencer, deres hverdagsforbrug og deres holdninger og praksis i forhold til miljø og forbrug.

Denne opdeling repræsenterer forskellige metodiske og teoretiske tilgange til at forstå sammenhængen mellem livsstil, boform og ressourceforbrug. Med de statistiske undersøgelser anvendes en stratifikatorisk tilgang, hvor forbruget fortolkes på et rent kvantitativt grundlag. Formålet er at se, om der ud fra denne tilgang tegner sig mønstre i sammenhængen mellem livsstil og forbrug, og at diskutere hvad der kan ligge bag dem. Brug af socio-økonomiske, demografiske og bygningsrelaterede data kan således vise nogle generelle sammenhænge, som en fænomenologisk og individuel tilgang ikke kan indfange.

Områdeanalysen samt de kvalitative interviews med familierne i områderne bygger på en hverdagsorienteret forståelse af forholdet mellem forbrug og livsstil. Formålet er at forstå, hvilke dynamikker og rationaler, der ligger bag de forskellige forbrugshandlinger i hverdagen, og hvilke tanker beboerne selv gør sig om dem. I denne del af undersøgelsen anvendes der således en mere fænomenologisk forståelse af sammenhængen mellem livsstil og forbrug.

Der er således tale om forskellige tilgange til problemstillingen, som man kan betragte som forskellige "filtre" eller "linser", der sættes foran øjnene i studiet af virkeligheden. Den ene metode er ikke bedre end den anden, men de ting man får øje på, og de svar man får, afhænger af den valgte metode. I denne undersøgelse har det været hensigten, at lade de to metoder komplementere hinanden. Som nævnt har den stratifikatoriske tilgang f.eks. tidligere vist, at der er store forbrugsmæssige forskelle, som man ikke kan forklare alene med denne metode. Der må derfor suppleres med kvalitative metoder som områdestudier og interviews.

Kvantitativ analyse

Datagrundlag

Den kvantitative del af undersøgelsen omfatter en analyse af ressourceforbruget i forskellige boligområder i Århus. Dette er gjort ved hjælp af data, der

er blevet tilvejebragt gennem forskningsprojektet "Byøkologisk Velfærdsudvikling". Materialet består af tre datasæt:

- Et datasæt leveret af Århus Kommunale Værker (ÅKV). Det omfatter forbrugsaflysninger af varme, el og vand for alle de adresser i Århus som ÅKV leverer til, hvilket er størsteparten af kommunen. Herudover indeholder datasættet enkelte persondata, så som antal personer på den pågældende adresse, deres alder, køn, nationalitet, dato for indflytning m.m.
- Et datasæt, der omfatter socioøkonomiske oplysninger om beboere i Århus, indhentet fra Danmarks Statistik. Det omfatter bl.a. oplysninger om uddannelse, arbejde og indtægt på personniveau⁹.
- Et datasæt, der indeholder bygningsdata fra BBR-registeret. Det indeholder bl.a. oplysninger om boligtype (enfamiliehus, etagebolig etc.), opførelsesår, ejerform, samlet boligareal, opvarmningsform, antal toiletter og bad, større ombygninger, brug af alternative varmekilder m.m. for hver enkelt bygning i Århus.

De enkelte data fra de forskellige datasæt er gennem geokodning knyttet til en adresse, der i princippet gør det muligt at sammenholde oplysninger om forbrug, bygning og beboerne på adresseniveau for alle husstande. Ved at aggregere hvert boligområdes husstandsdata kan der foretages en opgørelse over hele boligområdets gennemsnitlige energi- og vandforbrug. På samme måde kan der tegnes profiler på områdeniveau over beboernes alder, indtægt, uddannelse m.m. Dette har i første omgang krævet en væsentlig bearbejdning og "rensning" af data¹⁰, hvilket er foretaget som en del af projektet "Byøkologisk Velfærdsudvikling". Disse data er blevet knyttet til kommunens rammeplankort¹¹, og ved hjælp af GIS er de enkelte boligområders sociale og forbrugsmæssige profil tegnet op i en række tematiske kort. Samtidig er der udarbejdet grafiske profiler over beboernes aldersfordeling, indtægt, uddannelse, stilling m.m. Disse kort har i "Byøkologisk Velfærdsudvikling" været anvendt til at give et indtryk af, hvordan den sociale og forbrugsmæssige geografi i kommunen ser ud på områdeniveau¹². Der er indgået en aftale med ÅKV om at By og Byg årligt modtager et nyt sæt forbrugsopgørelser, således at det er muligt løbende at opdatere datasættet.

Anvendelse og afgrænsning af data

Måleenhed

Der er i undersøgelserne anvendt forbrug pr. person som grundlæggende måleenhed. Dette er samme måleenhed som er anvendt i projektet "Byøkologisk Velfærdsudvikling". Der eksisterer dog ikke, nationalt eller internationalt, nogen egentlig konsensus om, hvilken enhed der benyttes ved sammenligning af boligens ressourceforbrug, hvilket i sig selv er et problem ved

⁹ Der er af hensyn til anonymitet kun arbejdet med aggregerede data i grupper af min. 200 personer, svarende til mindstekravene fra Danmarks Statistik.

¹⁰ Det drejer sig bl.a. om at løse de problemer, der opstår, når flere husstande deler samme måler, hvilket ofte er tilfældet i etageboliger, hvor der leveres varme og vand til én adresse, men hvor dette reelt deles af flere husstande. I sådanne områder kræver en kobling af forbrugsmæssige, bygningsmæssige og socioøkonomiske data en langt større bearbejdning end for boligområder bestående af enfamiliehuse. Et andet problem har været at fjerne data, der stammer fra erhverv, offentlige institutioner m.m., således at oplysningerne udelukkende knytter sig til boligerne i de enkelte områder.

¹¹ Rammekortene opdeler Århus geografisk på tre niveauer. Det første og mest overordnede niveau opdeler kommunen i forskellige bydele, det næste i forskellige kvarterer og det sidste i lokalområder (rammeplanområder). Dette sidste og mest detaljerede niveau udgøres typisk af sammenhængende boligområder, der enten består af samme type boliger (f.eks. parcelhuse), er afgrænset naturligt eller historisk, er opført indenfor samme tidsrum, udgør en selvstændig afdeling af et boligselskab, eller på anden måde har en fælles identitet.

¹² For en mere uddybende beskrivelse af arbejdsgangen bag udarbejdelsen af kortene henvises til projektet "Livsstil og energiforbrug" (Jensen & Gram-Hanssen, 2000), der bygger på en lignende fremgangsmåde og anvendelse af datasættet. Der er samtidig en publikation om Byøkologiske Velfærdsatlas under udarbejdelse på By og Byg, der ligeledes beskriver metoden bag kortlægningen og anvendelse af de forskellige typer data.

sammenligning af resultater fra forskellige undersøgelser. Flere undersøgelser af boligens ressourceforbrug har anvendt forbrug pr. bolig som målestok, hvilket dog hænger sammen med mangel på oplysninger og vanskeligheder ved at samkøre data, herunder forbrug og husstandsstørrelse. Indenfor den byggetekniske forskning anvendes typisk forbrug pr. m² som målestok, da man interesserer sig for bygningernes miljømæssige kvaliteter. Brug af måleenhed er helt afgørende for, hvilket svar man får af sine data, hvilket følgende eksempel kan illustrere. I én husstand bor der en person på 50 m² med et forbrug på 100, i en anden husstand fire personer på 100 m² med et forbrug på 300 (tabel 5).

Tabel 5. Metoder til opgørelser af forbrug i boligen, vist for to tænkte husstande.

	En person Boligareal = 50 m ² Forbrug = 100	Fire personer Boligareal = 100 m ² Forbrug = 300
Forbrug pr. 100 m ²	200	300
Forbrug pr. husstand	100	300
Forbrug pr. person	100	75

Hvis man opgør forbruget pr. m² eller pr. husstand er det enpersons-husstanden, der fremstår som mindst forbrugende. Disse målestokke ville antyde, at mere plads og mindre husstandsstørrelser giver et mindre forbrug. Ligeledes ville man blive ledt på vildspor, hvis man benyttede disse tal til at sige noget om de miljømæssige kvaliteter ved de respektive husstandes boliger. Hvis man derimod opgør forbruget pr. person er det husstanden med de fire personer, der bruger mindst. Når der i denne undersøgelse anvendes forbrug pr. person som måleenhed er det ud fra en betragtning om, at det bedst illustrerer beboernes forskelligheder. Samtidig afspejler den, at det er den enkeltes forbrug, motivationer, livsstil m.m., der er med til at påvirke miljøet lokalt, regionalt og globalt.

Referenceår

I analysen er 1998 benyttet som referenceår. Det vil i praksis sige, at de data der anvendes i så vid udstrækning som muligt er fra 1998. Med forbrugsdata er det ikke muligt at være helt stringent med dette, da den årlige afregning for forbruget ikke foretages på samme tidspunkt for alle boligområder. Der kan f.eks. være boligområder, der afregner fra marts 1998 til marts 1999, mens andres går fra november 1997 til november 1998. Det er imidlertid antaget, at disse tidsmæssige forskydninger kun i meget begrænset omfang påvirker forbruget, bl.a. fordi erfaringer viser, at forbruget i hovedreglen ændrer sig meget lidt i forskellige boligområder fra år til år¹³.

Boligtype

Undersøgelsen er afgrænset til bygningstypen tæt-lav. Dette hænger sammen med en række problemstillinger, som jeg vil uddybe i det følgende.

Tidligere undersøgelser af forbrug i forskellige bebyggelsestyper viser, at der i tæt-lav boligområder ofte er store variationer i forbruget, som er vanskelige at forklare. Af Albertslund Kommunes grønne regnskaber fremgår det således, at der er en faktor 3-4 til forskel i ressourceforbrug mellem forskellige tæt-lav bebyggelser i kommunen, og at der herunder er markante forskelle på leje- og ejerboliger. Marling og Knudstrup konstaterer i deres undersøgelse af ressourceforbruget i forskellige boligområder i Ålborg, at forbruget i enfamiliehuse som hovedregel er højere end i andre bebyggelsestyper, og at forbruget i store "tæt-høj" bebyggelser, f.eks. store almene boligblokke, som hovedregel er lavt. Derimod kan forbruget i forskellige tæt-

¹³ Dette har teknikere fra ÅKV bl.a. givet udtryk for. Det samme kan man se ved at sammenligne forskellige årgange af Albertslunds grønne regnskaber.

lav bebyggelser være både højt og lavt (Marling & Knudstrup, 1998). En sammenligning af ressourceforbruget i forskellige typer boligområder i Århus og Odense viser ligeledes, at der på brokvarterer, i ungdomskvarterer og i kvarterer med enfamiliehuse generelt set er et ensartet og højt elforbrug, uanset hvilket konkret kvarter der er tale om (Jensen & Gram-Hanssen, 2000). De forbrugsmæssige karakteristika i disse kvarterer synes umiddelbart forståelige ud fra den betragtning, at enfamiliehusene er domineret af grupper med en høj husstandsindkomst og et stort boligforbrug pr. person, mens storskala-bebyggelserne er domineret af lavindtægtsgrupper. Tilsvarende skyldes det høje elforbrug pr. person på brokvarterer og ungdomsboliger formentligt et lille antal beboere pr. bolig, på trods af, at bestanden af elforbrugende apparater og hårde hvidevarer er markant lavere end i enfamiliehuse. For tæt-lav bebyggelserne, og for den brede middelklasse, der bor her, gælder det imidlertid, at sammenhængen mellem indtægt og energiforbrug ikke er så entydig som for andre bebyggelsestyper (Jensen & Gram-Hanssen, 2000).

Samtidig kan man indenfor tæt-lav bebyggelser finde stort set alle ejerformer – ejerboliger, andelsboliger, almene boliger og privat udlejning gennem pensionskasser, hvorimod andre bebyggelsestyper i højere grad er domineret af en bestemt ejerform (ejerskab i enfamiliehuse og leje i etageboliger). Ejerformens betydning for den sociale opdeling af boligmarkedet er velkendt, og hænger sammen med stort set alle de sociale forskelle man kan registrere på boligmarkedet – herunder uddannelse, indtægt, stilling, familietype, etnicitet m.m. (Christoffersen & Rasmussen, 1995. Se også bilag 2). I betragtning af, at en række praktiske og funktionelle forskelle mellem ejerformerne kan have betydning for boligernes forbrug (som kort skitseret i kapitel 3), er det interessant i en undersøgelse at kunne inddrage forskellige ejerformer indenfor samme bebyggelsestype.

Hvis man skal karakterisere tæt-lav som boligtype, så er det både en del af den moderne forstad, men også en protest mod den. Baggrunden for tæt-lav fremkomst i 1970'erne var en afstandtagen fra den monotoni, der lå i såvel parcelhus- som etagebyggeriet, og et forsøg på at udnytte det bedste fra dem begge – parcelhusets nærhed til naturen, og etagebyggeriets tæthed og fællesskab¹⁴. I sin oprindelige form havde tæt-lav stærke referencer til landlig idyl, socialt fællesskab, anti-materialisme, økologi m.m., hvilket ideologisk set afspejlede et kollektivistisk verdenssyn (jf. Douglas). Tæt-lav blev da også betegnet som "det ny venstres arkitektur" (Nygaard, 1984), men blev alligevel umådelig populær i 1980'erne og 1990'erne, hvor både almene boligselskaber, private andelsboligforeninger og pensionskasser har taget denne bebyggelsestype til sig. Populariteten skyldes formentligt, at det ideologiske indhold, der oprindeligt lå i tæt-lav tanken¹⁵ blev blødt væsentligt op med tiden, og at mange byggerier henter inspiration fra, og refererer til danske købstæder og middelalderbyer samt sydlandske landsbyer (Knudstrup, 1999).

Tæt-lav har fyldt en væsentlig del af forstadsudbygningen de seneste 20 år, og falder efterhånden mere ind under det normsættende end det eksotiske. I planlæggerøjne betragtes forstaden ofte som anonym, diffus, identitetsløs, udflydende, problematisk og kedelig – for blot at nævne nogle af de betegnelser, der i de senere år er blevet hæftet på den. Forstads- og parcelhuslivet repræsenterer på mange måder en underforstået normativitet (Mortensen et al., 1987), der gør, at man overhovedet kan betragte andre boligområder som eksotiske og anderledes – f.eks. studenterkvarterene i midtbyen, de marginaliserede betonbyggerier eller de luksuriøse villakvartere-

¹⁴ Det "officielle" krav til tæt-lav er derfor, at hver enkelt bolig skal være i kontakt med jorden, men at den godt kan opføres som etagebolig.

¹⁵ I vinderprojektet fra SBI's tæt-lav konkurrence i 1971 var visionen en organisk bygningsstruktur, lokale arbejdspladser, lokal selvforsyning, økologi, fællesskab og boliger opført af beboerne selv.

rer. En analyse af disse kvarterer havde formentligt gjort det lettere at forstå forskellene. Til gengæld ville svarene måske også være givet på forhånd.

Udvælgelse af områder

De 35 boligområder er udvalgt på basis af surveys og studieture i Århus, og repræsenterer et bredt udsnit af forskellige typer tæt-lav bebyggelser – ældre og nyere og med forskellige ejerformer og beliggenhed. Udvælgelseskriterierne har været, at områderne skulle have en vis størrelse (antal beboere) og at områderne skulle være dækket rimeligt ind med forbrugsdata. De socio-økonomiske og forbrugsmæssige analyser er foretaget på områdeniveau ud fra en antagelse om tendensen til domænedannelse, hvor den ydre fælles identitet af boligområderne forventes at afspejle sig i en forholdsvis homogen beboersammensætning (jf. Møllgaard, 1984).

Konkret har den geografiske kortlægning taget udgangspunkt i den mindste enhed af de delområder, som der opereres med i Århus kommuneplans rammekort. Ved studieture og surveys viste det sig imidlertid, at mange boligområder reelt består af forskellige delboligområder med forskellige ejerformer og identitet, både socialt og forbrugsmæssigt. I adskillige tilfælde har det derfor været nødvendigt at foretage yderligere opdeling af de enkelte rammeplanområder, med en tilsvarende statistisk bearbejdning af forbrugsdata m.m. Denne sammensathed har medført, at der blandt de endelige 35 boligområder kun er 10, der er identiske med kommuneplanens rammeplanområder. Således stod det på et tidligt tidspunkt klart, at ejerformen har stor betydning for den sociale geografi, og indebærer domænedannelse indenfor områder, der udadtil forekommer homogene.

Områdestudier

For at blive klogere på, hvad det er der giver forskellige områder deres sociale og forbrugsmæssige identitet blev der blandt de 35 tæt-lav boligområder udvalgt tre områder til nærmere undersøgelser – Højene, Vejlbj Vænge og Kordegarden. De tre boligområder er valgt ud fra forskellige kriterier: For det første er der valgt boligområder af en vis størrelse (min. 200 beboere af hensyn til husstandenes anonymitet). For det andet er der valgt områder med forskellig identitet, både i forhold til boligtype og -størrelse, alder, ejerform, beboersammensætning og forbrug. For det tredje har kravet været, at der skulle være individuel måling for mindst to af de tre forbrugstyper (el, vand, varme). For det fjerde er der valgt bebyggelser, der ligger indenfor en overskuelig geografisk afstand, således at beboere og øvrige interviewpersoner kunne forventes at have kendskab til de øvrige områder, og have dannet sig en opfattelse af dem.

Formålet med denne del af undersøgelsen er at opnå en bedre forståelse af områdernes forskellige sociale og forbrugsmæssige identitet, og at undgå "økologiske fejlslutninger". Denne del af analysen har primært bestået i lokale skildringer af bydelen og af de tre boligområder, samt af interviews med nøglepersoner med kendskab til området. Det omfatter primært ejendoms-mæglere, folk fra det lokale boligselskab og viceværter. Samtidig er der foretaget en bearbejdning af de kvantitative størrelser, der blev anvendt i den overordnede analyse, bl.a. således at forskellene internt i de tre områder kommer frem. Endelig blev der foretaget en række telefoninterviews, der havde til formål at skabe et generelt indtryk af områderne, dels at komme i kontakt med beboere til uddybende interviews. I disse interviews er der udelukkende valgt husstande, der i referenceåret for forbrugsmålingerne (1998), havde haft fire medlemmer, primært par med to børn. Det er gjort for at få de livsstilmæssige og holdningsmæssige faktoreres indflydelse på forbruget tydeligere frem, hvilket ville have været vanskeligere med analyser af forskellige husstandsstørrelser. De kvantitative analyser viste således, at forbruget

er yderst følsomt overfor husstandstørrelsen, når man befinder sig i samme boligområde. Når der blev valgt børnefamilier er det fordi tæt-lav i særlig grad appellerer til denne familietype, og fordi det kunne forventes, at dette ville gøre udvalget af mulige interviewemner tilstrækkeligt stort.

I hvert af de tre udvalgte boligområder blev der gennemført telefoninterviews med i alt 20 repræsentanter for husstande, som havde boet i deres nuværende bolig hele referenceåret (1998). Dette var muligt at finde frem til gennem de dataoplysninger, der var til rådighed fra Århus Kommunale Værker. I både Kordegarden og Vejlbj Vænge viste dette sig at reducere antallet af potentielle husstande så meget, at det var overkommeligt at kontakte samtlige husstande – dvs. husstande med fire personer, der havde boet der i hele 1998. I Højene, hvor der er mange beboere og mange 4-personers husstande blev husstandene udvalgt tilfældigt, dog således, at der både blev kontaktet husstande i den høje og lave ende af forbrugsskalaen.

Telefoninterviewet var af 15-30 minutters varighed og blev gennemført efter en spørgeguide (se bilag 5), med spørgsmål om bl.a. beboernes arbejde, type af uddannelse, alder, antal af hårde hvidevarer i hjemmet, hvor ofte de blev brugt, om man i referenceåret havde været længere tid væk fra boligen, og årsagen til at bosætte sig i området. Der blev sluttet af med at spørge informanten om han/hun kunne tænke sig at medvirke i et uddybende interview om nogle af de samme emner. Dermed tjente telefoninterviewet yderligere et væsentligt formål, nemlig at skaffe informanter til de uddybende interviews. Dette havde i den indledende rekognoscering, som indeholdt en række pilot-interviews med beboere, vist sig vanskeligt. Direkte henvendelser på husstanden eller gennem telefonen medførte ofte reaktioner som ”jeg kan vist ikke fortælle meget om det, det er ikke noget for mig”, eller ”prøv naboen længere nede af vejen”. Derimod var der flere, som efter telefoninterviewet var villige til at deltage i et uddybende interview. Informanten kunne gennem spørgsmålene få en ide om, hvad jeg som interviewer var interesseret i, hvilket ellers kan være vanskeligt at forklare eksplicit. Det gav dem også et førstehåndsindtryk af interviewet og intervieweren, og et bedre grundlag for at tage stilling til, om de ville deltage i et uddybende interview.

Blandt de familier, der gav positivt tilsagn om at medvirke i et uddybende interview, blev der udvalgt otte familier. Dette antal interviews blev valgt for at begrænse det empiriske materiale sammenlagt, og for at give den kvantitative og kvalitative del af undersøgelsen en ensartet vægt.

I de tre områder blev der således foretaget følgende antal telefon- og kvalitative interviews (tabel 6):

Tabel 6. Oversigt over antallet af interviews med nøglepersoner samt telefoninterviews og kvalitative interviews med beboere i de tre områder.

	Interviews med nøglepersoner	Telefoninterviews med husstande	Uddybende interviews med husstande
Højene	Lokale ejendomsmæglere	6	3
Vejlbj Vænge	Viceværter og forretningsførere i boligselskab	6	3
Kordegarden	Vicevært	8	2

Kvalitative interviews

Formålet med de kvalitative interviews var at få et billede af familiens livsstil, hverdag, brug af boligen, deres daglige forbrugspraksisser samt deres viden og refleksioner omkring forbruget. Interviewene var af 1-2 timers varighed og blev gennemført hjemme hos beboerne, i de fleste tilfælde med begge voksne tilstede. Af de otte uddybende interviews blev det ene imidlertid ikke så omfattende som de øvrige, på grund af et utilfreds spædbarn.

Formen på interviewene kan betegnes som overvejende åben og explorativ, og i mindre grad struktureret og hypoteseafprøvende (Kvale, 1998; s. 104-105). Dette skyldes bl.a., at et væsentligt formål med interviewene var at finde forklaringer på husstandens konkrete forbrug, som ikke på forhånd kunne tilskrives bestemte faktorer eller årsager. Udgangspunktet for de otte interviews var således, at det målte forbrug ikke kan relateres til en enkelt forbrugspraksis, men kan skyldes en række forskellige forhold, hvilket der skulle være åbenhed for at få forklaret i interviewet. Det forudgående telefoninterview havde medvirket til at foretage en "indramning" af interviewet (Kvale, 1998; s. 132), dvs. at give informanterne en briefing om formålet med interviewet, at etablere en forståelsesmæssig platform mellem interviewer og informant. Telefoninterviewet gav også et første indtryk at de familierne og deres livssituation, og afklarede en række faktuelle forhold, som gjorde det lettere at starte det uddybende interview op.

Hensigten med interviewet var således ikke at afprøve en bestemt teori, men at give plads til informanternes fortællinger om særlige træk ved deres livsstil, der både havde en ressourcemæssig og en social betydning. Hvilke træk der kunne være tale om var i mange tilfælde blevet antydnet i telefoninterviewet. Det kunne f.eks. være brugen af boligen – at man arbejdede meget hjemme, eller opholdt sig meget i sin fritidsbolig. Det kunne også tage udgangspunkt i særlige praksisser i boligen, f.eks. vaske- eller badevaner, og overvejelser omkring det. I interviewene med beboerne fra Vejlbj Vænge var det f.eks. oplagt at tage udgangspunkt i, at der lige var etableret individuel måling af varme-, el- og vandforbruget, og spørge til informanternes oplevelser og holdninger med det, herunder om det havde fået dem til at ændre forbrugsvaner. På samme måde blev der spurgt, om informanterne havde særlige sparepraksisser de selv ville fremhæve, hvad de gik ud på, og hvad baggrunden for dem var. I mange tilfælde førte informanterne imidlertid selv snakken om forbrugspraksisser videre over i en diskussion af de miljømæssige sider af forbruget, og deres overvejelser for og imod egen praksis.

Interviewene var dog i nogen grad struktureret af en interviewguide (gengivet i bilag 5), der omhandlede de samme overordnede temaer som i telefoninterviewet, dvs.:

- Informanternes baggrund (arbejde, uddannelse, opvækst, m.m. – emner der relaterer sig til informanternes livsform og habitus).
- Brug af boligen (boligkarriere, opfattelse af boligen og boligområdet, tid der bruges i og udenfor boligen, fritidsinteresser, hverdagens rytme m.m.).
- Forbrugs- og sparepraksisser i boligen (badning, tøjvask, opvarmning, belysning, madlavning, holdninger til miljø og besparelser m.m.) og baggrunden for dem.

Denne fremgangsmåde blev også valgt for at mindske risikoen for, at interviewerens egne forforståelser skulle præge informantens udsagn. Dette kunne der i særlig grad være fare for, når det drejer sig om et så sammensat fænomen som ressourcforbrug i boligen. Risikoen for, at interviewerens sine spørgsmål tvinger informanten til at give sine egne handlinger et diskursivt præg er en central kritik i Bourdieus overvejelser omkring det kvalitative interview og hans opfattelse af "refleksiv sociologi" i det hele taget (Järvinen, 1998). Informantens praksisser risikerer at blive tilskrevet et rationale eller

en årsagssammenhæng, som måske ikke eksisterer, men som, ofte ubevidst, konstrueres i interviewsituationen. Det skyldes blandt andet, at der i selve interviewsituationen ligger en implicit rolle- og magtfordeling mellem interviewer og informant. Det kvalitative interview er ikke en neutral samtale mellem to ligeværdige parter – intervieweren må gøre sig klart, at det er ham/hende der definerer situationen, opstiller spillereglerne og stiller spørgsmålene (Kvale, 1994; s. 131).

Da miljø og forbrug er stærkt normative og moralsk ladede begreber blev det bevidst valgt ikke at fokusere på disse emner for eksplicit. Det blev så vidt muligt valgt at tage udgangspunkt i en rent deskriptiv samtale omkring beboernes hverdag og praksisser, og først senere komme ind på meningen bag dem – jf. Spradleys udsagn om "ask of use before meaning" (Spradley, 1979).

Et andet forhold er, at de svar som informanten giver i nogen grad kan være udtryk for de sociale normer og *doxa* i ens kultur og omgangskreds, end informantens egen faktiske praksis. Bourdieus klassiske eksempel er, at parallel-kusine giftermålet, som mange antropologer har taget som for givet efter studier i "primitive" kulturer, i virkeligheden ikke er den mest almindelige ægteskabstype. Når det fremtræder sådan er det fordi antropologerne ukritisk har viderebragt de indfødtes udsagn, der har været udtryk for den officielt sanktionerede ægteskabsform, men ikke den mest praktiserede (Järvinen, 1998; s. 11).

I så personlige forhold som folks valg af bolig, deres badevaner, og deres hverdagsliv i det hele taget, er der mange tabuer, eller i det mindste meget følsomme emner, hvor man ikke kan tale direkte om tingene, men må omskrive dem eller give dem en drejning, afhængig af sammenhængen. Eksempelvis er TV-kigning for mange negativt socialt sanktioneret (Mortensen et al., 1987), og de fleste underdriver formentligt, når de bliver spurgt om, hvor meget TV de ser. På samme måde er forhold som badning og personlig hygiejne følsomme emner – tager man lange bade dagligt kan det udlægges som hedonisme og mangel på miljøbevidsthed, og hvis man bader sjældent kan det tages som udtryk for manglende hygiejne. I begge ender af spektret er der sociale normer, som man formentligt gerne vil give et billede af, at ens praksisser befinder sig indenfor. Tilsvarende kan man, hvis man spørger folk om, hvorfor de køber lavenergipærer, ikke forvente at nogen vil sige, at det er fordi det er god tone i ens omgangskreds, at man gerne vil vise man er miljørigtig eller at man ser det som en måde at skille sig ud på. Sådanne sociale relationer er udtryk for "me-connaissance", som kun fungerer når de holdes tavse. Det, at man ikke taler om det sociale formål med ens handlinger, herunder forbrugspraksisser, er i sig selv en betingelse for, at handlingerne er socialt acceptable (Bourdieu, 1997). Derimod er rationelle årsager, som ikke har noget med sociale relationer at gøre, herunder hensyn til miljø og økonomi, altid tilladt at tale om. Det afspejler måske den tendens, der i alle kulturer er til, at man har udbytte af at underlægge sig det universelle – også selvom handlinger der gør krav på at være universelle altid udsættes for mistanke af andre (Bourdieu, 1997; s. 168).

Emnemæssigt har interviewene derfor været vægtet forskelligt – i nogle er det brugen af boligen der har været centralt, i andre har snakken primært drejet sig om bestemte forbrugspraksisser. Hos nogle familier spillede miljøhensyn eksempelvis en meget lille rolle, mens de til gengæld var meget optaget af at få arbejde og familieliv til at hænge sammen, hvilket havde konsekvenser for deres brug af boligen og boligens ressourceforbrug – derfor kom en stor del af interviewet til at handle om denne problemstilling. Andre familier var derimod meget formulerede og bevidste om forskellige forbrugspraksisser, mens emner som f.eks. brug af boligen blev diskuteret mere periferet. Hermed er informanternes værdier og holdninger tydeligere kommer til udtryk i ting, der optager dem, og felter hvor de investerer deres "illusio" (Bourdieu, 1997), fremfor at samtalen udelukkende styres af emner og kategorier der defineres af intervieweren. Brug af eksempler, case-historier,

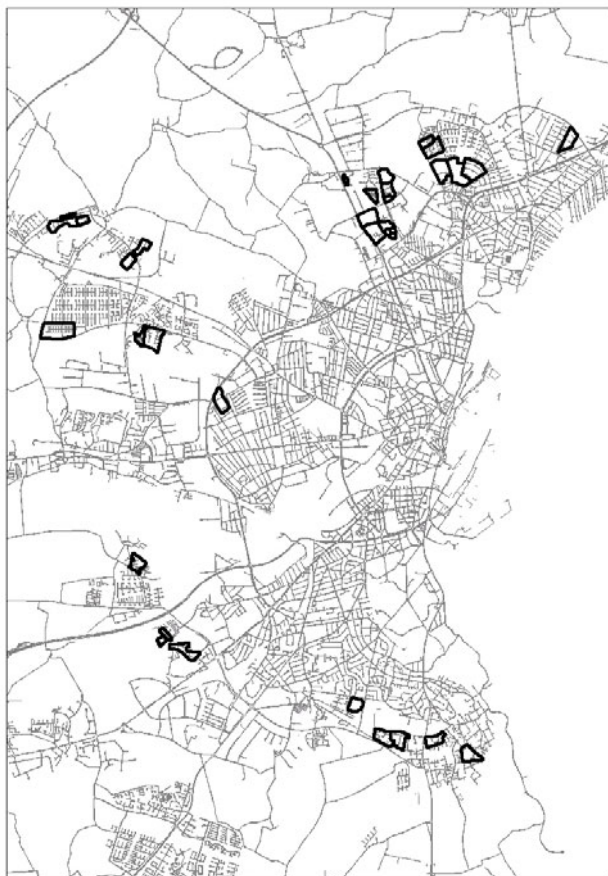
fortællinger er desuden en metode til at komme ud over den skævhed der opstår, når informanten skal gøre tavs viden diskursiv (Kvale, 1998; s. 113).

Interviewene skulle altså ikke bruges til en egentlig komparativ analyse af familiernes forbrugspraksisser, f.eks. deres bade- og rengøringsvaner. Her ville et kvalitative interview næppe være en tilstrækkelig og egnet metode. Dette blev i stedet forsøgt indfanget i telefoninterviewene, hvor der blev spurgt til en række konkrete og kvantitative forhold omkring bl.a. hårde hvidevarer i boligen og brug af dem. Disse oplysninger er i nogen grad indgået i en beskrivelse af familiernes praksisser. Erfaringerne viser imidlertid, at der kan være stor forskel på, hvad man selv siger og tror om sine egne dagligdags forbrugsaktiviteter, f.eks. antallet af tøjvask i den forløbne uge, og til det faktiske antal gange, som man kan registrere på anden vis (Lutzenhiser, 1993). Det svarer til den kløft mellem praktisk og diskursiv viden som Bourdieu beskriver (Bourdieu, 1990). Man kunne især forvente, at de højfrekvente labor-aktiviteter i særlig grad er præget af rutiner og kropsliggjort viden, der sjældent når det diskursive niveau, i modsætning til mere betydningsfulde, diskursive og lavfrekvente forbrugspraksisser som køb af hus, bil eller hårde hvidevarer. Dermed må de kvantitative oplysninger, som blev givet i telefonen omkring forskellige hverdagspraksisser tages som en indikator, der ikke nødvendigvis svarer helt til virkeligheden.

Kapitel 5. Forbrug i tæt-lav bebyggelser i Århus

I dette kapitel præsenteres undersøgelsen af den sociale og forbrugsmæssige segregation i 35 tæt-lav boligområder i Århus. Formålet er at undersøge, om der kan peges på nogle overordnede mønstre og sammenhænge mellem livsstil og ressourceforbrug for hele boligområder. Herefter præsenteres tre udvalgte boligområder, der er cases for de videre undersøgelser. I de tre områder foretages en nærmere granskning af forbrugstallene, bosætningen og områdernes sociale identitet.

Forbrugsforskelle

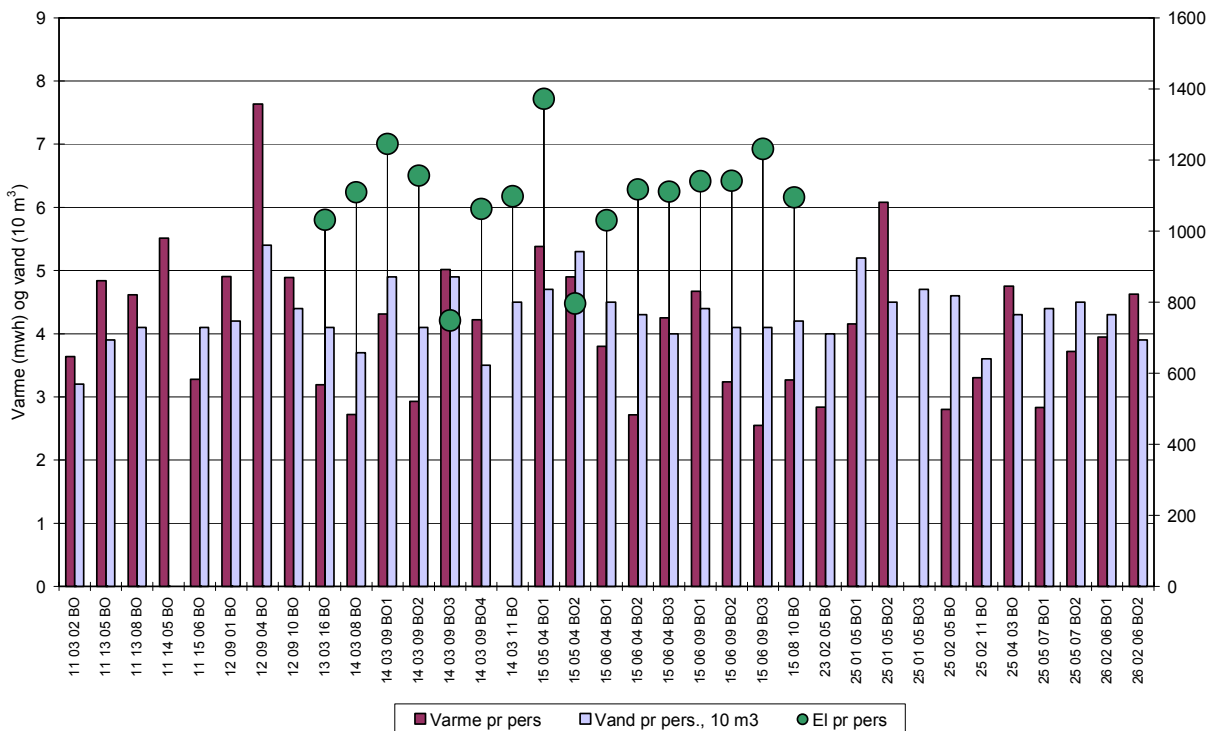

Figur 4. De 35 tæt-lav boligområder er overvejende forstadsbyggeri, der ligger i en ring rundt om Århus.

De 35 boligområder der indgår i analysen er opført fra slutningen af 1960'erne til midten af 1990'erne. Der er 12 områder med almene boliger, 5 med ejerboliger, 7 med andelsboliger, 2 med boliger, der lejes ud af pensionskasser og 9 med blandede ejerformer, som typisk er domineret af enten almennyttige boliger eller ejerboliger. Områderne omfatter ifølge BBR-registret 5.631 boliger. De socio-økonomiske data vedrører indtægt, uddannelse, arbejdsstilling og alder. Her benyttes klassifikationer fra Danmarks Statistik (beskrevet i bilag 3). De bygningsmæssige data omfatter opførelsestidspunkt, boligstørrelse og ejerform, mens ressourceforbruget i boligerne omfatter vand, varme og el, sidstnævnte er udtrukket fra de registre som By og Byg har adgang til via samarbejdet med Århus kommune og Århus Kommu-

nale værker. For alle områder foreligger der data for vandforbrug, for 33 områder foreligger der data for varmekonsum, og for 16 områder tillige elforbrug. Ifølge BBR-registeret anvendes der ikke alternativ energiforsyning (solvarme, varmepumper m.m.) i nogen af boligerne.

De forbrugsmæssige forskelle mellem de 35 områder fremgår af figur 5. Boligområderne er angivet med den nummerering af boligområderne, som benyttes i kommuneplanen. Dog er det yderligere markeret med en slutnummering hvilke rammeområder, der er delt op (jf. kapitel 4).

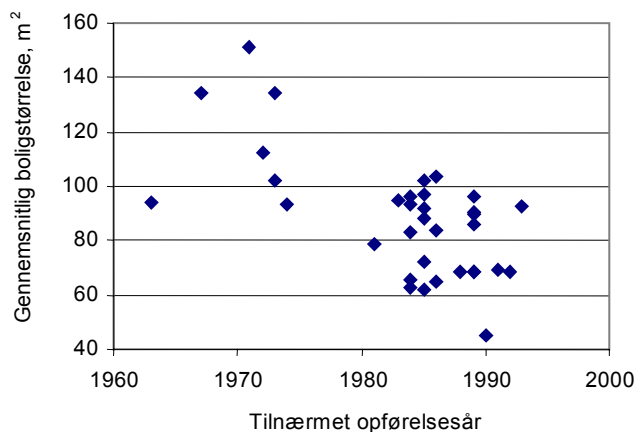
Figur 5. Det gennemsnitlige forbrug af varme, el og vand pr. person for 35 tæt-lav områder i Århus i 1998. Forbruget er udregnet som det gennemsnitlige forbrug pr. person for alle husstande i hver af de 35 områder. Områderne er karakteriseret med den nummerering, der benyttes i kommunens rammekort. Når der i nogle områder ikke er angivet elforbrug er det udtryk for, at der ikke foreligger eldata for disse områder, da de forsynes af andre leverandører end Århus Kommune Værker.

Som ventet der tale om store forbrugsforskelle mellem områderne. Det gennemsnitlige varmekonsum for områderne svinger med næsten en faktor tre – fra 2,7 til 7,6 MWh/person, vandforbruget med en faktor to – fra 32 til 69 m³ pr. person, og elforbruget fra ca. 750 til næsten 1.400 kWh/person, dvs. med en faktor to.

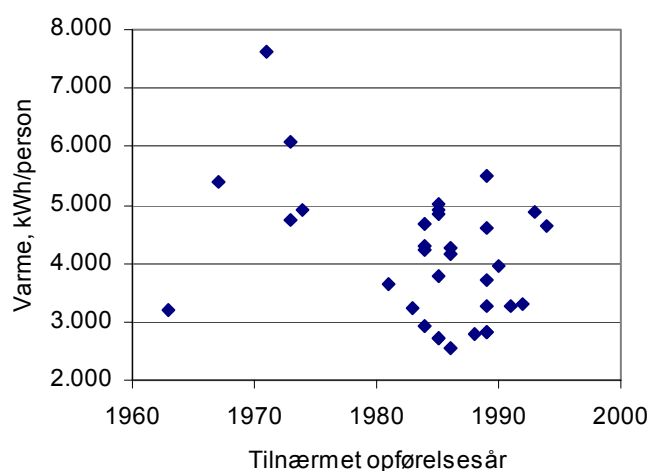
Boligstørrelse og -alder

Ser man først på boligstørrelsen har de boligområder, der er opført før energikrisen i 1974, et større boligareal end nyere boligområder (figur 6). De ældre bebyggelser, opført mellem 1963 og 1973, har gennemsnitlige boligstørrelser på mellem 94 og 151 m², mens de nyere områder (opført efter 1980) typisk ligger på mellem 60 og 100 m². Af datasættet fremgår desuden, at der både for de gamle og nye bebyggelser er en tendens til, at ejerboligerne er større end almennyttige-, andels- og privat udlejede boliger.

De ældre bebyggelser har da også et varmekonsum pr. person, der generelt set ligger i den høje ende af spektret (figur 7). Imidlertid er der mange nyere bebyggelser der har et lige så stort varmekonsum. Det gælder både almennyttige bebyggelser, andelsboliger og et pensionskassebyggeri. Ydermere har den ældste bebyggelse et af de laveste varmekonsum blandt de 35 boligområder. Dette skyldes formentlig beboersammensætningen i områderne.

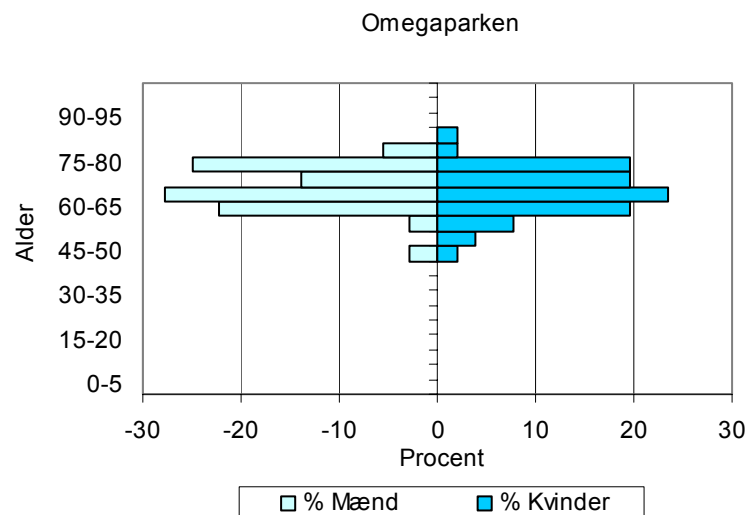

Figur 6. Den gennemsnitlige boligstørrelse i de 35 tæt-lav områder, angivet efter bebyggelsens opførelsesår. Bebyggelsesåret for områderne er tilnærmet, da boligerne i områderne kan være opført i forskellige perioder. Som det fremgår af figuren består de ældre boligområder typisk af større boliger end de nyere boligområder.

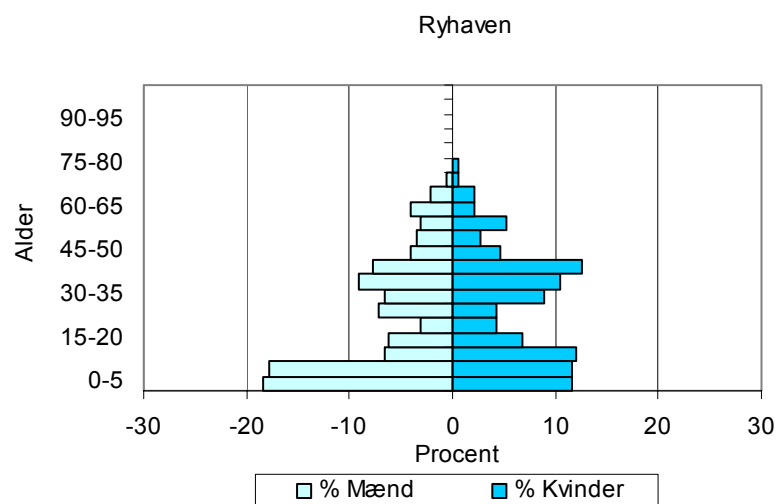

Figur 7. Det gennemsnitlige varmeforbrug pr. person i 35 tæt-lav boligområder, angivet efter bebyggelsens opførelsesår (tilnærmet). Der er en tendens til, at varmeforbruget er større i de ældre bebyggelser, hvilket både kan skyldes en ringere isoleringsmæssig standard, og at de ældre boliger er større end de nyere.

Et eksempel kan illustrere, hvordan beboersammensætningen i en bebyggelse kan påvirke varmeforbruget mere end byggeriets alder og standard. I en nyere bebyggelse fra 1993 (Omegaparken) er varmeforbruget således omkring 4.900 kWh/person, mens det i en ældre bebyggelse fra 1963 (Ryhaven) er på omkring 3.000 kWh/person. Den nye bebyggelse er imidlertid helt domineret af pensionister (se figur 8), hvor man i gennemsnit bor 1.6 personer pr. bolig og har 58 m² bolig til rådighed pr. person. Ryhaven er domicil for børnefamilier (se figur 9), der bor i gennemsnit 2.8 personer pr. bolig og de råder i gennemsnit over 34 m² bolig pr. person. Med få beboere pr. bolig til at dele basisforbrug som rumopvarmning, belysning, køleskabe, fryser m.m. må man forvente et højere forbrug pr. person, og omvendt med store husstandsstørrelser. Herudover må man regne med, at pensionisterne i Omegaparken og børnefamilierne i Ryhaven har et vidt forskelligt forbrugs- og aktivitetsmønster, som yderligere påvirker forbruget.

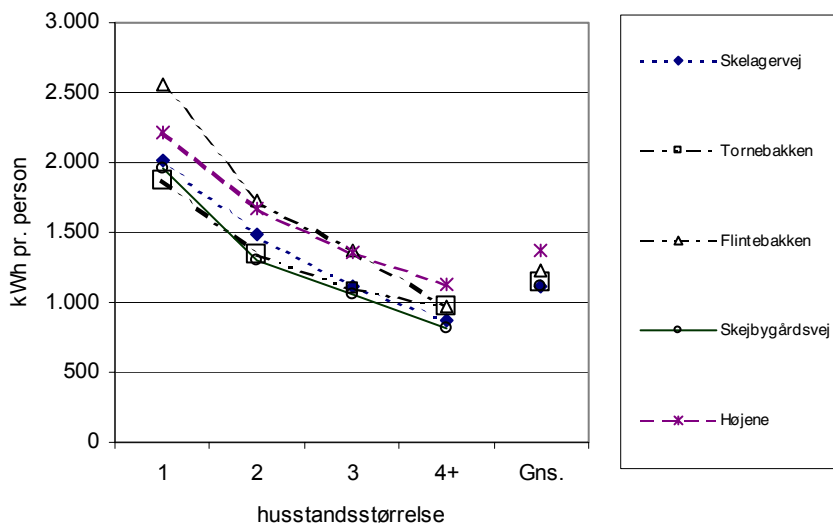
Figur 8. Aldersprofil for Omegaparken. De mange ældre i området antyder, at området formentligt er domineret af husstande med få beboere, og at dette kan forklare et højt varmekonsum pr. person (4,9 MWh pr. person) i området på trods af, at bebyggelsen er relativt ny (opført i 1993).

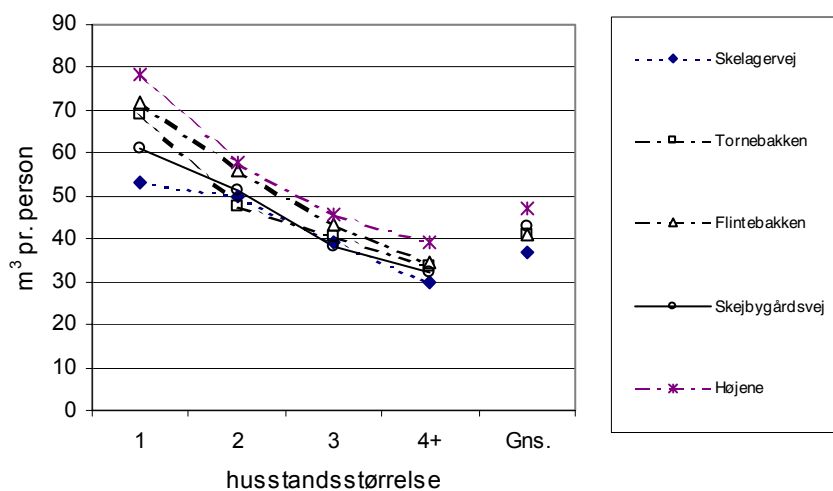
Figur 9. Aldersprofil for Ryhaven. Bebyggelsen er opført i 1963, men boligerne i området har et relativt lavt varmekonsum (ca. 3 MWh pr. person). Det kan formentligt forklares af aldersfordelingen, der viser mange småbørn i området, og dermed store husstande, hvilket gør forbruget pr. person mindre end i områder med små husstande.

Husstandsstørrelse

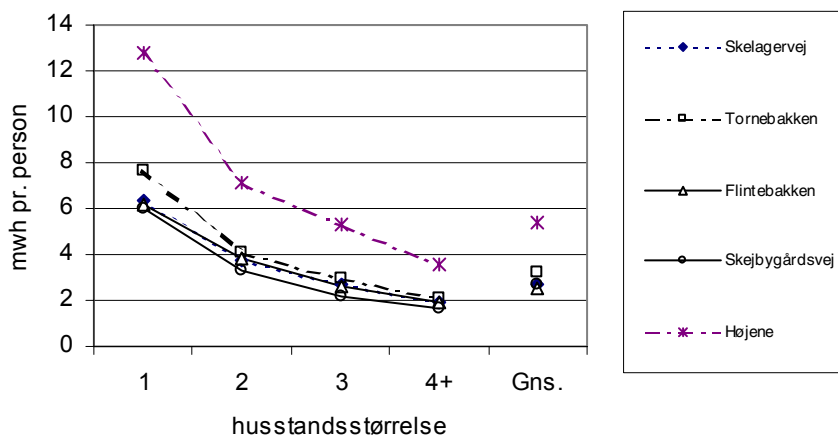
Hvis man ser på, hvordan el- og vandforbruget generelt varierer med husstandsstørrelsen indenfor for det enkelte boligområde, er der en klar tendens til, at forbruget falder med stigende husstandsstørrelser (se figur 10-12). For husstande med 4 eller flere beboere er forbruget af el og vand pr. beboer typisk halvt så stort som, eller mindre end husstande med en beboer.

Figur 10. Elforbrug (kWh) pr. person efter husstandsstørrelse i fem tæt-lav boligområder.

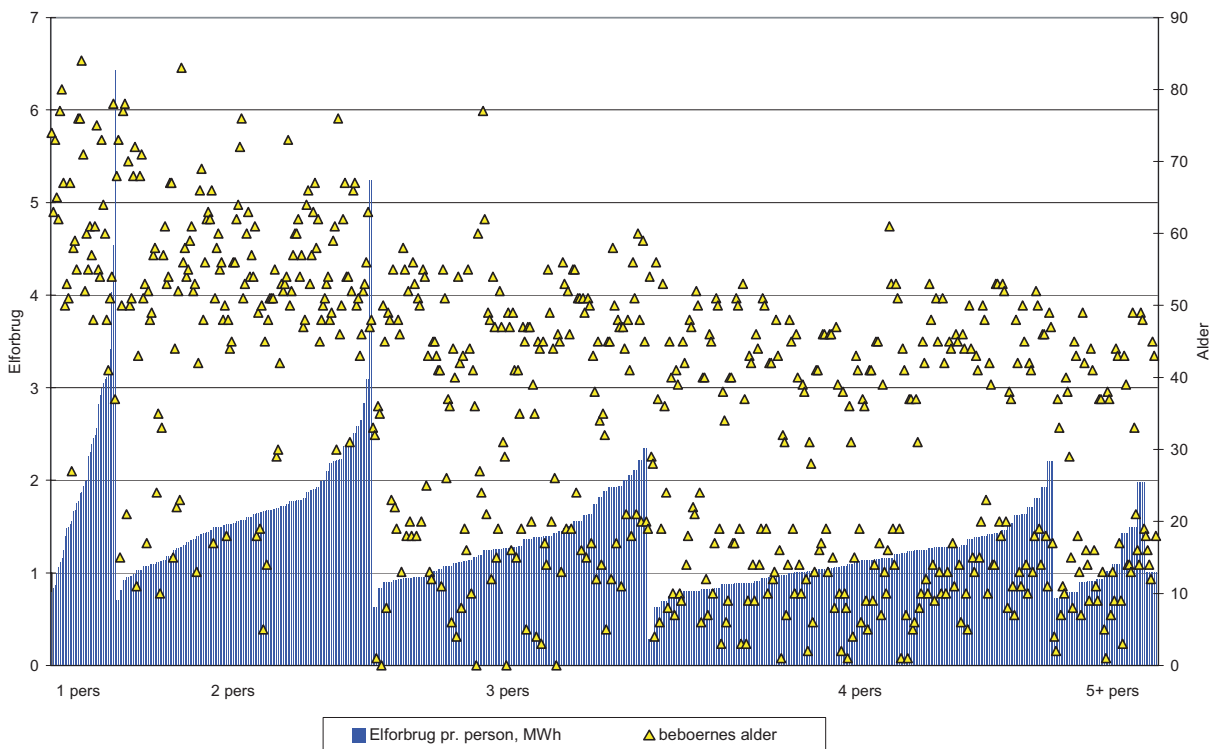
Figur 11. Vandforbrug (m³ pr. person) efter husstandsstørrelse i fem tæt-lav områder.

Figur 12. Varmeforbrug (MWh pr. person) efter husstandsstørrelse i fem tæt-lav områder.

Figur 10-12. Det gennemsnitlige forbrug af el, vand og varme i et boligområde kan dække over store forskelle mellem de enkelte husstande i området. Disse forskelle afhænger bl.a. af husstandsstørrelserne. Figurerne viser det gennemsnitlige forbrug pr. person i husstande af samme størrelse i fem tæt-lav boligområder. I alle boligområder falder forbruget markant med stigende husstandsstørrelser. Forbruget pr. person i husstande med 1 person er f.eks. typisk 2-3 gange så stort som i husstande med fire personer eller derover. Det gennemsnitlige forbrug i områderne ligger på et niveau svarende til husstande på 3-4 personer, hvilket afspejler, at denne type husstande er dominerende i disse tæt-lav bebyggelser.

For el- og varmeforbrug er denne sammenhæng forståelig, da det langt hen ad vejen er forbrug man kan dele med andre i husstanden (rumopvarmning, belysning, køleskab m.m.). Det er således indlysende, at en familie på fire eller fem personer – alt andet lige – bruger mindre el pr. person end en husstand med en eller to personer. Samtidig knytter der sig naturligvis et aldersaspekt til forbruget; småbørn ikke har samme forbrug som teenagere, og teenagere har ikke det samme forbrug som deres forældre eller bedsteforældre. Dette fremgår af figur 13, hvor elforbruget pr. person i et boligområde (Højene) er inddelt efter husstandsstørrelser og beboernes alder. Som det fremgår er de små husstande domineret af beboere mellem 50 og 70 år, mens der i de store husstande er mange småbørn. Når de store husstande har et lavt forbrug er det altså ikke kun på grund af, at man deler en række forbrug – men også, at husstanden som oftest har flere småbørn, der ikke har det samme forbrug som voksne. Ser man nøje efter vil man indenfor hver kategori af husstandsstørrelser kunne se en tendens til, at de lavtforbrugende er husstande med småbørn og de højtforbrugende er husstande med lidt ældre børn. Blandt de små husstande synes der imidlertid ikke at være variationer i forbruget, der hænger sammen med beboernes alder – der synes således ikke at være en systematisk forbrugsmæssig forskel på 30 årige eller 80 årige, hvis man er en eller to i husstanden.

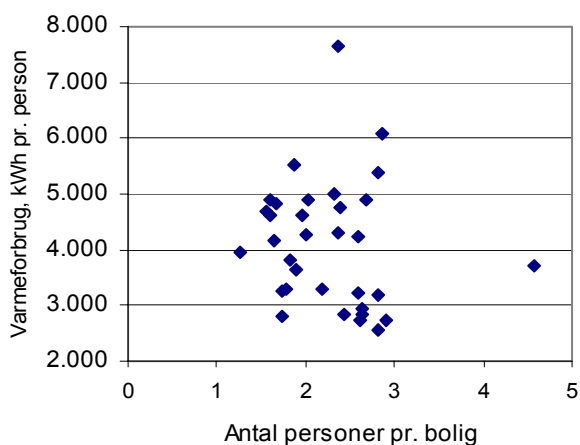
Figur 13. Et eksempel på elforbrugets variation indenfor samme boligområde (Højene). Elforbruget er her opdelt efter husstande på 1 til 5 personer eller derover, med angivelse af beboernes alder. De små husstande (1-2 personer) består typisk af 50-70årige, hvor børnene er flyttet hjemmefra – her er elforbruget pr. person som gennemsnit højt (omkring 2 MWh pr. person). De store husstande er primært børnefamilier, og de har generelt et lavere elforbrug pr. person (lidt over 1 MWh pr. person) end de små husstande. Som det fremgår er der imidlertid store variationer i forbruget indenfor hver kategori af husstandsstørrelser – ofte en faktor 4 eller derover mellem højt- og lavestforbrugende.

Alder og husstandsstørrelse kan ligeledes forklare en del af forskellene på husstandenes vandforbrug. Andre undersøgelser viser således, at vandforbruget pr. person mindskes i takt med at antallet af børn i husstanden øges. Hvis andelen af børn er 2/3 reduceres vandforbruget f.eks. med i gennemsnit 60 % sammenlignet med en "normalforbrug" (Bechmann, 1996; s. 78)¹⁶, hvilket formentligt er den effekt, der kan ses i figur 13. Dette kan dog næppe forklare forskellen mellem husstande med hhv. en og to personer. Denne forskel kan skyldes, at en del af vandforbruget i en typisk husstand, f.eks. rengøring,

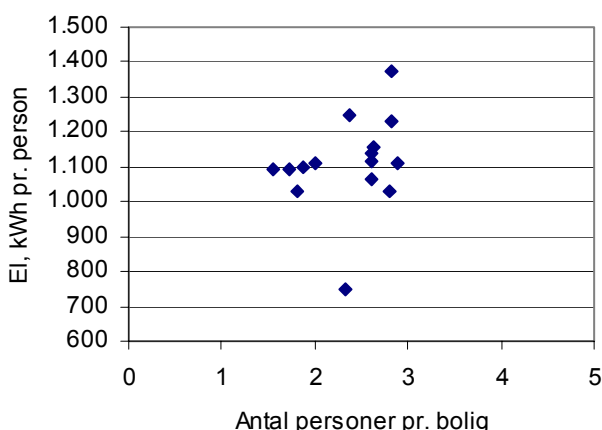
¹⁶ Se også bilag 1

havevanding, bilvask, lækager, opvask og tøjvask er forbrug, der kan deles med andre. Ifølge bilag 1 udgør disse aktiviteter omkring 40 % af vandforbruget, mens de øvrige 60 % er knyttet til individuelle aktiviteter som badning og wc-skyl. En anden forklaring kan være, at man i husstande med flere personer gensidigt påvirker hinandens forbrugsvaner gennem krav, forhandlinger, restriktioner m.m., og formentligt ligger flere begrænsninger på hinandens forbrug end i husstande med en person.

Der er således ingen tvivl om, at husstandsstørrelsen er en faktor, der har stor betydning for ressourceforbruget når man sammenligner husstande i samme boligområde. Hvis man i stedet sammenligner boligområder forsvinder denne tendens imidlertid. Der er således ingen tydelig tendens til, at boligområder med en lav gennemsnitlig husstandsstørrelse (antal personer pr. bolig) har højere forbrug af varme og el end boligområder domineret af store husstande (figur 14 og figur 15). Med elforbruget synes der endda at være en modsat tendens, nemlig et stigende forbrug pr. person, jo flere der bor i boligen.

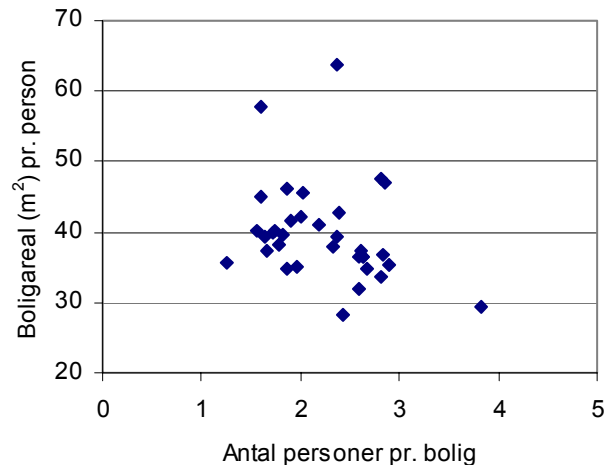
Figur 14. Varmeforbrug pr. person efter gennemsnitlig husstandsstørrelse i de 35 boligområder. Husstandsstørrelsen har ikke samme betydning når man sammenligner boligområder, som når man sammenligner husstande indenfor samme boligområde.

derne er domineret af lavindtægtsgrupper som f.eks. unge og ældre i almenne boligafdelinger, der formentligt har et andet forbrugsmønster end børnefamilier. Det kunne f.eks. være, at de små husholdninger lægger en større del af deres forbrug udenfor boligen (mad, vask m.m.), mens børnefamilier i højere grad er bundet til boligen, og får deres forbrugsbehov opfyldt der.

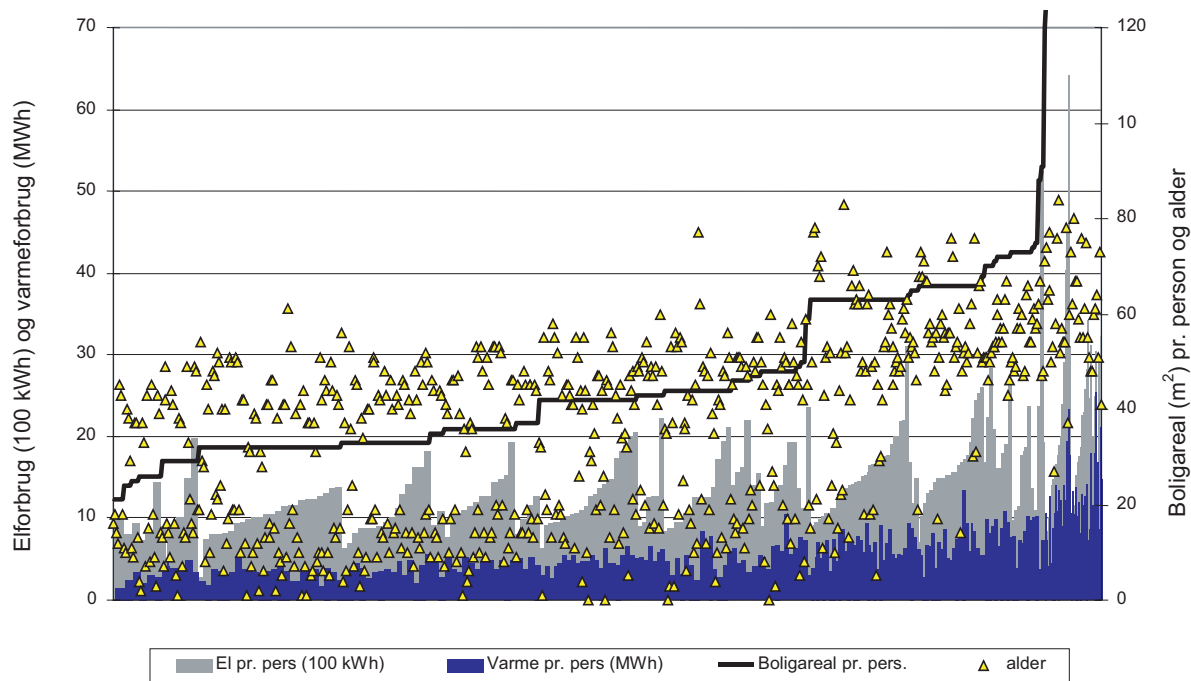
Boligforbrug

Som det fremgår af figur 16 ser det heller ikke ud til, at boligområder domineret af små husstande har et boligforbrug (m^2 bolig pr. person), der er markant større end områder med større husstande. På områdeniveau ser husstandsstørrelse altså ikke ud til at påvirke boligforbruget.

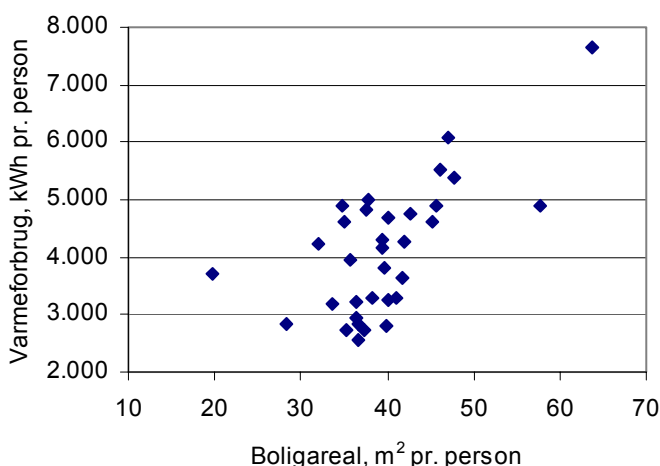
Figur 16. Boligareal pr. person efter husstandsstørrelse i 35 tæt-lav boligområder. Der synes ikke at være markant forskel på boligforbruget (det gennemsnitlige boligareal pr. person) i boligområder domineret af små husstande og områder domineret af store husstande.

Internt i de enkelte boligområder er disse forskellige imidlertid store. Dette fremgår af figur 17, der viser el- og varmekonsum i forhold til boligforbrug og alder i et boligområde (Højene). Her er der en tydelig tendens til, at de små husstandsstørrelser både har et stort boligforbrug (over 30 m^2 pr. person) og et stort forbrug af varme og el – dog stadig med en væsentlig spredning. Det samme gælder de tætbeholdte boliger, hvor man har mange småbørn, klæber sig på mindre plads og generelt også har et mindre forbrug. Sammenhængen mellem et stort boligforbrug, små husstande og høj alder tyder på, at ægtepar vælger at blive i området selvom børnene er flyttet hjemmefra – på trods af, boligen strengt taget er blevet for stor. De forbrugsvariationer, der er internt i et område, kan således skyldes, at der er en vis træghed i at skifte fra en bolig til en anden, når familiesituationen ændrer sig. Det kan igen være en kombination af, at man føler en tilknytning til stedet i form af sociale kontakter og netværk, og at det lokale boligudbud ikke er så varieret, at man kan finde en bolig i passende størrelse indenfor samme boligområde.

Figur 17. El- og varmekonsumet blandt husstande i samme boligområde (Højene). Forbruget er sorteret efter, hvor meget boligareal hver enkelt beboer råder over. Herudover er beboernes alder vist. Der kan være mere end en faktor 10 til forskel på boligforbruget (boligareal pr. beboer). Småbørnsfamilierne bor tættest, og har typisk mellem 20 og 40 m² til rådighed pr. person, mens husstande med ældre beboere uden børn typisk råder mindst 70 m² pr. person, og som helhed et større forbrug af el og varme pr. person.

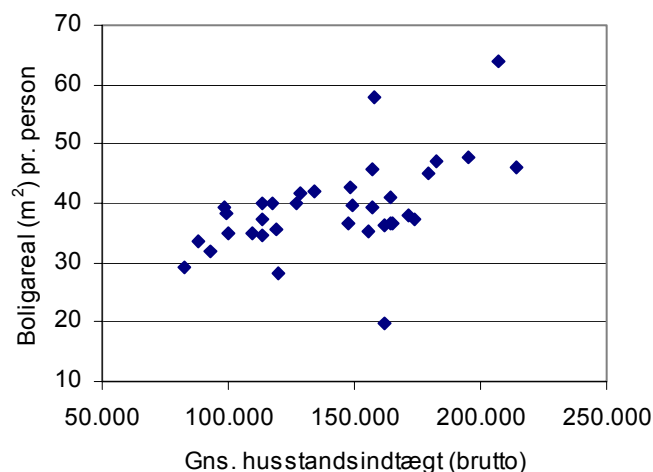
Den sammenhæng man indenfor samme boligområde kan se mellem boligforbrug og ressourceforbrug går igen når man sammenligner de 35 boligområder indbyrdes. Der er således en forholdsvis klar tendens til, at forbruget af el og varme stiger med boligforbruget, dvs. hvor stort et boligareal den enkelte beboer råder over – ganske vist med store variationer (figur 18 og figur 21). Dette er i tråd med tidligere undersøgelser som viser, at et stort boligforbrug medfører et højt ressourceforbrug, uanset hvilken type kvarter eller bebyggelsestype man befinder sig indenfor (Marling & Knudstrup, 1998; Jensen & Gram-Hanssen, 2000).

Figur 18. Gennemsnitlig varmekonsum og boligareal pr. person i 35 boligområder. Tendensen til at varmekonsumet vokser med stigende boligforbrug er relativ tydelig.

Ser man på hvordan indtægten hænger sammen med boligforbrug og ressourceforbrug, så fremgår det af figur 19, at der er en forholdsvis klar tendens til, at boligforbruget stiger med indtægten¹⁷.

¹⁷ Indtægt i områderne er her opgjort som den gennemsnitlige husstandsindtægt i området, der defineres som den gennemsnitlige bruttoindtægt for alle i husstanden, incl. børn. Tallene kan derfor synes lave, når der sammenlignes med almindelige bruttoindtægter.

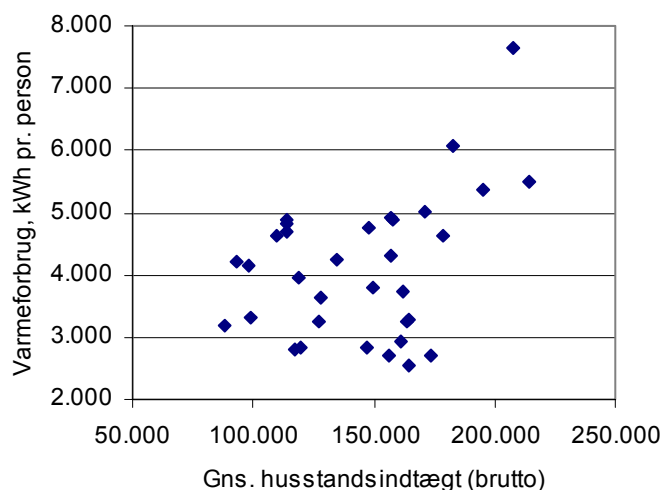

Figur 19. Gennemsnitlig indtægt og boligareal pr. person i 35 tæt-lav boligområder.

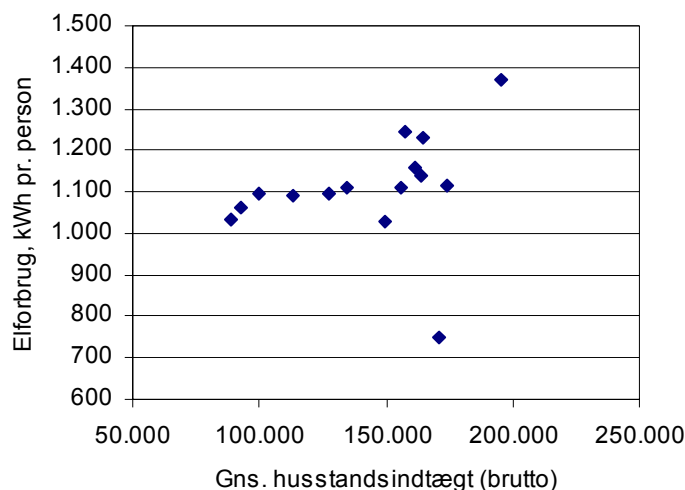
De variationer der er i sammenhængen mellem indtægt og boligforbrug (boligareal pr. person) kan samtidig tolkes som, at der er forskel på, hvor højt man vægter antal af kvadratmeter i forhold til andre boligkvaliteter, f.eks. beliggenheden, naboskabet, tilgængeligheden til service m.m., områdets status, boligens historiske og æstetiske kvaliteter m.m.

Mens der er en forholdsvis klar sammenhæng mellem indtægt og boligforbrug, så er sammenhængen mellem indtægt og vand- og energiforbrug mindre udtalt.

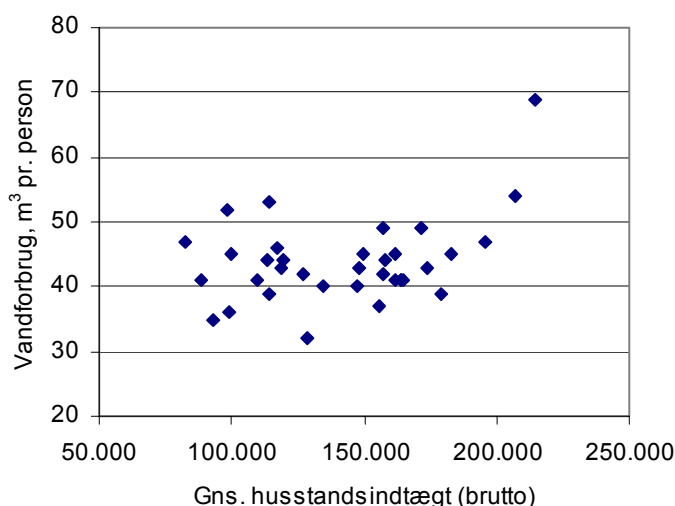
Der er dog en tendens til, at de områder der har de højeste husstandsindtægter (> 150.000 kr.) også har et større forbrug af el og varme. For de øvrige områder er det derimod svært at pege på nogen sammenhæng. Det gennemsnitlige elforbrug pr. person er således forholdsvis ens, uanset om den gennemsnitlige husstandsindtægt i området er 100.000 eller 150.000 kr.

Figur 20. Varmeforbrug og husstandsindtægt i 35 tæt-lav områder. Der er en tendens til, at forbruget stiger med indtægten, men som det fremgår kan der være op til en faktor 2 til forskel i varmekonsumet i boligområder med samme gennemsnitlige husstandsindtægt.

Figur 21. Elforbrug og husstandsindtægt i 35 tæt-lav områder. Her er der ligeledes en tendens til, at forbruget følger indtægten. Spredningen er dog (med enkelte undtagelser) væsentlig mindre end for varmemeforbruget.

Figur 22. Vandforbrug og husstandsindtægt i 35 tæt-lav områder. Her er der, i modsætning til de øvrige forbrug, kun en yderst svag tendens til, at forbruget følger indtægten.

Den statistiske analyse på områdeniveau antyder således, at det især er forhold som boligforbrug og indtægt der påvirker el- og varmemeforbruget. Samtidig hænger indtægt og boligforbrug tæt sammen, og kan være den primære baggrund for sammenhængen mellem energi- og vandforbrugets sammenhæng med indtægten.

Det samme er tilfældet på husstands niveau, hvor boligforbrug og husstandsstørrelse slår tydeligt igennem på forbrug af el, vand og varme. Som antydnet flere steder kan livscyklusaspektet have en stor betydning for boligforbruget, hvilket imidlertid er vanskeligt at undersøge statistisk, men som muligvis kan forklare en del af de forbrugsvariationer, der er på både husstands- og områdeniveau.

Eksempelvis er det indlysende at livscyklusplacering har stor betydning når man sammenligner børnefamilier og pensionister. De unge kan godt have høje indtægter og et stort hus, men alligevel have mindre plads pr. person end det pensionistægtepar, der er blevet boende i deres hus efter børnene er flyttet hjemmefra, og som derfor får meget plads på trods af en begrænset indtægt (Marling & Knudstrup, 1998). Den statistiske undersøgelse giver ikke nogen forklaring på den store variation i vandforbruget, hvilket svarer til erfaringerne fra tidligere undersøgelser (Marling & Knudstrup, 1998; Jensen & Gram-Hanssen, 2000), selvom disse undersøgelser har inddraget et bredere spekter af bebyggelsestyper. Her er der således andre forhold der spiller ind, som angiveligt ikke afhænger af boligtype, -størrelse,

indtægt m.m., men som kan skyldes forhold som familietype og alder, beboernes spareiver eller miljøinitiativer på områdeniveau.

Analysen viser således, at der er store forskelle i forbruget, som ikke kan forklares statistisk – selv indenfor boligområder med samme boligforbrug er der store variationer i forbruget. Det er på sin vis ikke overraskende, da der er en lang række forhold, som påvirker forbruget, og fordi forhold som husstandsstørrelse, indtægt, livsstil og boligforbrug, boligstørrelse og alder m.m. kan være sammensat på mange forskellige måder, og give sig udslag i vidt forskellige forbrugsniveauer. Samtidig er der en række faktorer, som vanskeligt lader sig inkludere i en rent statistisk analyse – f.eks. beboernes alder, familietype, boligernes tekniske standard, miljøtiltag eller særlige forhold i området. Det kan f.eks. være de installationsmæssige forhold, herunder om der i bebyggelsen systematisk er udskiftet til vandbesparende toiletter, om der foregår individuel afregning af forbruget, om der foretages løbende forbrugsovervågning og lækagekontrol, og hvor godt varmesystemet er reguleret. De statistiske data kan heller ikke kortlægge, hvilket boligkvaliteter udover plads og alder, der efterspørges af forskellige livsstilsgrupper. Derfor vil jeg i det følgende se forbrugsvariationerne ud fra en case-orienteret tilgang, hvor bl.a. forskelle i ejerformen indgår.

Ejerformens betydning

Som tidligere nævnt kan man forvente, at de sociale forskelle og domænedannelsen i nogen grad følger ejerformen. Af statistikken kan man bl.a. se, at ejerboligerne på landsplan er domineret af par (over 70 %), at der er en overrepræsentation af selvstændige, højere funktionærer og faglærte arbejdere samt grupper med en erhvervsuddannelse eller videregående uddannelse, og at folk overvejende lever af erhvervsindtægt. Leje- og andelsboligerne er derimod overrepræsenteret af husstande med enlige (som typisk udgør omkring 60 % af boligerne). I disse boliger er der ligeledes en overrepræsentation af ufaglærte og folk udenfor arbejdsstyrken, samt af folk på overførselsindkomster (dagpenge, kontanthjælp, førtidspension, alderspension og SU).

Den sociale opdeling kan imidlertid også ses som udtryk for, at ejerformerne har forskellige kvaliteter, der appellerer til forskellige livsstilsgrupper, eksempelvis i forhold til service, fællesfaciliteter, og muligheder for ombygning m.m. I ejer- og andelsboliger har man (som oftest) suveræn råderet over sin bolig, f.eks. til at bygge om som man har lyst til, mens man selv er ansvarlig for drift og vedligeholdelse. I lejeboligerne, både de almennyttige og private, herunder pensionskasseboligerne, er disse muligheder mere begrænsede, da køleskabe, fryser, badeværelses- og køkkeninventar typisk tilhører boligselskabet, der bestemmer hvornår det skal skiftes ud. Til gengæld behøver beboerne på grund af den indbyggede service ikke at bekymre sig om f.eks. vedligeholdelse, regulering af installationer og varme anlæg, som beboerne i ejerboligerne selv må tage hånd om. Muligheden for give boligen et personligt præg gennem om- og tilbygning, reparation m.m. er således mere begrænset i de almene boliger end i ejer- og andelsboligerne.

Samtidig er adgangskravene til en ejer-, en leje- eller en andelsbolig meget forskellige. Ejerboligerne får man ideelt set adgang til på markedsvilkår, dvs. gennem økonomisk kapital, der både fungerer som adgangsbillet og som eksklusionsbarriere. Der kan imidlertid også være sociale mekanismer, som f.eks. personlige netværk, der afgør hvem der kommer i betragtning til boligerne. Ligeledes kan man sige, at ejerformen kræver et andet "bolighabit" end lejeboligerne, f.eks. et generelt kendskab til ejerboligmarkedet og til at i det hele taget at eje og vedligeholde egen bolig. Der er eksempler på, at folk, der har boet en årrække i et alment boligområde, har svært ved at finde sig til rette med at eje egen bolig, da det medfører en lang række

uventede opgaver og udgifter, der før var en del af servicen og huslejen i boligselskabet, og derfor ender med at flytte tilbage til boligafdelingen (interview med vicevært i Vejlbj Vænge).

Adgangen til almennyttige boliger sker enten gennem en venteliste eller gennem henvisning fra kommunen. Når man først er inde i et boligselskab kan man bytte sig frem mellem forskellige boligtyper og mellem forskellige afdelinger. Derfor ser man tit, at de afdelinger med kortest ventetid fungerer som indslusning for folk, der på sigt vil prøve at komme videre til bedre lejligheder i andre afdelinger (interview med repræsentant for AAB i Århus). I de mindst attraktive almennyttige boligafdelinger er muligheden for "selvselektion", der findes under andre ejerformer, derfor i nogen grad sat ud af kraft. Her er det ikke økonomisk kapital, men kapital som anciennitet og personlige og familiære netværk (forældre der giver deres børn et boligbrev i dåbsgave etc.), der afgør mulighederne for boligvalg. Den kapital man sparer op her – anciennitet på ventelisten – kan i modsætning til økonomisk kapital ikke omsættes frit på markedet, men er bundet til det pågældende selskab, hvilket kan være medvirkende til, at ens boligkarriere foregår indenfor samme boligselskab eller boligafdeling. Jo længere man står på ventelisten desto større bliver mulighederne samtidig for at få adgang til de mest attraktive afdelinger i selskabet, hvilket kan være mere attraktivt end at købe egen bolig, selvom man økonomisk har mulighed for det. De lange ventelister fungerer imidlertid også som en eksklusion af personer, der ikke har boligbrev til boligselskabet – f.eks. tilflyttere til en kommune, der ikke er berettiget til at få anvist en almen bolig.

Køb og salg af private andelsboliger kan fungere på forskellig måde. Der kan være ventelister, hvor alle i princippet har adgang (som i almene boliger). Der kan være salg gennem en ejendomsmægler (som med ejerboliger), og der kan være salg gennem egne annoncer eller personlige netværk. Da prisen på en andelsbolig typisk er lavere end i en ejerbolig fungerer økonomien ikke på samme måde som eksklusionsmekanisme. Derimod kan man i en andelsboligforening i princippet selv beslutte, hvem der skal flytte ind – i modsætning til både almene boliger og ejerboliger.

Adgangen til pensionskassens boliger sker dels i form af medlemskab af pensionskassen, og dels i form af, at det er en relativt høj husleje, man betaler. Boligerne tilbydes i første omgang til pensionskassens medlemmer, og i anden omgang til udefra kommende, gennem en venteliste (interview med repræsentant for PFA). Her vil adgangsbarrieren typisk være den høje husleje, hvor man ikke foretager nogen opsparing eller opnår rentefradrag. Til gengæld kan man få en bolig uden at skulle være skrevet op i et boligselskab i mange år, og uden at skulle af med en stor udbetaling. I lighed med de øvrige lejeboliger er servicen stor, men autonomien lille. Da det er privat byggeri er der til forskel fra de almene boliger ingen økonomiske begrænsninger på byggepris og husleje, hvilket betyder, at der er mulighed for at opføre mere eksklusivt byggeri på attraktivt beliggende grunde, som der har været flere eksempler på i de senere år. Den høje husleje kan samtidig medvirke til at give området en vist status, bl.a. fordi det ekskluderer lavindkomstgrupper.

Et lignende mønster kan ses blandt de 35 tæt-lav områder. I de almene boligområder er andelen af pensionister, arbejdsløse og kontanthjælpsmodtagere ofte markant højere end under andre ejerformer – i nogle områder drejer det sig om 30 % af beboerne eller mere. Områderne er desuden ofte præget af grupper, som har "basis" lønmodtagerjob eller ikke er på arbejdsmarkedet, ligesom andelen af beboere med en videregående uddannelse er meget begrænset. I de nyere bebyggelser bor der generelt mange enlige, og mange områder er præget af små boliger og små husstandsstørrelser, mens de ældre bebyggelser med de større boliger i højere grad er domineret af børnefamilier.

Blandt andels- og ejerboligerne lader boligpræferencerne også til at følge ejerformen. Der er en således tendens til, at de højere lønmodtagere og

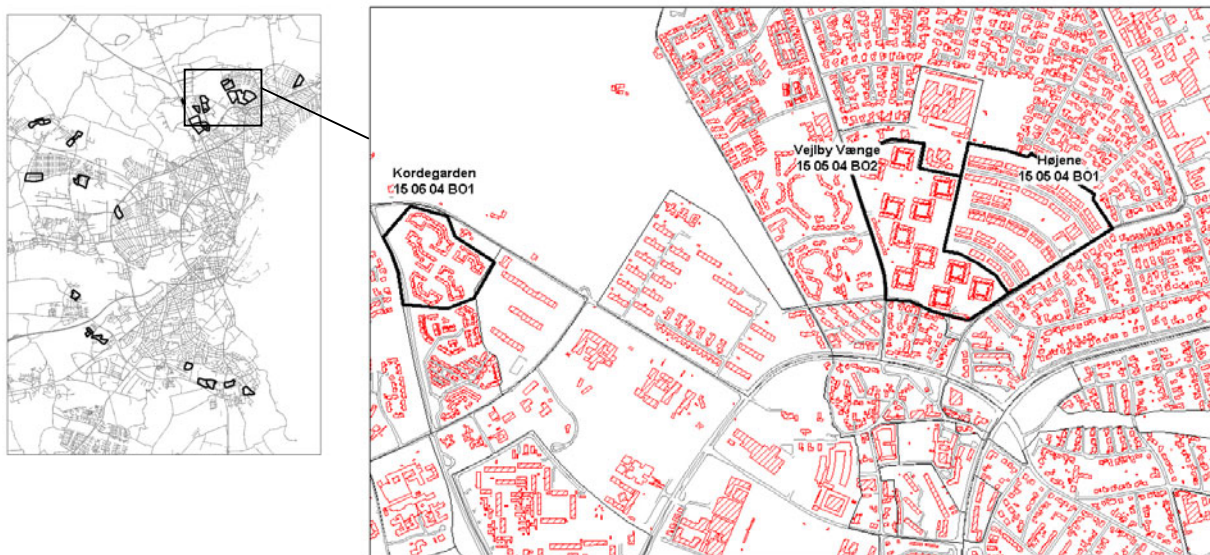
grupper med længerevarende uddannelser primært bosætter sig i andelsboliger. I det mest ekstreme tilfælde har over 40 % af beboerne i et boligområde en lang videregående uddannelse, og over 30 % er ansat i højere stillinger – tilsvarende udgør andelen af beboere med en erhvervsfaglig uddannelse nogle ganske få procent. Boligerne er relativt små, til gengæld er der flere fællesfaciliteter, bl.a. udendørs fællesarealer. Husstandsindtægten i området er relativt høj, og det er antageligt ikke økonomiske begrænsninger, der afholder beboerne fra at købe et traditionelt parcelhus. Tværtimod kan tæt-lav boligformen gennem den fysiske udformning, stor grad af fællesarealer m.m. signalere en afstandtagen fra en traditionel parcelhuslivsstil.

Grupper med en erhvervsfaglig uddannelse som tilhører "grund"-lønmodtagerne synes i stedet at foretrække ejerboliger og almennyttige boliger. I de mest ekstreme bebyggelser med ejerboliger har over 30 % af beboerne en erhvervsfaglig uddannelse og kun omkring 10 % en lang videregående uddannelse. På sammen måde er "grund" lønmodtagerene den dominerende gruppe (over 30 % af beboerne), men husstandsindtægten er alligevel en smule højere end i akademiker-enklaven. Bebyggelsen signalerer i sit udtryk mere parcelhus end tæt-lav, bl.a. er der stort set ingen fællesfaciliteter i området.

Med Bourdieus termer kan man sige, at sammenhængen mellem livsstil og boligvalg ikke kun er et spørgsmål om økonomisk kapital eller indtægt. Der er en række andre kapitalformer – både social, kulturel og symbolsk kapital – der i lige så høj grad afgør hvilke præferencer man har for en bestemt bolig og et bestemt boligområde, og som har betydning for, hvordan man får adgang til denne bolig. I det følgende vil jeg gennem casestudier af tre udvalgte boligområder se nærmere på samspillet mellem boligområdernes identitet, beboernes livsstil og områdets ressourceforbrug.

Kapitel 6. Analyse af tre boligområder

Til en nærmere undersøgelse af sammenhængen mellem sociale og forbrugsmæssige forskelle er der udvalgt tre tæt-lav boligområder i Vejlbj-Risskov, som ligger i det nordlige Århus.

Figur 23. De tre tæt-lav boligområder – Højene, Vejlbj Vænge og Kordegarden – er udvalgt blandt de 35 boligområder, og ligger alle i Vejlbj-Risskov, indenfor en overskuelig afstand. De tre boligområder har imidlertid forskellig ejerform, forskellig social identitet og forskelligt forbrug.

Korte træk af udviklingen i Vejlbj

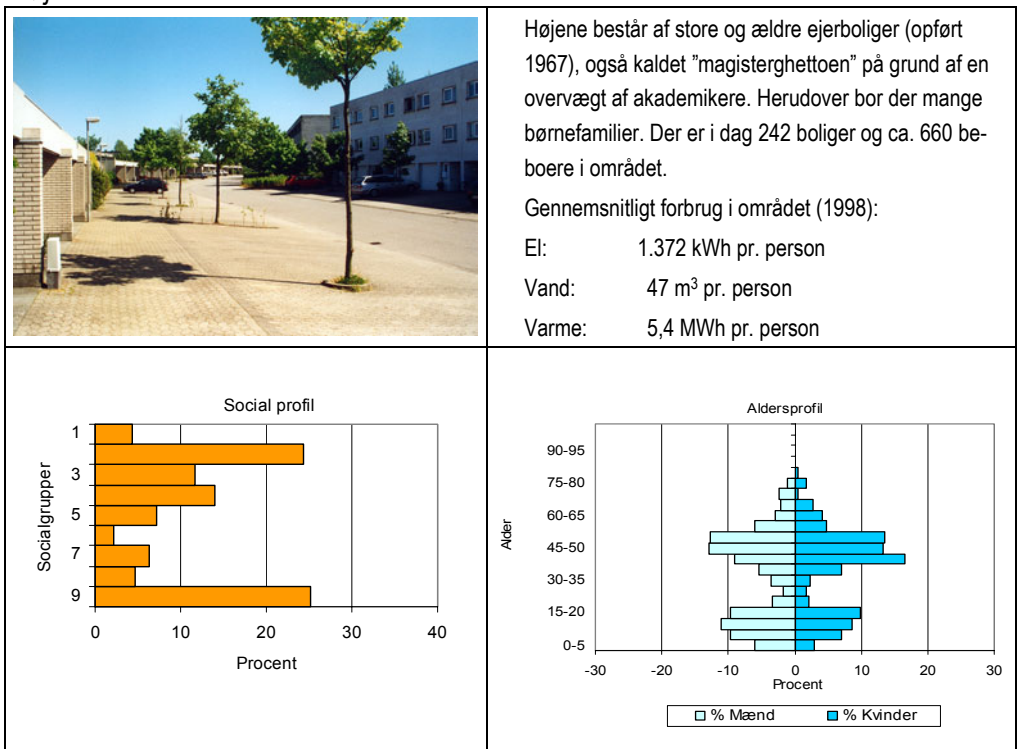
Som baggrund for at forstå de tre boligområders identitet og baggrunden for den sociale segregation i denne del af Århus, kan det være nyttigt med et kort blik den historiske udvikling i Vejlbj-Risskov. Når man som fremmed kommer til Vejlbj opdager man hurtigt, at den historiske bevidsthed i området er stor. Som så mange andre områder i Århus har Vejlbj tidligere udgjort et selvstændig landsbysamfund og en selvstændig kommune. Denne identitet holdt man fast i ved de store udskiftninger af landsbyerne i slutningen af 1700-tallet. I Vejlbj fastholdt man landsbyfællesskabet, hvilket rent fysisk resulterede i en såkaldt stjerneudskiftning, hvis træk man stadig kan se i byplanen, gennem vejstruktur og ejendomsskel (Busck, 1995). Det fremgår også af kortet på figur 23. Indtil midten af 1800-tallet var det overvejende bønder, der befolkede Vejlbj. På dette tidspunkt begyndte det Århusianske borgerskab, som længe havde haft sommerresidenser i Vejlbj krat, at bosætte sig fast her, og efterhånden blev der etableret en villaby på krattet i Risskov. Den sociale grænse, der adskilte disse grupper eksisterer fortsat – det er fortsat stor forskel på, hvilken side af Grenåvej man bor på. Det fremskridtsvenlige borgerskab overtog i 1930erne magten i byrådet fra vejlbjbybøndernes venstrefolk, og de to kommuner blev efterfølgende sammenlagt til Vejlbj-Risskov kommune. I 1960erne udarbejdede kommunalbestyrelsen en plan for sanering af den gamle landsby i Vejlbj med ambitioner om at bygge et stort center med butikker, varehuse, biograf m.m. langs Vejlbjgade. I 1968-69 var den såkaldte "Vejlbj-massacre" i gang, som bl.a. gav plads til Vejlbj-Risskov-hallen, et sportscenter, en idrætshøjskole, et kon-

grescenter og et amts gymnasium. Samtidig blev der opført nye boligbebyggelser, hvor især de tilflyttede undervisere på amts gymnasiet bosatte sig, bl.a. i "Magisterghettoen" i Højene (Busch, 1995). Fra 1970'erne og frem blev der opført en række tæt-lav boligområder, først Vejlbj Vest og Vejlbj Vænge, og i løbet af 1980'erne mere landsby-prægede bebyggelser som Vejlbj Tofte, Skejbyvej, Skelagervej, Kordegarden og Flintebakken. Den byplanmæssige udvikling medførte, at Skejby-området i Regionplanen for Århus Amt blev udpeget som aflastningscenter, og institutioner som Journalisthøjskolen, Danmarks Radio, Skejby Sygehus og forskellige undervisningsinstitutioner flyttes herud. Det medførte en yderligere udbygning af det lokale boligmarked i 1990'erne, bl.a. med opførelse af det mere eksperimenterende Skejby-område, som er en blanding af forskellige bebyggelsestyper (tæt-lav og parcelhuse). Herudover er der opført en række billige andelsboliger, der er tilgængelige for studerende, ligesom der er bygget store og dyre boliger (bl.a. på Krogagre) til de mere velhavende grupper.

Beskrivelse af boligområderne

De tre boligområder der er udvalgt som cases, repræsenterer forskellige ender af forbrugsspektret, ligesom de udgør domæner for forskellige livsstils- og aldersgrupper. Indledningsvis vil jeg kort præsentere de tre områder ud fra den sociale sammensætning¹⁸, aldersprofil og forbrug.

Højene

¹⁸ Anvendte socialgrupper (se bilag 3 for en uddybende forklaring):

1. Selvstændige og medhjælpende ægtefæller
2. Højere lønmodtagere og topledere.
3. Mellem lønmodtagere.
4. "Grund" lønmodtagere.
5. Øvrigt lønarbejde
6. Arbejdsløse og kontanthjælpsmodtagere
7. Pensionister
8. Uddannelsessøgende
9. Restgruppe, uoplyst eller udenfor arbejdsstyrken

Vejlby Vænge

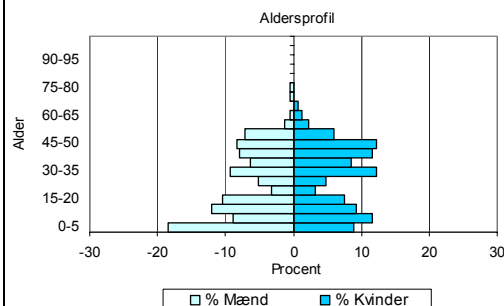
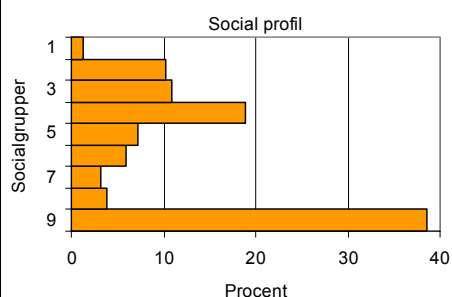
Vejlby Vænge (almene boliger opført 1968-74) er et relativt blandet område, både med hensyn til boligstørrelser og beboersammensætning. Afdelingen gik i 1998 over til individuel forbrugsafregning. Området har omkring 330 boliger og 880 beboere, incl. naboafdelingen Vikærtøften.

Gennemsnitligt forbrug i området (1998):

El: 796 kWh pr. person

Vand: 53 m³ pr. person

Varme: 4,9 MWh pr. person

Kordegarden

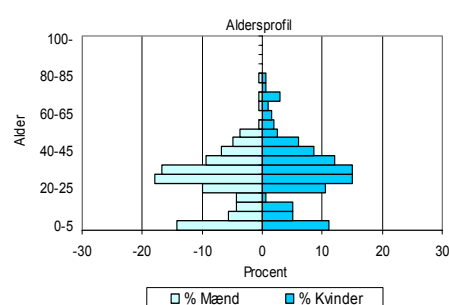
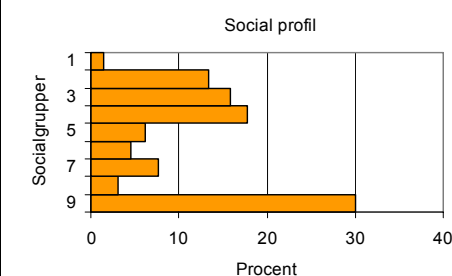
Kordegarden (privat udlejning af PFA Byg, opført 1986) er ligeledes et socialt blandet område, men med nyere og mindre boliger, og aldersmæssigt domineret af yngre familier. Der afregnes kollektivt for vandforbruget. Der er 200 boliger og ca. 360 beboere i området.

Gennemsnitligt forbrug i området (1998):

El: 1.030 kWh pr. person

Vand: 45 m³ pr. person

Varme: 3,8 MWh pr. person

I det følgende vil jeg på baggrund af interviews med ejendomsmæglere, boligforeningsfolk, viceværter og beboere beskrive de tre områder lidt nærmere, og diskutere områdernes forbrug i forhold til dette.

Højene

Højene har fra starten haft en stærk social identitet, og har fungeret som domæne for akademikere og højtuddannede. Der har ligeledes været en stor grad af fællesskab og sociale aktiviteter. Ifølge en lokal ejendomsmægler var området i starten stort set selvrekrutterende, da boligerne blev solgt gennem personlige netværk eller opslag i det lokale supermarked, hvilket betød at husene sjældent kom ud på det åbne marked (ejendomsmægler 2). Folk, der ikke havde det rette "magister-habitus", men alligevel fik købt sig et hus her, flyttede da også hurtigt igen (ejendomsmægler 1). Som det fremgår af et "amanuensisghettobarns" erindringer om opvæksten i området, var man da også stærkt opsatte på at skille sig ud fra de øvrige boligområder, og ville for alt i verden ikke opfattes som et de omkringliggende villakvarterer, der i magistrenes øjne repræsenterede "selve den tomme, spøgelsesrængende småborgerlighed" (Bukdahl, 1998).

Området er imidlertid også blevet påvirket af den byplanmæssige udvikling, da mange af de nye boligområder i nærheden appellerer til samme publikum som i Højene. I de senere år har flere med en erhvervsmæssig baggrund bosat sig i Højene, folk med en god indtægt der ikke er akademikere (ejendomsmægler 2), hvilket muligvis er tegn på et igangværende domæneskift. Ser man på den sociale profil af området er det dog stadig akademikere der dominerer området – over 1/3 af beboerne har en lang eller mellemlang videregående uddannelse, mens halvt så mange har en erhvervsfaglig uddannelse. Aldersmæssigt er området præget af beboere mellem 40 og 60 år med børn i teenagealderen. Det kan, jf. telefoninterviewene afspejle, at boligerne i området er relativt store og overkommelige i pris, hvilket i sig selv gør området attraktivt for børnefamilier. I dag er det ofte funktionelle grunde køberne lægger vægt på, når de køber bolig her; der er gode institutioner for børn i området (skole og gymnasium), og et lukket stisystem, hvor børnene kan færdes frit. Boligerne er store og rimelige i pris (ca. 1,3-1,5 mio. kr. for de mest almindelige typer). Herudover er der i de senere opført nyere, dyrere og mere eksklusive boliger i området. Man får således meget plads for pengene og haverne er små og nemme at holde. Der er et godt beboermiljø med mange fællesaktiviteter, og området ligger tæt på både midtby, natur og motorvej. En lokal ejendomsmægler fremhæver, at det for mange lægepar er et praktisk sted at bo, hvis f.eks. den ene arbejder i Vejle og den anden i Ålborg, da motorvejen er tæt på, og det ligger halvvejs mellem de to. Hvis de begge får ansættelse på Skejby når de er færdige med turnus er det dog ret sikkert at de køber sig en villa på Feddet (ejendomsmægler 2). Boligernes alder og byggetekniske standard kræver imidlertid nogen vedligeholdelse og ombygninger. Der er flade tage, isoleringsstandarden er ikke for god og køkkener og bad trænger ofte til renovering. Ifølge de lokale ejendomsmæglere er det dog ikke den store ombygningslyst, der præger beboerne.

"... folk bygger ikke meget om, det er bestemt ikke gør-det-selv folket der bor her. Folk kan selv male lejlighederne, det er det hele (ejendomsmægler 2).

Set i forhold til områdets beboersammensætning er det ikke overraskende (jf. kapitel 3), da det må forventes at de æstetiske og distinkte hensyn til boligen vejer tungt, så man foretrækker at lade håndværkere tage sig af de praktiske ombygningsarbejder. I telefoninterviewene er der ligeledes mange, der giver udtryk for, at de små haver er en fordel, da de ikke kræver meget tid til pleje og pasning, hvilket ligeledes indikerer, at det ikke er "gør-det-selv" folket der dominerer i Højene.

På trods af, at dominansen af akademikere er knap så udtalt i dag, så vejer områdets sociale, symbolske og æstetiske værdier stadig tungt. En lokal ejendomsmægler fremhæver selve arkitekturen i Højene som noget, der er med til at sortere folk. Hvis man ikke kender stedet i forvejen, f.eks. har venner der bor der eller på anden måde er blevet introduceret til det, så afskrækkes mange, der ser området for første gang, af de massive betonflader, der præger bebyggelsen. Der er således mange der får associationer til Østeuropa eller Brøndby Strand, og ikke forbinder det med en reservat for akademikere. Men når man har vænnet sig til synet, lært at se de arkitektoniske finesser og detaljer, lært at påskønne dem, så ændrer synet på området sig også (ejendomsmægler 2). Tilsvarende er det sådan, at hvis først folk har besluttet sig for Højene, og der ikke er en bolig til salg her, er det stort set umuligt at få dem til at købe hus på Flintebakken i stedet – på trods af, at boligerne er af samme størrelse, men nyere, af bedre kvalitet og er mere praktisk indrettet. En af de lokale ejendomsmæglere hævder således, at Højenes identitet stadig er så meget præget af akademikere, at en arbejderfamilie aldrig ville finde sig tilpas her, selvom huslejen blev sænket med et par tusinde kroner, så de havde råd til at bo her (ejendomsmægler 1).

Samtidig ser man nok lidt ned på de almene naboområder, Vejlbys Toften og Vejlbys Vænge, fordi det er lejeboliger, hvilket ikke kan sammenlignes med at have en ejerbolig (ejendomsmægler 1).

"Det her (Vejlbys Vænge) er noget lejet byggeri, og det er nok i virkeligheden noget af de tungeste sociale områder vi har i Risskov. Det er ikke så godt" (ejendomsmægler 2).

Da der for et par år siden var planer om at opføre almene boliger på en ledig grund i Højene medførte det da også voldsomme protester fra ejerforeningen, bl.a. med argumenter om, at ingen der betaler 1,5 mio. kr. for en bolig ønsker at blive naboer med en almen boligafdeling ("Almene naboer: Nej tak!". Boligen 5/98). Det er dog ikke alle beboere der er enige i denne holdning, og som har haft det meget dårligt med at denne historie kom på forsiden af de lokale aviser (interview med Erik og Gitte).

Der er da også en del flytninger mellem Højene og andre ejerboligområder i nærheden, men også til en vis grad mellem Højene og de to almennyttige nabobebyggelser, Vejlbys Vænge og Vejlbys Toften, særlig i forbindelse med skilsmisse eller når man finder ny partner og ønsker noget større. Mange bliver desuden knyttet til området når de først har boet her et stykke tid – nogle knytter kontakter, andre bliver glade for området eller vil nødig have, at børnene skal skifte skole. Når folk ændrer familiestatus på grund af børn, skilsmisse eller ægteskab, og får behov for en anden bolig (større eller mindre, billigere, mere praktisk etc.) vælger de ofte en bolig i samme område, i samme skoledistrikt eller i cykelafstand fra den gamle skole. Telefoninterviewene i Højene indikerer da også, at folk i overvejende grad kommer fra lokalområdet, og primært fra andels- eller ejerboliger.

Vejlbys Vænge

Vejlbys Vænge er et naboområde til Højene, og opført i etaper mellem 1974 og 1981. Det er ligesom Højene tegnet af Friis & Moltke og er et af de tidlige eksempler på tæt-lav byggeri¹⁹. Der er fælles vaskeri og beboerhus i området.

Socialt set er området domineret af "grund" lønmodtagere, ligesom andelen af arbejdsløse og kontanthjælpsmodtagere samt grupper udenfor arbejdsstyrken er markant større end i Højene. Der er dog også en større gruppe med højere stillinger. Aldersmæssigt er området også mere sammensat end i Højene, hvilket bl.a. skyldes mange forskellige boligstørrelser og -typer, fra små ungdomsboliger til store familieboliger. Der er en venteli-

¹⁹ Bebyggelsen indgår i eksempelsamlingen "Tæt Lav – en boligform" (SBI-rapport 75; 1971), der var med til at lancere tæt-lav i starten af 1970'erne.

ste på ca. 15 år til Vejlbj Vænge, og der er mange af de nuværende beboere der har fået et boligbrev i dåbs- eller konfirmationsgave. De fleste bliver boende i lang tid, hvilket betyder, at der ikke er de store udskiftninger i beboersammensætningen.

Til gengæld er der mange interne flytninger i området og i selskabet som helhed. Det er ikke ualmindeligt, at man flytter ind som par uden børn i en 2-værelses, får børn og flytter i en 3- eller 4-værelses, og tilbage i en mindre når børnene flytter hjemmefra – og at børnene finder en ungdomsbolig i Vejlbj Vænge. Ventelisterne betyder imidlertid også, at det er vanskeligt for andre at komme ind her, hvis man ikke har være skrevet op mange år. Det betyder f.eks. at tilflyttere til Århus ikke har store chancer for at få en bolig i selskabets afdelinger, men må søge andre steder hen. Blandt de familier, der blev interviewet pr. telefon kom alle på nær en fra en afdeling i samme selskab, hvilket indikerer, at der er mange interne flytninger i selskabet og boligområdet. Samtidig er det karakteristisk, at alle interviewede bortset fra en, kommer fra en bolig i samme selskab eller samme afdeling, hvilket er en konsekvens af den store lokale tilknytning og den høje flyttefrekvens, som igen hænger sammen med den anciennitetsmæssige opsparring på ventelisten og det forskelligartede boligudbud i det lokale boligselskab. Boligselskabet råder således over 10 boligafdelinger i Vejlbj-Risskov, hvilket omfatter både ældre etageboliger og rækkehuse, samt tæt-lav bebyggelser af nyere og ældre dato.

Herudover er der i mange af selskabets afdelinger en historisk betinget stedstilknytning til Vejlbj. En del beboere kommer fra familier, som altid har boet i Vejlbj, ligesom der er enkelte, som stadig kan huske Vejlbj-massakren, og hvordan det påvirkede familien, at se slægtsgården blive revet ned. I nogle afdelinger eksisterer der netværk af beboere med rødder i Vejlbj, og der bor både to og tre generationer af samme familie i selskabet. En yngre beboer udtrykker stedstilknytningen således:

”jeg vil helst ikke længere væk end jeg stadig kan se skorstenene på varmecentralen”.

Derfor har familien ingen betænkeligheder ved at foretage en gennemgribende renovering af deres lejlighed i en af de ældre afdelinger – selvom de selv skal betale for det og får udgifterne refunderet er det en god investering alligevel, da de er sikre på, at de vil blive boende der resten af deres dage (beboeravis nr. 14, 1993). Den stærke lokale identitet betyder at man opfatter stedet som Vejlbj, og ikke Århus, hvilket også overraskede forretningsfører i boligselskabet da hun i sin tid kom dertil.

”... jeg troede, at jeg skulle til Århus og arbejde. Det skulle jeg ikke. Jeg skulle til Vejlbj og arbejde. (interview med forretningsfører).

Der er imidlertid også beboere, som ikke føler nogen tilknytning til afdelingen eller Vejlbj i det hele taget. En del havner her mere eller mindre tilfældigt, f.eks. fordi de i tidernes morgen er blevet skrevet op, og lige præcis stod og manglede en lejlighed da de fik tilbudt en i afdelingen.

I Vejlbj Vænge er man først for nylig (1997/98) gået over til individuel afregning for forbruget, efter tidligere at have haft kollektiv afregning på alle forbrug. Samtidig er der installeret et varmestyringssystem, der betyder at varmen kan reguleres individuelt i de enkelte boliger. Man kan f.eks. selv indstille hvilken temperatur man vil have på hvilke tidspunkter af døgnet, og når man forlader boligen kan man let sænke varmen ved at trykke på en knap, der symboliserer at der ikke er nogen hjemme (”mand ud af huset”, som flere beboere omtaler den). De fleste har ifølge viceværten valgt en indstilling på hhv. 19 og 21 grader (nat/dag), dog har de ”stillesiddende” (pensionister, studerende og arbejdsløse) ifølge viceværten brug for en lidt højere temperatur. Både vicevært og boligforening beretter om store forandringer og besparelser på forbrugsudgifterne efter den individuelle måling. Den store spareadfærd indebærer bl.a., at mange vandsenge er sendt til storskrald og

at der er sat lavenergipærer op mange steder på den private udendørsbelysning. Ifølge forretningsføreren i boligselskabet har spareiveren været så stor, at der allerede første år er sparet hvad der svarer til 1 års afskrivning på anlægget (anlægget koster 10 mio. og afskrives over 7 år). Den "næsten sygelige" spareadfærd (viceværtens udtryk) der har været siden målerne kom op kan delvist skyldes, at mange beboere altid har haft en almen bolig med fælles afregning, og derfor ikke har nogen erfaring for, hvad forbruget koster. Beboere der har haft eget hus har således taget det meget roligt, da ved hvad forbruget koster (interview med vicevært). De familier der er interviewet pr. telefon i Vejlbj Vænge siger som helhed, at de altid har været bevidste om at spare, at den individuelle afregning ikke har ændret nævneværdigt på deres forbrugsvaner – men at de trods alt er blevet mere opmærksomme på egne vaner efter målerne er kommet op.

I forbindelse med etableringen af den individuelle måling fik boligselskabet gennem et konsulentfirma foretaget en undersøgelse af mulige økonomiske gevinster ved udskiftning af køleskabe, fryser, toiletter m.m. Den viste, at kun udskiftning af pumper kunne svare sig, hvilket så er blevet gjort. Der er ligeledes ikke foregået en generel udskiftning til toiletter der bruger 3/6 liters skyl, da afløbene ikke kan klare for små vandmængder. Det er derfor kun i 10-15 boliger i hele bebyggelsen man har skiftet til de vandbesparende toiletter, de øvrige boliger fortsætter man med 9-liters skyl (interview med vicevært).

Kordegarden

Kordegarden er et præmieret tæt-lav boligområde, opdelt i 5 selvstændige "torpe" (enheder), med navne fra dragonernes regiment, der i tidernes morgen holdt øvelser på området. Bebyggelsen har fælleshus med vaskeri og selskabslokaler.

Området har en relativt sammensat social profil. Der er en forholdsvis lige fordeling mellem beboere med en videregående og erhversfaglig uddannelse, men en overvægt af lønmodtagere på grund- og mellemniveau i forhold til højere lønmodtagere. Ifølge viceværten er der nogle som har arbejdet på dokken, ligesom der er sygeplejersker, folk fra IT-branchen, kontorarbejdere, folk indenfor socialforsorgen, pædagoger m.m. Grupper, der tilhører arbejdsstyrken, men ikke er på arbejdsmarkedet, dvs. pensionister, studerende, arbejdsløse og kontanthjælpsmodtagere, udgør 15 % af beboerne.

Selvom den sociale profil i Kordegarden på nogle punkter ligner Vejlbj Vænges mener en lokal ejendomsmægler, at det er helt forskellige typer der bosætter sig i de to områder (interview med ejendomsmægler 2). Ifølge den lokale vicevært er det typisk et sted folk vælger, hvis de ikke har boligbrev til en almen boligforening, og boligerne er da også noget dyrere. Andre vælger det imidlertid fordi det er væsentligt billigere end i byen, og tættere på studie- eller arbejdspladsen. Mange bor her midlertidigt, ofte i 2-3-4 år, og så flytter når de er færdige med uddannelsen, på grund af arbejdet eller fordi de får råd til at købe et hus (interview med vicevært). Telefoninterviews med otte husstande indikerer, at beboernes boligbærelse baggrund er mere blandet end i Vejlbj Vænge og Højene, som fortrinsvis rekrutterer folk fra lokalområdet. Der er således både folk med lokal baggrund (bl.a. Skejby Vænge) og fra andre steder i Århus (Frederiksbjerg, Trøjborg, Tranbjerg, Hasle m.m.). Mange giver udtryk for, at de kun bor her midlertidigt, og at det er et spørgsmål om tid (nogle få år) før de flytter. De interviewede har selv boet her mellem 3 og 7 år, en enkelt i længere tid, og flere mener, at de andre beboere i området også er på gennemrejse. Som årsag til at vælge området nævnes bl.a. ønske om mere plads, at ville tættere på jorden, at få bedre muligheder for børnene, og fordi man havde gamle bekendte der bor her i forvejen, eller på anden måde et kendskab til området. Af de otte familier er der imidlertid tre, som har boet her før, er flyttet væk for en periode, og så vendt tilbage igen.

Kordegarden synes derfor at have en funktion som station for folk, der står og mangler en bolig for en periode. Ejerformen opfylder formentlig nogle behov, som ejer-, andels og almennyttige boliger ikke kan opfylde, f.eks. adgang til en bolig uden stor udbetaling, netværk eller anciennitet. Prisen betales så til gengæld gennem en relativt høj husleje, hvor der ikke foretages nogen opsparing (økonomisk eller anciennitetsmæssigt). Den store gennemstrømning kan være en forklaring på, at der ikke er nogen gruppe, der dominerer området.

Sammenligning af områderne

Forskellene mellem områderne fremgår bl.a. af uddannelses- og indtægtsniveauet. Højene er således domineret af beboere med lange uddannelser og høje indtægter, mens beboerne i Vejlby Vænge har de korteste uddannelser og laveste indtægter af de tre boligområder.

Tabel 7. Uddannelsesniveau i de tre områder, procentvis fordeling blandt beboere.

	Lang eller mellemlang videregående uddannelse	Kort videregående uddannelse	Erhvervsfaglig uddannelse	Uden uddannelse	Gennemsnitlig husstandsindtægt pr. person, kr.
	Fordeling, %				
Højene	31	4	18	47	195.294
Vejlby Vænge	13	6	18	63	113.848
Kordegarden	22	8	19	51	149.401

Den gennemsnitlige husstandsindtægt pr. person beregnes ud fra alle husstandsmedlemmers indtægt, inklusiv børn (jfr. note 17, s. 83). Indtægtsforskellene i de tre boligområder hænger derfor også sammen med husstandssammensætningen. Når den gennemsnitlige husstandsindtægt i Vejlby Vænge er lavere end i Kordegarden skyldes det bl.a., at der i Vejlby Vænge bor flere børn pr. husstand end i Kordegarden (jfr. også forskelle i husstandsstørrelser, tabel 11).

Når man sammenligner hvor lang tid folk har boet i deres nuværende bolig er der ligeledes store forskelle mellem områderne. Kordegardens identitet afspejler sig i, at halvdelen har boet her under to år, mens en meget lille del har boet her over 10 år. For Højene er det omvendt, her har hovedparten boet her mere end 10 år. Bosætningsperioden i boligerne i Vejlby Vænge er formentlig et udtryk for, at folk flytter meget mellem boligerne i selskabet, men holder sig til selskabet eller den lokale afdeling.

Tabel 8. Gennemsnitlig bosætningsperiode i nuværende bolig i de tre områder, procentvis fordeling blandt beboere.

Bosætningsperiode	0-2 år	3-5 år	6-10 år	> 10 år	SUM
Højene	25	11	23	41	100
Vejlby Vænge	39	21	21	18	100
Kordegarden	51	20	20	9	100

Som tidligere nævnt har faktorer som husstandsstørrelse, familietype og boligforbrug typisk en stor indflydelse på det gennemsnitlige forbrug i et boligområde. I princippet kunne man således forestille sig, at hele forbrugsvariationen bunder i, at områderne er domineret af forskellige husstandsstørrelser. Ser man udelukkende på 4-personers husstande i de tre områder viser det sig imidlertid ikke at være tilfældet (tabel 9 og tabel 10).

Tabel 9. Forbrug af el, vand og varme pr. person gennemsnitlig på områdeniveau.

	El, kWh	Varme, kWh	Vand, m ³
Højene	1372	5380	47
Vejlby Vænge	796	4901	53
Kordegarden	1030	3798	45

Tabel 10. Forbrug af el, vand og varme pr. person for 4-personers husstande.

	El, kWh	Varme, kWh	Vand, m ³
Højene	1134	3733	38
Vejlby Vænge	893	-	36
Kordegarden	634	2206	-

Den store forskel der er på områdeniveau mellem Højene og Vejlby Vænge er således mindre udtalt, når man kun sammenligner husstande med 4 personer. For hele området er forskellen i vandforbrug 13 % og i elforbrug 42 %, men for 4-personers husstande kun på hhv. 6 % og 27 %. Elforbruget i Vejlby Vænge følger den tendens man også kan se på områdeniveau for de 35 områder (figur 21), nemlig at forbruget pr. person i 4-personers husstande er lidt større end for gennemsnittet af hele området. Det kan skyldes, at børnefamilierne vælger at anskaffe deres egne hårde hvidevarer, mens husstande uden børn klarer sig uden egne maskiner, ved f.eks. at bruge fællesvaskeriet, at vaske op i hånden eller at tørre tøj på tørresnoeren. Samtidig bliver den forbrugsmæssige afstand til Kordegarden endnu større. Sammenligner man med forbruget i Højene, så er forskellen i el- og varmeforbrug på områdeniveau henholdsvis 33 % og 40 %. Tager man kun husstande med 4 personer og derover er elforbruget 80 % større og varmeforbruget 70 % større i Højene.

De forbrugsmæssige forskelle afspejler sig i forskellen i boligforbrug når man sammenligner 4-personers husstande. En beboer i en 4-personers husstand i Højene har således 70 % mere plads end en beboer i Kordegarden, og 30 % mere plads end en beboer i Vejlby Vænge.

Tabel 11. Boligforbrug i de tre områder

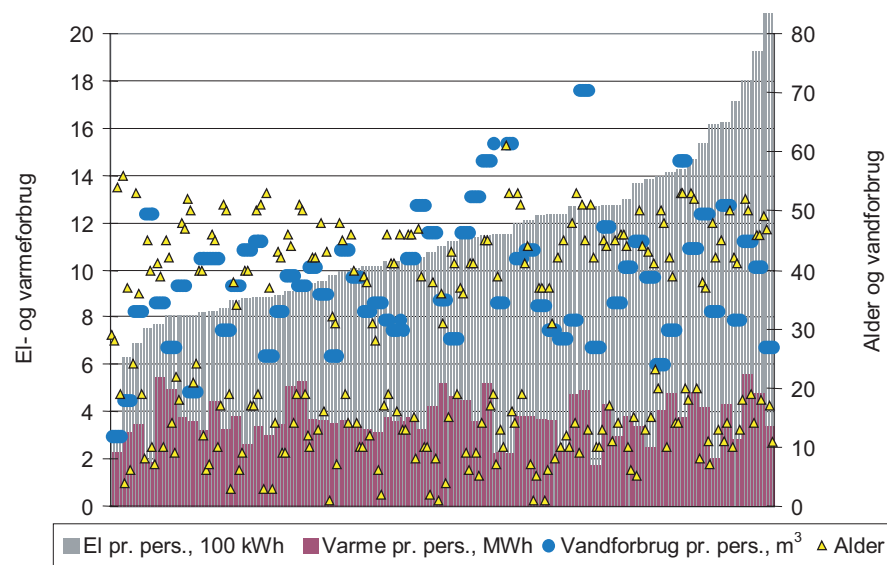
Boligforbrug	Gennemsnitlig boligstørrelse, m ²	Husstands-størrelse Pers. pr. bolig	Boligforbrug i hele området m ² pr. beboer	Boligforbrug i 4-pers. husstande m ² pr. beboer
Højene	134,5	2,8	48	34
Vejlby Vænge	93,2	2,7	35	26
Kordegarden	72,0	1,8	40	20

Udover forskel i boligareal er der også en forskel i installationsstandard²⁰, som gør Højene og Vejlby Vænge mere egnede for familier med større børn. I Vejlby Vænge har omkring halvdelen (20 af 42) af de 4-personers husstande to toiletter i boligen. I Højene er standarden 2 toiletter og et badeværelse, men der er enkelte boliger med tre toiletter, og en del boliger med to badeværelser (12 ud af 61). For en 4-personers husstand i Kordegarden er standarden et toilet og et badeværelse pr. bolig. Det understreger, at de fysiske rammer i Højene og Vejlby Vænge i højere grad er egnede til familier med større børn, sammenlignet med Kordegarden.

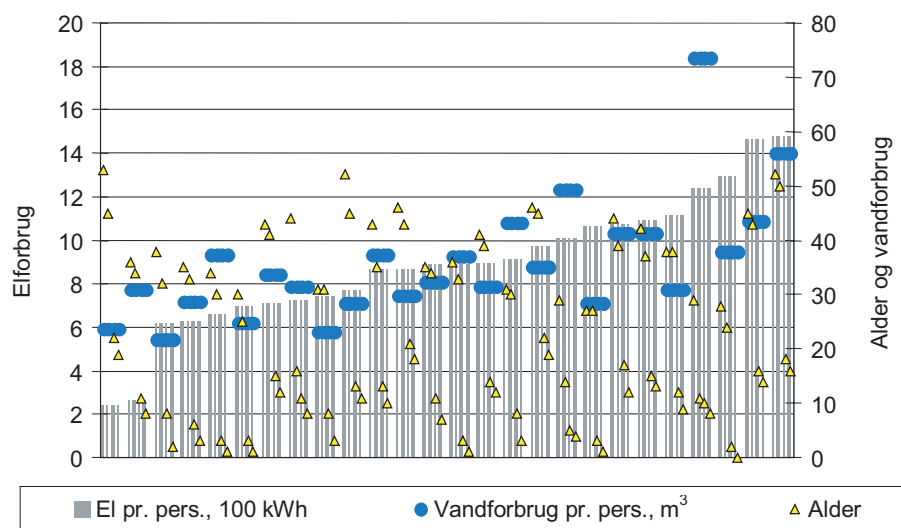
Variationer i forbruget

I figur 24-26 er forbrugsvariationerne mellem 4-personers husstande i de tre boligområder vist.

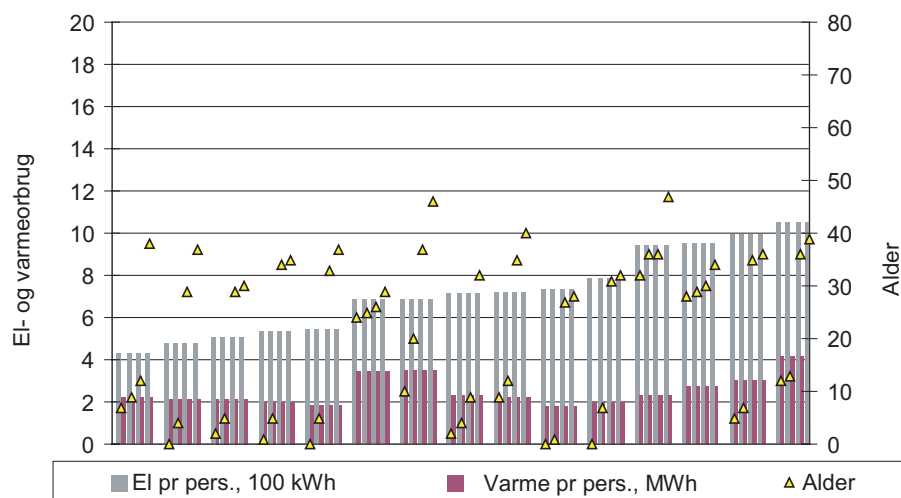
²⁰ Ifølge BBR-oplysninger.

Figur 24. Højene: Forbrug af varme, el og vand samt beboernes alder i 4-personers husstande.

Figur 25. Vejlbj Vænge: Forbrug af el og vand (individuelle varmedata ikke tilgængelige) samt beboernes alder i 4-personers husstande.

Figur 26. Kordegården: Forbrug af varme og el (individuelle vanddata ikke tilgængelige) samt beboernes alder i 4-personers husstande.

Som det fremgår af figur 24-26 er der tale om meget store spredninger i forbruget indenfor samme boligområde, på trods af, at der er tale om husstande af ens størrelse, der alle bor i relativt ens boliger (størrelse, type, standard og opførelsesår). Både i Højene og Vejlbys Vænge er der tale om en faktor 7 til forskel i elforbrug pr. person i den mindst forbrugende og den mest forbrugende husstand. Tager man de absolutte ekstremer fra, er der stadig en faktor 2 til forskel på forbruget hos de højst- og lavestforbrugende husstande. I Kordegarden er spredningen mindre udtalt, dog er der stadig en faktor 2 til forskel mellem de yderste forbrug.

For vandforbruget er spredningen ligeledes stor, i Højene omkring en faktor 7 i de mest ekstreme forbrug, og en faktor 3 mellem de øvrige højst- og laveste forbrug (i Kordegarden er der ikke individuel måling på vandforbruget). Dette synes at bekræfte en tendens til, at jo højere det gennemsnitlige forbrug i et område er, desto større er spredningen i forbruget, hvilket tidligere undersøgelser også har peget på (Jensen & Gram-Hanssen, 2000). Mens spredningen i både el- og vandforbrug er meget stor, så er den for varmemeforbruget noget mindre; i Kordegarden er forskellen omkring 50 % pr. person mellem husstande med højest og lavest forbrug, mens den i Højene er omkring en faktor 3 i yderpunkterne (i Vejlbys Vænge foreligger der ikke varmedata på husstands niveau pga. tekniske målerproblemer i referenceåret). Et andet træk, der fremgår af diagrammerne er, at det kun i ekstremerne er sådan, at de forskellige husstande entydigt er lavtforbrugende eller højtforbrugende. Kun blandt de en til to absolut højst eller lavest forbrugende husstande i hvert område er forbruget højt eller lavt på alle punkter. For langt størsteparten af husstandene er der imidlertid ikke nogen sammenhæng mellem forbrugene. Husstande der f.eks. har et højt elforbrug har ikke nødvendigvis et højt vand- eller varmemeforbrug – og husstande med f.eks. et lavt varmemeforbrug har i mange tilfælde et meget stort el- eller vandforbrug.

Sammenlagt kan man altså sige, at de forskelle der er internt i de tre områder, endda mellem husstande af ens størrelse, er betydeligt større end de forskelle, der findes på områdeniveau. Beboernes alder kan kun forklare en del af disse forskelle. Der er således en tendens til, at småbørnsfamilierne har et lidt lavere forbrug end familier med lidt ældre børn, selvom denne tendens ikke er så udtalt som man kunne forvente.

Telefoninterviews

Spørgsmålet er så, hvad der kan forklare disse store forskelle; er det beboernes holdninger til miljø og forbrug, er det deres brug af boligen, er det antallet af ressourceforbrugende apparater og maskiner i boligen – og kan dette relateres til beboernes livsstil? De telefoninterviews, der blev foretaget i de tre områder forud for de kvalitative interviews, kan indikere nogle af forskellighederne.

En del af forskellene synes at knytte sig til ejerformen, eksempelvis i ejerskab af hårde hvidevarer. I Vejlbys Vænge og Kordegarden, hvor der er fællesvaskeri synes det private ejerskab af vaskemaskine og tørretumbler ikke overraskende at være mindre udbredt end i Højene, hvor der ikke er nogle fælles faciliteter²¹. Det der er mere slående, og mere forklarende i forhold til husstandens energi- og vandforbrug er imidlertid, at brugen af de hårde hvidevarer er meget forskellig. Nogle siger i telefoninterviewet, at de bruger deres egen vaskemaskine og tørretumbler hhv. 16 og 12 gange om ugen (familie i Kordegarden). En anden familie siger, at de bruger maskinerne i fællesvaskeriet en gang om ugen (familie i Vejlbys Vænge).

På samme måde antyder telefoninterviewene, at der på en række andre forbrugsfelter også er store forskelle. Således er der en familie, som har fem fjernsyn (Højene), mens en anden kun har ét, ligesom der er en familie, der har tre pc'er, mens der er andre, som ikke har nogen (Vejlbys Vænge). Apparater som TV, radio, pc'ere m.m. er ikke strømslugere i sig selv (de udgør til-

²¹ Alle de interviewede familier i Højene havde således egen vaskemaskine og tørretumbler.

sammen omkring 10 % af elforbruget i en typisk husstand), men sammenlagt kan de elforbrugende småapparater gennem standby-forbruget medføre et stort elforbrug.

Familiernes brug af belysning synes ligeledes at være meget forskellig. Der er i interviewene spurgt til antallet af pærer/lamper i familiernes opholdsstuer, hvor mange af disse der er lavenergipærer og hvor mange lamper, de har tændt på en mørk aften²². Nogle familier har fem lamper tændt om aftenen, andre kun en enkelt. Nogle familier har udelukkende lavenergipærer i stuen (Kordegarden og Vejlbj Vænge), mens en stor del (ca. 1/3 af de adspurgte familier) ikke har nogen overhovedet. Nogle af disse familier har til gengæld kun en enkelt lampe tændt til hverdag, mens nogle af familierne med en stor andel af lavenergipærer omvendt har mange lamper tændt om aftenen.

Telefoninterviewene peger desuden i retning af, at det er de færreste familier der i noget større omfang køber mad udefra, bader andre steder eller på andre måder lægger deres husholdningsforbrug udenfor boligen. En undtagelse er familier, der tilbringer en stor del af året i deres fritidsbolig. Dette er dog ikke overraskende, i betragtning af, at der udelukkende er talt med børnefamilier. Interviewene indikerer til gengæld, at familierne i Højene er mere væk hjemmefra på ferie og i forretningsøjemed, end familierne i Vejlbj Vænge og Kordegarden²³, hvor der til gengæld lader til at være flere der går hjemme på barselsorlov, hvilket ikke var tilfældet hos nogen af familierne i Højene. Heller ikke dette er overraskende i betragtning af, at der er mange småbørnsfamilier i Kordegarden og Vejlbj Vænge, mens børnene i Højene er noget ældre. I Højene var der derimod flere eksempler på husstande, hvor et af familiemedlemmerne arbejder hjemme, hvilket der ikke var nogen eksempler på i Vejlbj Vænge eller Kordegarden. Dette tyder på – trods det begrænsede materiale – at boligen rent faktisk bruges forskelligt af beboerne i de tre boligområder, og at dette kan have relation til områdernes forskellige identitet og ejerform.

Sammenlagt antyder svarene, at der i de enkelte husstande ikke eksisterer nogen entydig forbrugskultur, der sætter sig igennem på alle typer aktiviteter. Den familie, der bruger vaskemaskine og tørretumbler mest anvender eksempelvis kun lavenergipærer i stuen. En anden familie bruger opvaskemaskinen flere gange dagligt, men har til gengæld få andre hårde hvidevarer i husstanden. Det viser også, hvor kompliceret og sammensat ressourcetilbruget kan være, og hvordan sparepraksisser på ét forbrugsfelt kan opvejes af et massivt forbrug på andre felter. Omvendt er det oplagt, at der på trods af den store variation internt i boligområderne – findes strukturelle forskelle mellem områderne, som giver sig udslag i forskelligt forbrug, eksempelvis at el- og varmetilbruget i Højene er hhv. 80 og 70 % større end i Kordegarden.

Opsamling

De store forbrugsmæssige forskelle mellem de tre boligområder, opgjort som det gennemsnitlige forbrug pr. person i områderne, har ved nærmere eftersyn vist sig at være stærkt influeret af husstandsstørrelserne i de tre områder. Når man kun sammenligner husstande med fire personer i de tre områder ændrer det forbrugsmæssige billede sig derfor noget.

Det der ved første øjekast så ud som et massivt større forbrug i Højene, sammenlignet med de to andre områder, lader således til at være at

²² Antallet af tændte lamper kan desuden ses som en indikator på familiens "energipraksis" generelt (Palmborg, 1986).

²³ I Kordegarden og Vejlbj Vænge havde de interviewede familier i 1998 været på ferie/rejse mellem 0 og 4 uger i 1998, mens familierne i Højene var væk mellem 4 og 8 uger i 1998, herunder i erhvervsmæssig sammenhæng.

spørgsmål om et samspil mellem boligernes størrelse, placering i livscyklus-sen, familiesituation og brug af boligen.

Med udgangspunkt i interviews med nøglepersoner og telefoninterviews med beboere kan man sammenfatte nogle karakteristika ved de tre boligområder, som giver sig udslag i forskelligt ressourceforbrug i 4-personers husstandene i områderne (tabel 12):

Tabel 12. Sammenfatning af forhold, der antages at påvirke forbrug af varme, el og vand i de tre tæt-lav områder.

	Forhold der trækker forbruget op (husstande med fire personer)	Forhold der trækker forbruget ned (husstande med fire personer)
Højene	– Store og dårligt isolerede boliger – Højt boligforbrug (m² pr. beboer) – Gammelt varmeanlæg, der ikke reguleres eller reparerer af beboerne – Der lukkes ikke for varmen når man er væk fra boligen, lys og varme i rum der ikke benyttes – De fleste boliger har egen vaske- og opvaske-maskiner og tørretumbler – Mange elforbrugende apparater – En del arbejder hjemme eller bruger boligen til erhverv – Mange familier med ældre børn	– Mange gamle toiletter skiftet ud til vandbesparende modeller – Mange nye køleskabe og hårde hvidevarer – Flere rejser m.m. i forbindelse med ferie og arbejde (karrierelivsform)
Vejlby Vænge	– Ældre og dårligt isolerede boliger – Ældre køleskabe og fryser – Ældre toiletter med 9-liters skyl, ikke udskiftet af hensyn til økonomi og afløbssystemer – Mange småbørnsforældre som er hjemme på barsels- og forældreorlov – Mange familier med ældre børn	– Mange bruger fælles vaskeri – Nyt reguleringssystem, der gør det let at regulere varmekonsumet – Mange småbørnsfamilier
Kordegården	– Fryser og køleskabe er af ældre model – Mange småbørnsforældre som er hjemme på barsels- og forældreorlov	– Nyere, mindre og godt isolerede boliger – Lavt boligforbrug (m² pr. beboer) – Mange bruger fælles vaskeri – Mange småbørnsfamilier

Dette betyder imidlertid ikke, at de livsstilsmæssige forskelle der er mellem områderne ikke har nogen betydning – den er bare ikke så entydig og kvantificerbar. På trods af, at der er en række fælles træk ved familier med fire personer der er bosat i Højene, Vejlby Vænge eller Kordegården, så kan forskellene være yderst store. I næste kapitel vil disse forskelle blive belyst gennem interview med otte familier i de tre områder, og det vil blive diskuteret, hvordan forskelle i livsstil mere konkret påvirker forbruget i boligen.

Kapitel 7. Interviews og analyse

I dette kapitel præsenteres interviewene med familierne i de tre boligområder, der blev introduceret i forrige kapitel. Formålet med interviewene har været at komme et skridt nærmere en forståelse på de forbrugsforskelle, der både eksisterer mellem de tre boligområder og internt i de tre områder. Det vigtigste har imidlertid været at få et indblik i nogle af de forskellige betydninger og rationaler, som ligger bag beboernes forbrugs- og sparepraksisser. I tabel 13 er de interviewede familier præsenteret kort.

Tabel 13. Kort præsentation af de interviewede familier i de tre boligområder

Højene	<i>Olav og Brit</i> er i slutningen af 40'erne og er uddannet som hhv. cand. merc. og folkeskolelærer. De har børn omkring de 20, som er ved at flytte hjemmefra. Brit arbejder på en skole i Egå, og Olav er efter en karriere i forskellige private firmaer startet sin egen konsulentvirksomhed, hvilket betyder at han ofte arbejder hjemme.
	<i>Erik og Gitte</i> har boet 8 år i området, og kom tidligere fra en tæt-lav andelsbolig i nærheden. De er i midten af 40'erne, er uddannet som hhv. skolelærer og ergoterapeut og har to børn på 17 og 18, som de prioriterer at bruge meget tid sammen med.
	<i>Ivar og Hanne</i> er i slutningen af 30'erne, og har to børn på henholdsvis 9 og 12 år. Ivar er uddannet bankmand, men arbejder nu i et firma, der rådgiver om vindmøller, mens Hanne er ved at kvalificere sig til jordemoderstudiet. De har boet i Højene i 5 år.
Vejlby Vænge	<i>Arne og Stine</i> er 25 og 29 år, og har to små børn på 1 og 4 år. Arne er i lære som seriegraf, Stine er uddannet socialarbejder og p.t. ved at søge arbejde, men har været hjemmegående det sidste års tid på barsel. De har boet i Vejlby Vænge i 2 år og før det i andre afdelinger i samme boligselskab.
	<i>Sten og Kirsten</i> er i midten af 40'erne og er uddannet som henholdsvis gartner og socialarbejder. De har to børn omkring de 20, hvoraf den ene bor hjemme, den anden er lige flyttet hjemmefra. De har boet 19 år i Vejlby Vænge, men er begyndt at kigge efter en ny bolig i samme selskab.
	<i>Carla</i> er i midten af 40'erne og folkeskolelærer. Hun bor alene med sine to teenagerbørn, men boede i referenceåret sammen med sin mand. Hun har boet mange år i området, som hun er glad for, bl.a. har hun været meget aktiv i bestyrelsesarbejdet.
Kordegården	<i>Karen og John</i> er begge uddannet som lærere, og er i midten/slutningen af 20'erne, med to børn på 1 og 4 år. De har boet her 1½ år, hvor Karen har været hjemmegående på grund af barselsorlov. De havnede lidt tilfældigt i Kordegården men er glade for tæt-lav boformen, særlig for det sociale liv der er om sommeren.
	<i>Ella</i> er i midten af 30'erne, og læser til cand. mag. på Århus Universitet. Hun har boet i Kordegården i to omgange. Indtil for nylig boede hun alene med sine tre børn på mellem 5 og 13, men er for ½ år siden flyttet sammen med sin kæreste, som hun lige fået barn sammen med.

De otte familier repræsenterer formentligt et "normalt" udsnit af beboere i tæt-lav; der er for det meste tale om ganske almindelige familier, der ikke på nogen måde skiller sig ud gennem en særligt ekstravagant eller eksotisk livsstil. Det er alle familier med hjemmeboende børn, som man i daglig tale ville karakterisere som "typisk middelklasse" – skolelærere, akademikere, enkelte faglærte og enkelte studerende eller lærlinge. Familiernes indtægt

(som de selv har oplyst den) varierer noget; småbørnsfamiliernes er mindre end 200.000, bl.a. fordi både Stine og Karen er på forældreorlov. De fleste andre familiers indtægt ligger i intervallet 400 – 600.000 kr., enkelte mellem 600 og 800.000 kr. årligt. Familiernes forbrug er meget forskelligt. Varmeforbruget varierer med mere end en faktor tre (fra 1.600 kWh til 5.500 kWh pr. person), elforbruget med mere end en faktor seks (mellem 240 kWh og 1.500 kWh pr. person), mens vandforbruget varirere med mere end en faktor tre (fra 24 til 59 m³ pr. person). Alle tal er for 1998.

Den følgende beskrivelse af familierne og analysen af deres forbrug følger temaerne i analysemodellen:

- Boligens brug og betydning (herunder boligpræferencer)
- hverdagens forbrugsfelter
- viden og intentionel miljøadfærd

I det følgende beskrives disse temaer enkeltvis for familierne, og sammenlignes på tværs af de tre områder.

Boligens betydning

Først præsenteres de otte familier gennem deres forhold til boligen. Det omfatter boligpræferencer, baggrunden for at vælge netop denne bolig, deres sociale baggrund, deres hverdag, arbejde og brug af boligen. På denne baggrund vil jeg efterfølgende diskutere og sammenligne dette i relation til familiernes forbrug af energi og vand i boligen.

Højene

Som beskrevet i kapitel 5 har Højene i mange år haft status af at være en "magisterghetto". Denne status gælder i nogen grad stadig, men folk med kendskab til området mener, at andelen af ikke-akademikere i de senere år blevet større, hvilket antyder, at der er et domæneskift i gang. Telefoninterviewene indikerede, at der kan være mange som arbejder hjemme, og at beboerne tager relativt meget på ferie sammenlignet med de andre boligområder.

Boligen som station og hjemmearbejdsplads

Olav og Brit hører til de mindst forbrugende i Højene. Deres forbrug af el, vand og varme er lavt, elforbruget ca. 3.300 kWh, varmekforbruget ca. 13 MWh og vandforbruget på 120 m³. Det er hhv. omkring 25 %, 10 % og 20 % lavere end gennemsnittet for andre 4-personers husstande i området. Deres bolig hører til de mindre i området (135 m²), og de har som de fleste andre i området egen vaskemaskine, opvaskemaskine og tørretumbler.

Deres brug af boligen er dels præget af Olavs arbejde som selvstændig, dels af, at de tilbringer meget tid i deres sommerhus. Olav har i et par år arbejdet som selvstændig indenfor markedsføringsrådgivning og markedsanalyse efter tidligere at bl.a. at have arbejdet i reklamebranchen som konsulent hos et større marketingsfirma. Siden han startede som selvstændig er han begyndt at arbejde hjemme 2-3 dage om ugen. I nogen perioder er han væk i f.eks. 3 dage, typisk på besøg hos virksomheder for at lave en opgave for dem, eller for at interviewe dem, og kan så gå hjemme resten af ugen. Han ser friheden og fleksibiliteten i arbejdet som en stor kvalitet.

"Jeg bestemmer selv hvor og hvornår jeg arbejder, og hvor meget jeg arbejder.jeg har ikke behov for at møde det samme sted til en fast tid hver dag. Jeg vil meget hellere selv styre og bestemme"....."I perioder har jeg meget travlt, i andre perioder så går jeg ud og sætter mig udenfor i solskinnet, tager en masse frihed, når det kan lade sig gøre"....."jeg synes jeg er meget mere effektiv når jeg arbejder hjemme.

Og så kan jeg godt lide at gå og ordne ting i huset når jeg holder pause”.

Olavs far var landinspektør med egen praksis, og forestillingen om at bruge boligen som arbejdsplads er derfor ikke fremmed for ham. Ønsket om at blive selvstændig er imidlertid ikke noget han har gået og drømt om hele livet. Han havde dog i lang tid tænkt på en hjemmearbejdsplads, men begyndte først for alvor at gøre noget ud af det, da han læste om internettets muligheder. Hans daværende arbejdsplads havde imidlertid en meget tilbageholdende holdning til hjemmearbejde, hvilket var medvirkende til at han startede for sig selv. Olav er meget bevidst om vigtigheden af netværk til tidligere kolleger, hvilket er forudsætningen for at kunne klare sig på egen hånd. Da han skiftede arbejde havde han derfor travlt med at re-etablere nogle forsømte netværk med tidligere kolleger. Dette er typisk for det ”storskala-forbrug” som Douglas beskriver, med brug af personlige og vidtforgrene netværk, deltagelse i møder, hvor der træffes større og afgørende beslutninger (om investeringer, virksomhedsstrategier m.m.) og salg af værdifulde informationer til virksomheder spredt over hele landet. Sjældenhed, lav frekvens, høj status og store afstande hænger sammen (Douglas & Isherwood, 1996), hvilket i Olavs tilfælde betyder, at han ofte er væk hjemmefra.

Afhængigt af vejret opholder de sig i deres sommerhus på Mols hver weekend mellem marts-april og oktober, ligesom de plejer at holde jul og nytår derude, ofte i selskab med venner og familie. Desuden bruger Olav det fra tid til anden til arbejdsplads. Sammenlagt skønner han, at de opholder sig der 3-4 måneder om året. Det de sætter pris på er bl.a. nærheden til naturen.

”...og så er det jo en helt anden udsigt end at kigge over på det der (griner og ser over på huset på anden side af vejen)”.

Olav giver da også udtryk for, at de føler sig langt mere knyttet til sommerhuset, end til deres nuværende bolig, og de håber den med tiden kan blive et samlingssted for deres børn og kommende børnebørn. For nogle år siden byggede de et mindre anneks til, med to værelser og et badeværelse, så der er mulighed for at være mange sammen under rimelige betingelser.

”...så vi har sådan set hele tiden planlagt, at det skulle være derude vi skulle mødes med familie og venner, børn, og hvis vi får børnebørn engang, så skulle det være fremtidssikret”.

Sommerhuset har tydeligvis ikke kun betydning som et sted, hvor man slapper af, men lige så meget som en måde at akkumulere symbolsk kapital indenfor familien (Bourdieu, 1997, s. 135-137), herunder at sikre en privathed og kontinuitet i familielivet som den ”officielle” bolig ikke i samme udstrækning ville kunne opfylde. De føler sig således ikke tæt knyttet til området, og har da heller ikke deltaget så meget i det sociale miljø og fælles liv, som især har blomstret tidligere i form af gårdfester, arbejdsweekender m.m.

”..men det er vi sluppet lidt nemt om på grund af sommerhuset..... Vi har aldrig indgået i noget særligt netværk her”.

Da begge børn i dag er på vej hjemmefra er de begyndt at se sig om efter en anden bolig. De har overvejet en andelsbolig, men de er for små, sjældent over 100 m², og de vil helst ikke have mindre plads end de har nu.

Plads og indflydelse

Erik og Gitte er tilflyttere til Højene, og har boet her i otte år. Erik er skolelærer, ligesom mange i hans familie, mens Gitte er ergoterapeut og kommer fra en familie af faglærte arbejdere. Hun har tidligere haft en ledende stilling på et sygehus, mens skiftede til en kommunal stilling for at få større kompetence og selvforvaltning i hverdagen. Det flyttede hertil da deres lille tæt-lav andelsbolig i nærheden var blevet for lille, og de gerne ville blive i området. Familien har et relativt højt forbrug af el, vand og varme, sammenlignet med

andre 4-personers husstande i Højene. Vandforbruget og varmekonsumet er omkring 50 % højere end gennemsnittet (hhv. 234 m³ og 22 MWh) mens elforbruget er 30 % højere (6.000 kWh). De har selv bemærket, at deres forbrug steg kraftigt da de skiftede bolig. De mener ikke det skyldes ændrede energivaner men snarere at der er flere rum i den nuværende bolig, at isoleringen er dårlig og at teenage-børnenes forbrugsvaner sætter sine spor.

I hverdagen betyder børnene meget for dem, det er primært dem de bruger deres tid og hverdag på, og det var da også for at give dem mere plads, at de flyttede til Højene. Samtidig foretrak de en ejerbolig, på grund af økonomien og muligheder for selvbestemmelse og autonomi. Gitte:

"..... man vil gerne have lidt udenomsarealer, og det er der selvfølgelig i nyere udlejningsbyggerier, men.....det er også noget med at have lidt indflydelse på, hvad det er man bor i, og hvordan man bor.

Erik:

"Også at kunne lave noget om som man har lyst til".

De kan dog godt lide at lave tingene selv – både mad, vedligeholdelse og ombygninger m.m. Erik:

"...altså, hvis du ser på vedligeholdelsesting, så laver vi alt selv".

De muligheder for ombygninger som en ejerbolig giver mulighed for har de bl.a. brugt til at renovere badeværelset, så det er blevet elegant og moderne. Også på andre punkter har de gjort boligen i stand – sofaen er til ombetækning, og de har lige købt nyt køleskab. Den store vægt på familieliv, på at give børnene gode rammer, og på at indrette bolig kan betragtes som tegn på tendensen til moderne "co-cooning", som bl.a. Gullenstad beskriver, hvor ombygningerne og hjemmeindretningen bliver projekter, der knytter familien tættere sammen. De har med andre ord vægtet boligens funktionelle kvaliteter tungere end områdets særlige historie og distinktion, hvilket bl.a. afspejler sig i, at de savner det sociale liv, der var i de tæt-lav andelsboliger de kom fra. Erik:

"Der er det med geografien i denne her bebyggelse, altså carporten går ind, og altså, folk kører ind i carporten, og behøver egentlig ikke at være udenfor".....

Gitte:

"Det er ikke så oplagt, når man går ude i haven, at man kommer ind til kaffe, det var vi vant til før".

Det kommer ligeledes til udtryk i, at de finder visse beboeres stærke protester over planerne om at opføre almene boliger på en ledig byggegrund i Højene yderst pinlige – de er med andre ord ikke parate til at forsvare områdets symbolske kapital med samme nidkærhed som de gamle beboere.

Boligen som hjemmearbejdsplads og familiesamvær

Ivar og Hanne kommer begge fra Esbjerg – Ivar fra en arbejderfamilie, Hanne fra en urbant selvstændig familie, hvor faren var isenkræmmer med egen butik. Deres forbrug af el, vand og varme er med hhv. (6.000 kWh, 17 MWh og 200 m³) lidt højere end gennemsnittet for 4-personers familier i Højene. Deres bolig er 175 m², de har egne hårde hvidevarer (vaskemaskine, tørretumbler og opvaskemaskine), som de bruger dagligt. De havde en lejer i 1997, som flyttede i januar 1998 (hvilket godt kunne ses på forbruget).

I de sidste par år har deres brug af boligen været præget af, at Hanne har skullet forberede sig til at søge ind på jordemoderstudiet. Efter at have arbejdet som indkøbsassistent holdt hun et sabbatår med Ivar, hvor de rejste jorden rundt, og startede derefter som hjemmegående husmoder. Hun har siden arbejdet mod at kvalificere sig til at komme ind på jordemoderskolen ved at passe børn i vikarjobs og tage forskellige efteruddannelse og kurser.

Det har samtidig givet hende mulighed for at arbejde hjemme som massør, og for at have børnene hjemme.

"På det tidspunkt da Ivar var i banken, da skrottede vi faktisk alt, fritidsaktiviteter og sådan nogle ting ... jeg gik også på 30 timer...vi havde en ret klar holdning om, at børnene ikke skulle være i institution i hverken 8 eller 10 timer".

Hannes mor var hjemmegående, hvilket Hanne opfatter som et stort gode hun gerne vil videregive til sine børn. Det er imidlertid svært når man også har et arbejdsliv der skal passes.

"... jeg går og pusler med det dilemma, der hedder hvordan man får et arbejdsliv, samtidig med at jeg er mor. For jeg har haft en hjemmegående mor, og det har jeg syntes har været utrolig behageligt...– jeg synes faktisk næsten det er en menneskeret – og det er et dilemma i forhold til at have et job".

Derfor har kombinationen med at gå hjemme, arbejde hjemme og være selvstændig været et colombus-æg. Hanne havde forsvoret, at hun nogensinde også skulle blive selvstændig, men mener dog, at det netop er selvstændigheden der tiltaler hende i arbejdet som jordemoder.

"Så selvfølgelig er det måske ikke uden grund jeg vælger at blive jordemoder fremfor så meget andet – jeg betragter det som et af de mest selvstændige job (...) det betyder faktisk alt...at jeg har indflydelse på mit eget job, at jeg selv kan bestemme mange ting".

Hanne mener, at deres forbrug er påvirket af, at der altid er nogen hjemme:

".....Jeg tror generelt vi har et rimeligt stort strøm- og vandforbrug, for der er altid mennesker i huset, i kraft af at huset er i brug i døgnets 24 timer..."

Brugen af boligen som arbejdsplads er dog kun en midlertidig løsning, der fungerer på begrænset skala, da det ellers ville fylde for meget i hjemmet, og børnene ikke ville kunne være hjemme med kammeraterne samtidig.

Hannes midlertidige arbejde som massør og Ivars rådgivning indenfor vindmøllebranchen kan ses som en parallel til Bourdieus beskrivelse af det nye hedonistiske småborgerskab, der skaber deres egne arbejdspladser med små alternative erhverv (Bourdieu, 1995). Ivar og Hanne har da også overvejet mere kollektivt orienterede boligområder, bl.a. det nybyggede Sol og Vind i Beder:

..."men det var for fælles til, at vi ville have det godt med det".

Da de flyttede til Højene havde de haft en ejerlejlighed på Trøjborg til salg i 2½ år, og derfor besluttet sig til aldrig at ville eje en bolig igen. Da de ikke var skrevet op i en boligforening i Århus var en almen bolig imidlertid udelukket, selvom de havde foretrukket det. De fandt i stedet en fremleje i Højene, hvor de siden købte deres nuværende bolig da fremlejen udløb. I deres egne øjne var det derfor lidt af en tilfældighed at de flyttede til Højene. De kvaliteter de ser i Højene er primært trygheden for børnene, bl.a. i de gode stisystemer, mens området i sig selv ikke siger dem så meget – på den ene side kan det godt blive lidt for tæt, på den anden side er de ikke havemennesker, så et rækkehus er et passende kompromis. På samme måde som for Erik og Gitte kan man sige, at hensynet til børn og familieliv har sat et væsentligt præg på både boligbrug og boligvalg.

Vejlby Vænge

Som det fremgik af den overordnede statistik for Vejlby Vænge er området socialt relativt blandet, med både ufaglærte, faglærte, akademikere og be-

boere udenfor arbejdsstyrken, hvor mange har haft en boligkarriere indenfor samme boligselskab.

Hjemmeproduktion og fællesskab

Carla er skolelærer og har boet i Vejlbj Vænge siden 1976. Forbruget i boligen er højt sammenlignet med andre 4-personers husstande i Vejlbj Vænge – for el over 60 % højere (ca. 5.900 kWh) og vand omkring 20 % højere (174 m³). Carla har kummefryser, en opvaskemaskine hun bruger to gange dagligt og en ovn hun bruger dagligt. Hun bruger fællesvaskeriets vaskemaskine og tørretumbler. Hvis man regnede dette forbrug med ville hendes el- og vandforbrug således være noget større. Hendes børn har en alder, hvor de tager lange bade, kræver rene håndklæder hver dag, optræder som selvstændige forbrugere, men glemmer at slukke for lys, varme, vand, TV m.m., hvilket Carla finder meget frustrerende, i lighed med andre forældre til teen-geboern.

Hun er meget glad for at bo i området, og er flyttet mellem forskellige boliger i afdelingen i takt med forandringer i familiesituationen. Da hun i sin tid flyttede til Århus fra Sønderjylland gik hun og manden bevidst efter en leje-bolig i tæt-lav – dels fordi de af ideologiske grunde ikke ville bo i ejerbolig, dels fordi tæt-lav formen tiltalte dem på grund af fællesskabet, haven, de gode børnefaciliteter og mulighederne for at præge området. Carla var med til at oprette afdelingsbestyrelsen, og var formand indtil der kom børn til. Efter børnene er blevet større er hun gået ind i andre aktiviteter, bl.a. at udgive en beboeravis. Boligområdets fællesskab er tydeligvis vigtig for Carla:

".....der er en helt klar tendens til, at man... – ikke holder øje med hinanden, men passer lidt på hinanden. Det fine ved det er, at man kan være en del af fællesskabet, og man kan vælge at holde sig for sig selv, det synes jeg er vigtigt."

Hun er opvokset på landet og fremhæver selv sin store forkærlighed for madlavning.

"Jeg elsker at lave mad – bage og sådan noget, så det vil jeg helst stå for.Det er den typiske kvinderolle, men det er efter eget valg og interesse. Jeg gider ikke bruge en hammer".

Hun besøger jævnligt forældrene gård, hvor hun får kød med hjem fra dyr hun selv slagter, og bær, frugter, grøntsager m.m. fra haven. Den kummefryser som Carla har stående i udhuset er derfor uundværlig.

Udover at boligen er rammen for en stor hjemmeproduktion fungerer den også ofte som et socialt samlingssted for børnene og deres venner, særligt i weekenderne. Det er et af de få steder, hvor de har lov at være sammen 10-20 stykker på én gang – hos andre familier kan de som regel kun være sammen nogle få stykker ad gangen. Når børnene og deres venner er på besøg hos Carla kører fjernsyn og musik for fuld styrke, lyset brænder i hele huset, og Carla bager småkager og boller til børnene. Hvis man skal karakterisere Carla livsstil og forhold til sin bolig kan man således sige, hun har træk fra både den selvstændige og den kollektivistiske livsform. Ifølge Douglas er disse verdenssyn (de isolerede og kollektivistiske) da også fælles om at have en stærk skepsis overfor magt, autoriteter, materialisme og social rangorden. Carlas bevidste boligvalg og lokale engagement tyder da også på, at det langt fra er tilfældigt hun har valgt denne boform.

Boligen som supplement til kolonihavehuset

Sten og Kirsten har boet i Vejlbj Vænge de sidste 19 år, og kom tidligere fra en anden afdeling i samme boligselskab. Sten er gartner, han startede som ufaglært men har siden taget forskellige kurser og efteruddannelse så han i dag er faglært. Kirsten er uddannet som social- og sundhedsforvalter. De arbejder begge i lokalområdet, kan cykle til arbejde på 5-10 minutter og har aldrig haft bil. Boligen er på 112 m² og deres husstandsforbrug er meget

lavt, ca. 100 m³ vand og 1.000 kWh el, hvilket er hhv. ca. 1/3 og ¼ af gennemsnittet for 4-pers husstande i Vejlbj Vænge. De har ikke egen vaskemaskine, opvaskemaskine eller tørretumbler, men benytter i stedet fællesvaskeriet.

Det lave forbrug skal ses i sammenhæng med, at de tilbringer en stor del af tiden i deres kolonihavehus, som ligger i cykelafstand fra boligen. Til næste år har de haft det i 25 år, og kender lige så mange der, som i Vejlbj Vænge. Hverken Sten eller Kirsten er dog opvokset med en kolonihavetradition, men de havde længe haft lyst til at få et, og slog til da en kollegas mor ville sælge sit. De flytter gerne derud fra maj til september, nogen gange længere, afhængigt af vejret. I kolonihaven laver de havearbejde, dyrker tulipaner, går ture og får besøg af naboer, der kommer mere uformelt og spontant forbi end ellers, hvilket de sætter stor pris på. Komfort og hverdag er ligesom derhjemme, den væsentligste forskel er, at de ser mindre fjernsyn, og at der ikke er så meget plads (40 m²),

"...men så er der heller ikke så meget at gøre rent" (Kirsten).

Når Sten og Kirsten er i kolonihavehuset bor børnene dog stadig hjemme, ligesom de kører hjem og vasker på fællesvaskeriet.

"Jeg tror slet ikke vi kunne undvære det. Når jeg kommer herhjem for at vaske bliver jeg helt rastløs, jeg tænker bare på at komme afsted igenJeg tror ikke jeg kunne tænke mig at bo her (i Vejlbj Vænge) om sommeren" (Kirsten).

De kunne ikke forestille sig hus med have til, det ville være noget helt andet.

"... når man har været en hel vinter i huset, ville man ikke se frem til at skulle i haven på samme måde" (Kirsten).

Selvom de har været glade for at bo i Vejlbj Vænge overvejer de at flytte, da børnene er ved at være store. De har overvejet at flytte over i nogle af de nye seniorboliger, der skal opføres ved Vejlbj Toften, og om en anden af selskabets afdelinger, som er etageboliger. De har ikke tænkt sig at købe hus, så ville de hellere bo billigere og tage ud og rejse, derfor regner de med at blive i boligselskabet.

Udover deres forhold til kolonihaven er også deres deltagelse i lokale aktiviteter og foreningsarbejde typisk for lønarbejderen, der finder identitet i både lokalsamfundet og det store samfund (Dahl, 1997). Sten deltager således både i en del fagforeningsarbejde, er med i en lokal velgørenhedsklub, og i kolonihaveforeningens bestyrelse, hvor han også er opsynsmand. Deres beskudne livsførelse, uden forbrugsgoder som parcelhus, bil og hårde hvidevarer, kan ses som en afspejling af Bourdieus udsagn om, at arbejderens begrænsede individuelle forbrug symboliserer en klassesolidaritet og en advarsel mod at skille sig ud – en beskedenhed der samtidig er præget af "smagen for nødvendighed" (Bourdieu, 1995).

Boligen som springbræt

Arne og Stines situation viser, at boligen for mange ikke nødvendigvis er et frit valg, men at man grundet af omstændighederne kan blive tvunget til at bosætte sig i et område og en bolig, som ligger langt fra ens ønsker. De har en bolig på 130 m², der efter eget udsagn er alt for stor til dem, og desuden belaster deres økonomi. De har boet i området et par år, men håber snart at kunne flytte.

Deres vandforbrug svarer andre 4-pers husstande i Vejlbj Vænge (152 m³) mens elforbruget (på 5.200 kWh) ligger knapt 50 % over gennemsnittet. De har egen vaske- og opvaskemaskine, og tørrer tøj på tørresnoren derhjemme.

Deres boligsituation skyldes dels mangel på økonomisk kapital – Arne er i lære og Stine har en uddannelse i sundhedssektoren, men har gået hjemme

på barsel det sidste års tid – dels en begrænset anciennitet i boligselskabet. Arne fik brev til boligselskabet af sine forældre, og deres hidtidige boliger har været indenfor dette selskab. Det positive ved boligen er de gode børnefaciliteter i området, det negative er, at de ikke befinder sig godt med det tætte sociale miljø i området, og med en bolig de finder for stor, dyr og dårlig.

"Det er ringe. Det er noget bras, væggene er skæve, gulvet er skævt, og der er fugt i loftet, så får vi bare en spraydåse, der skal sprøjtes på, og males over. Det er ringe. Det trækker ind gennem vinduerne, det er alt for gammelt" (Stine).

De føler at "de gamle damer" snager i deres privatliv, og over, at der om sommeren sidder flere mænd på legepladsen og drikke øl, råber efter de unge piger, smider cigaretskod i sandkassen og efterlader ølflasker på bordet.

"Jeg har også tit sagt til Arne, at de folk der bor her er jo ikke..... mange er ikke højt uddannet, velstillede, og det synes jeg godt at man kan se og mærke. Det er i den laver ende af....., og det er vi jo så også selv...men man kan godt mærke det, også på det man snakker om, der bliver sladret, der bliver bagtalt" (Stine).

De oplever bebyggelsen som meget tæt, så man kan altid se hvem der kommer gennem gården, hvem har fødselsdag etc., og at den hierarkiske kultur lægger begrænsninger på, hvad man kan foretage sig.

".... der er da nogle stykker som gerne vil bestemme, og gøre ved. F.eks. bestemme hvordan man skal klippe sin hæk, hvor meget man må klippe af træet osv." (Stine).

Tilsvarende har de været ude for, at beboere de aldrig har hilst på før har kommenteret, at de har fået et nyt komfur af selskabet, fordi det gamle gik i stykker.

"Tonen er så: Hvordan kan du få det, det kan jeg ikke få, det vil jeg klage over" (Arne).

De er selv opvokset i villakvarterer i Vejlby-risskov, og deres ønskebolig ville være et parcelhus med egen have, f.eks.

".....et gammelt hyggeligt hus på Fortebakken" (parcelhusområde fra 1960erne)

eller et hus på Krogagre (enfamiliehuse fra 1990erne), som de synes er flotte og lækre, "...for folk med mange penge". De efterlyser derfor ikke mere fællesskab – og af samme grund kunne de aldrig finde på at slå sig ned i Højene, som de opfatter som en tand for socialt, og meget lig deres nuværende boligområde.

På kortere sigt håber de på at kunne få en lejlighed i en af selskabets ældre og billige afdelinger, hvilket vil kunne lette deres økonomi og give Stine mulighed for at tage et halvdagsjob, så hun kan tilbringe mere tid sammen med børnene. De bryder sig ikke om, at børnene er mere i institution end hjemme og Stine prioriterer højt, at arbejdet ikke skal have for stor indflydelse på privatlivet og søger derfor stillinger på 20-30 timer om ugen.

"Hvis jeg får et arbejde med dagvagt skal jeg møde kl. 7, og er hjemme kl. 4, ligesom Arne, det er ikke sådan et liv jeg vil have".

Deres begrænsede økonomi betyder ligeledes, at de ikke tager på længere ferier e.l., men at den mest står på endages ture, på besøg hos venner i Århus og andre steder i landet.

"Vi har ikke penge til den store ferie. Hvis vi kan låne en bil en uges tid tager vi rundt på ture, i zoologisk have m.m., og ellers er vi bare her-hjemme".

De ville dog gerne mere på ferie, hvis økonomien tillod det. For Stine ville det være godt nok med 14 dage i sommerhus på Mols, da børnene er for små til en tur til Mallorca og det har slet ikke været på tale mens børnene har været små.

Kordegarden

Det der primært kendetegnede Kordegarden er de relativt små boliger og at beboerne bor her kort tid sammenlignet med de andre boligområder. Området kunne således opfattes som et tilbud til folk, der enten ikke har adgang til en almen bolig, eller ikke har tilstrækkelig økonomisk kapital til at købe en ejerbolig.

"En pendant til opgangen, man kommer hinanden ved..."

Karen og John havnede i Kordegarden ved lidt af en tilfældighed for et par år siden, men er glade for at bo der alligevel. De er begge opvokset på Herningegnen, men uddannet som skolelærere i København, hvor de har gået på lærerseminar. De flyttede til Århus for at være tættere på familien, og var ved at købe en lejlighed i Øgade-kvarteret, hvilket imidlertid glippede i sidste øjeblik. De stod således uden bolig, men fik imidlertid tilbudt en i Kordegarden gennem Karens far. Hvis de havde haft muligheden havde de foretrukket en almen bolig, da det havde været billigere i husleje, men da de var ikke skrevet op i et boligselskab i Århus var det umuligt.

Deres elforbrug på ca. 3.100 kWh er omkring 20 % højere end gennemsnittet af andre 4-personers husstande i området, mens varmemeforbruget på 6,4 MWh er næsten 30 % lavere. De har egen vaskemaskine, men hverken opvaskemaskine eller tørretumbler. I stedet benytter de tørretumbleren i fællesvaskeriet.

De har som småbørnsfamilie en række ting til fælles med Arne og Stine i Vejlbj Vænge; deres indtægt er begrænset, de bor i en lejebolig de har fået lidt tilfældigt, og som de ikke opfatter som optimal. Karen har (ligesom Stine) gået hjemme på barsel i 1998, ingen af familierne bruger boligen til erhvervs- eller hobbyarbejde i større omfang, de holder ikke så lange ferier og går ikke så meget ud. De sætter stor pris på tætheden og det sociale miljø i tæt-lav formen, og deres største anke mod boligområdet er, at der ikke sker så meget, der er ikke noget at se på og indkøbsmulighederne er begrænsede. Deres drømmebolig kunne være et rækkehus i Højene eller et muremsterhus i Hasle eller Brabrand. De mener ganske vist, at den istandsatte patriciavilla i Charlottenlund eller villaen på feddet i Risskov i sig selv er det mest attraktive, men ved nærmere eftertanke tvivler de på, at de vil kunne falde til blandt de folk, som bor der. Denne dobbelthet, der ligger i på den ene side at se kvaliteter ved et boligområde, og på den anden side at måtte tage afstand fra det, fordi det bliver for meget overflade, der forbindes med snobberi og falskhed, er et typisk træk for et kollektivistisk verdenssyn (Douglas, 1996b); det er problematisk at vise sin rigdom for tydeligt frem, og det er bl.a. hvad man gør med en stor villa på feddet, på trods af den har nogle klare attraktionsværdier og ligger socialt indenfor rækkevidde. Karen:

"Men hvis vi nu skulle være lidt mere realistiske, så kunne jeg godt tænke mig at bo i et af de store huse i Skodshøjen, Korshøjen..... Det har det samme som her, få forpligtelser over for den lille have, men en masse fællesareal, hvor jeg kan komme ud og få social kontakt. Det værdsætter jeg højt. På en eller anden måde ser jeg dette område, og Korshøjen, lidt som en pendant til opgangen, at man kommer hinanden ved alligevel, og det kan jeg godt lide".

De kunne derfor – i modsætning til Arne og Stine – ikke drømme om at købe et parcelhus. Disse forskelle i boligpræferencer afspejler en række andre forskelligheder hos de to familier, bl.a. i synet på husholdningsteknologi og forbrug, som jeg vil vende tilbage til.

Ramme for den sammensatte familie

Ella kom til Danmark fra England for 15 år siden, da hun lige var færdiguddannet som kunsthåndværker. Hun har siden læst videre på Århus universitet, og er p.t. ved at afslutte studiet. Hun adskiller sig fra de øvrige familier ved at hendes børn aldersmæssigt er mere spredt (fra 0 til 13), og ved at hun var alene med dem i referenceåret (1998). Hun flyttede sidste år sammen med sin kæreste, som hun lige har fået et barn med. Hendes varmebrug var på 8,7 MWh, elforbruget på 1.711 kWh, hvilket er hhv. 10 % og 30 % lavere end for 4-personers husstande i området. En del af forskellen kan formentligt forklares med, at der i referenceåret kun har været en voksen i husstanden, og at børnene ikke har været så gamle. De har egen vaskemaskine og opvaskemaskine, mens tøjet tørres på tørresnor og på radiator.

Ella har boet i Kordegarden i otte år, i første omgang ved at leje et værelse fra en bekendt. Senere har hun i en periode boet i Gjellerupparken, da hun søgte en større lejlighed. Hun brød sig dog ikke om at være omringet af så mange mennesker hun ikke kendte, og flytte derfor tilbage til Kordegarden.

"Jeg er glad for jeg ikke bor i etagebyggeri. Selvom man også er omgivet af mennesker føler man sig alligevel ensom. Man hører folk på trappen og døren smækker, men man ved ikke rigtig hvem det er".

De kvaliteter som Ella ser ved boligområdet det sociale liv, som er let at kombinere med privathed. Især om sommeren er der mange sociale aktiviteter og samvær med grilning m.m.

"...lejligheden bruges mest til bare at sove i".

Herudover er boligerne funktionelle og æstetisk i orden, og hvis hun skulle beskrive drømmeboligen ville det være meget lig Kordegarden. Hun er imidlertid skrevet op i flere boligselskaber, hvor hun håber at kunne få en større bolig.

Ellas brug af boligen er præget af både hendes studier og hendes familieliv. Til hverdag er hun på universitetet ca. 3 gange om ugen (omkring 10 timer), mens hendes mand, der er udlært kok men p.t. arbejder som fragtmand, er væk hjemmefra det meste af dagen. Da han i forvejen har fire teenagebørn, som han har hver 2. weekend, betyder det, at boligen bliver benyttet meget forskelligt, afhængig af om det er hverdag eller weekend – og især hvilken weekend det er; når alle børnene er samlet er de 10 personer, og labor-aktiviteter som badning, madlavning og tøjvask fylder en stor del af programmet. I de efterfølgende weekender, hvor de kun er tre er der stort set fri for børn, har de tid til at besøge venner og familie. Dette er et eksempel på de nye familietyper, der er på vej til at erstatte den traditionelle kernefamilie (se bl.a. Beck, 1997, s. 161), hvilket betyder at aktivitetsmønstre og brug af boligen kan komme til at ligge langt fra den traditionelle kernefamilie – og at ressourceforbruget dermed også bliver vanskeligt at sammenligne med andre familier med fire personer.

Sammenligning og diskussion af boligens forskellige betydninger

De otte familiers udsagn om deres bolig viser, at boligens brug og betydning på en række punkter er meget forskellig – på trods af, at der udelukkende er tale om husstande med fire personer, der tilmed bor i samme type bolig, i samme område af Århus. Brugen af boligen varierer fra at være

- et sted, man har fået lidt tilfældigt og ikke har den store indflydelse på, men er nødt til at opholde sig i, mens man venter på noget andet og bedre (Arne og Stine)
- et sted, hvor den lille bolig opvejes af det fælles liv om sommeren (Ella, samt Karen og John)
- en rede, hvor man tilbringer så meget tid som muligt med familien, uanset hvad man ellers synes om området (Erik og Gitte, Ivar og Hanne)

- et sted for hjemmeproduktion og socialt samvær, der dog primært har en betydning i kraft af boligområdets identitet (Carla)
- en hjemmearbejdsplads, hvor man ikke føler den store tilknytning til området (Olav og Brit)
- et supplement til fritidsboligen (Sten og Kirsten, Olav og Brit)

I praksis er disse forskelligheder en blanding af både aldersforskelle og forskel i livsstil. Som det fremgår af kapitel 5 antyder statistikken, at der er en sammenhæng mellem boligforbrug, indtægt og ressourceforbrug. Dette behøver dog ikke kun at skyldes livsstilsbetingede forhold, men kan også hænges sammen med forskelle i alder og livscyklus. I mange tilfælde vil det være sådan, at indtægten stiger med alderen, samtidig med at der opspares kapital, der giver mulighed for en større bolig, bil, sommerhus, flere hårde hvidevarer m.m. Dette sker sædvanligvis i takt med at børnene bliver større, begynder at kræve mere plads, tage lange bade, regulerer varme, tænder lys og i det hele taget begynder at forbruge på egen hånd. Alle er faktorer, der får forbruget til at stige. Desuden kan man med aldersaspektet in mente hævde, at husstandens opsparing og formue ville være en bedre indikator på dens velstand (Douglas & Isherwood, 1996; s. 115), tilsvarende når Bourdieu taler om, at det er kapitalen (økonomisk, kulturel og social) der determinerer social position og indtægt, fremfor omvendt. Det er da også velkendt, at formueforskellene i de fleste lande er betydelig større end forskellene i indtægt – samtidig er de statistiske opgørelser dog yderst begrænsede på dette punkt. Placeringen i livscyklussen kan således have stor betydning for både indtægt, opsparing og kapital, materielle forbrugsmuligheder samt familiens generelle aktivitetsmønster og brug af boligen. Sidstnævnte er Annika Scheeles typologi over boligens forskellige betydninger (kapitel 3) som tidligere nævnt et godt eksempel på.

Interviewene viser da også, at aldersforskellen spiller ind gennem både familiesituation, indtægt, forskellige frihedsgrader, boligkarriere og måden som boligen bruges på.

Alder og familiesituation

Aldersforskellene blandt de interviewede familier er på 20-25 år (fra midten af 20'erne til slutningen af 40'erne). Familierne kan opdeles i tre grupper, der har en række fælles træk:

Småbørnsfamilierne (Arne og Stine, Karen og John) har en række ting til fælles; de har ikke etableret sig på arbejdsmarkedet endnu, deres indtægt er lille, de har ikke samlet tilstrækkelig kapital (økonomi eller anciennitet på ventelisten) til at skaffe sig den bolig og de hårde hvidevarer m.m. de måtte ønske sig. De er på grund af deres begrænsede økonomiske kapital udelukket fra at vælge deres ønskebolig, i begge tilfælde en ejerbolig, og må derfor vælge boliger, hvor adgangskravet er et boligbrev (Vejlby Vænge) eller en relativt høj husleje (Kordegarden). Samtidig har de begge trukket på familiens kapital da de fik deres bolig. Arne fik således sit boligbrev fra sine forældre mens Karen og John fik en bolig gennem Karens far. Det illustrerer, at familierelationer ofte har stor betydning når man anskaffer bolig, bl.a. gennem rådgivning, lån af penge m.m. (Bourdieu, 1997; s. 142-143). Man kan sige, at de to familiers boligvalg kan virke tilfældigt, men at det i betragtning af deres familierelationer alligevel ikke er helt tilfældigt at de ender i forskellige boligområder. Den lejebolig de bor i, har de valgt af nødvendighed, og opfatter den ikke som optimal. Alligevel er de på grund af familiesituationen og de mange labor-aktiviteter, det er vanskeligt at lade andre tage sig af (Douglas & Isherwood, 1996) mere bundet til boligen end de øvrige familier; de går ikke så meget ud, og både Stine og Karen har været på barselsorlov i referenceåret. Dette har således flere paralleller til Annika Scheeles karakteristik af boligen som "hverdagslivets basis" (Scheele, 1994). Kombinationen af at være bundet til boligen og mangle indflydelse på boligvalget kan, som i Arne og Stines tilfælde, opleves som meget utilfredsstillende.

De lidt ældre familier, med børn mellem 5 og 18 år (Carla i Vejlbj Vænge, Ella i Kordegarden, Erik og Gitte samt Ivar og Hanne i Højene) er kendetegnet ved, at de har samlet tilstrækkelig kapital sammen til at få en bolig, de er godt tilfreds med, og hvor de føler sig godt tilpas med at tilbringe meget tid sammen med familien. Både Erik og Gitte samt Ivar og Hanne giver således udtryk for, at tid sammen med familie og børn opleves som en begrænset ressource, som de prøver at skaffe så meget af som muligt. De føler således alle en større identitet med boligen eller boligområdet, og har ingen ambitioner om en anden bolig. I disse familier er børnene samtidig ældre, og er begyndt at optræde som selvstændige forbrugere, hvilket må forventes at medføre et højere forbrug end småbørnsfamiliernes.

Disse familier har generelt det højeste forbrug. Ella adskiller sig lidt fra de andre familier; i referenceåret (1998) boede hun alene med sine tre børn, som er yngre end de øvrige familiers – deres forbrug var da også lavt (ca. 1.700 kWh el og 8,7 MWh varme). Årsagen til Ellas lave varmekonsum skal formentlig ses i relation til boligen, som er nyere og væsentligt mindre end de øvrige familiers (80 m²), samtidig med at hendes børn er yngre. For de andre tre familier ligger elforbruget omkring 6.000 kWh i 1998, og vandforbruget omkring 200 m³, med en variation på ca. 15 % (174 m³ for Carla, 200 m³ for Ivar og Hanne og 234 m³ for Erik og Gitte). Erik og Gittes varmekonsum var knap 22 MWh, Ivar og Hannes ca. 17 MWh, mens der ikke foreligger data for Carlas varmekonsum.

Forskellene i vand- og energiforbrug kan skyldes at familierne har forskellige måder at bruge boligen på, som kan relateres til deres livsform, eller habitus; Carla benytter således boligen til at sørge for en stor grad af selvforplejning, mens Hanne har benyttet hjemmet som arbejdsplads i referenceåret. Hertil kommer, at Ivar og Hannes børn ikke er så gamle som i de øvrige familier, og formentlig ikke så forbrugende mht. badning m.m. Både Carla og Erik og Gitte beklager sig således over deres børns forbrugsvaner, hvilket er det der optager dem mest med hensyn til forbrug og miljø.

De to "ældste" familier (Olav og Gitte i Højene og Sten og Kirsten i Vejlbj Vænge) ligner på mange måder hinanden med hensyn til familiesituation og brug af boligen, selvom deres livsstil er vidt forskellige – både hvad angår arbejde og fritidsaktiviteter. De har begge børn omkring de 20 år, som dels er på vej til at flytte hjemmefra, dels ikke tager så lange bade som tidligere. Begge familier har boet mange år i deres nuværende bolig (hhv. 16 og 19 år), men er nu begyndt at se sig om efter en bolig, der passer til deres rolle som "empty-nesters". De bruger begge meget tid på aktiviteter udenfor boligen, dels på restauranter, til kulturelle arrangementer m.m., dels i deres fritidsbolig, som de føler sig mere knyttet til end deres "officielle" bolig. Deres brug af boligen skiller sig ud fra de øvrige ved at være mindre baseret på familieaktiviteter, og i højere grad at være en "station", dvs. et sted hvor man ikke opholder sig hele året, og hvor ens identitet ikke primært knytter sig til. Livet leves i større udstrækning end de øvrige familier uden for boligen, dels i *polis*, dels i fritidsboligen.

Olav og Brits forbrug er derfor også lavt i forhold til andre 4-personers husholdninger i området (el ca. 3.300 kWh, vand 120 m³ og varme 13 MWh). Det samme gælder for Sten og Kirsten (el ca. 1.400 kWh, vand ca. 100 m³). Man kan dog ikke tage de to familiers boligforbrug som typisk – som det bl.a. fremgår af statistikken for Højene, så er der en del ældre, som vælger at blive boende i boligen efter børnene er flyttet hjemmefra, hvilket giver disse familier et stort boligforbrug, og et stort ressourceforbrug pr. person. De to "ældre" familier er begge på vej til at flytte på grund af den kommende ændring i familiesituationen. Hvis de i stedet valgte at blive boende, ville husstandens ressourceforbrug formentlig komme til at høre til blandt de største, på grund af deres store boligforbrug pr. person. Derfor kan boligvalg og stedsbundethed i forbindelse med ændring i familiesituationen være afgørende for husstandens ressourceforbrug. Det samme kan siges om familierne i Kordegarden, der på sigt har planer om at flytte til noget større, men

indtil videre klarer sig på lidt plads, hvilket er en af grundene til, at de har et lavt ressourceforbrug.

Forskellene i boligens betydning viser bl.a., at ressourceforbruget i nogen grad afspejler, i hvor høj grad ens identitet og hverdag er knyttet til boligen. Dette hænger igen sammen med, hvilke muligheder man har haft for selv at vælge boligen, og hvor lang tid man har boet her. I betragtning af, at alders- og familiesituationen slår så kraftigt igennem på alle de faktorer, der vedrører både sociale og forbrugsmæssige forskelle vil det derfor være forkert at se den sammenhæng der er mellem indtægt, boligforbrug og ressourceforbrug som udtryk for forskelle i livsstil alene. Når der f.eks. er et stort ressourceforbrug i Højene er det formentligt ikke kun på grund af områdets identitet som "magisterghetto", men også fordi det tiltrækker en bestemt aldersgruppe og familietype, overvejende familier med lidt ældre børn. Det fremgår således også af interviewet med Erik og Gitte, at det primært var et ønske om mere plads, der fik dem til Højene, og ikke fordi de følte sig særligt hjemme der. Tilsvarende er der som tidligere nævnt relativt få enlige, ældre og yngre børnefamilier, der alt andet lige har en lavere husstandsindkomst, som vælger at bosætte sig i området. Det samme gør sig gældende for andre boligområder, jf. eksemplet fra kapitel 6 med Omegaparken og Ryhaven, der er domineret af hhv. pensionister og yngre børnefamilier.

Livsform og boligbrug

På trods af en række ligheder der indenfor samme alders- og familiekatégorier er på brug og betydning af boligen, så er der også en række livsstilmæssige forskelle mellem familierne, som ikke har noget at gøre med alder og familiesituation. Når f.eks. Sten og Kirsten og Olav og Brit på den ene side tilhører samme aldersgruppe og befinder sig i samme familiesituation, hvilket giver dem nogle familiemæssige frihedsgrader og nogle forbrugsmæssige ligheder, så er kvalitativt helt forskellige måder de udnytter dette på.

Interviewene tyder på, at disse forskelligheder typisk hænger sammen med beboernes baggrund og opvækst – eller mere generelt deres livsform og habitus. Familierne og deres måde at forholde sig til boligen på har flere træk til fælles med de livsstilstyper og boformer, der er beskrevet i kapitel 3. Carlas boligbrug er på mange måder parallel med den ruralt selvstændiges boform, som har rod i hendes opvækst og baggrund på landet – på trods af, at hun i det daglige arbejder som gymnasielærer. Carla høje elforbrug kan således forklares med, at hendes boligbrug har træk fra den selvstændiges livsform, hvor især madlavning og -opbevaring medfører et stort forbrug. Ud fra Carlas eksempel kan man argumentere for, at brugen af boligen i højere grad er relateret til habitus og livsform, end til familiens sociale status, i den forstand at man vælger at skelne mellem livsstil og livsform, eller mellem dispositioner og social position, jf. kapitel 2.

Analogien mellem livsform og boligbrug gælder ligeledes Hanne, der i sin måde at bruge boligen på (egen konsultation) refererer til sin opvækst, på godt og ondt: En hjemmegående mor, hvilket hun i dag ser som "en menneskeret" for hendes egne børn, og en selvstændig far, hvilket hun altid har forsvoret, at hun ville ende som. Alligevel er hun endt med at kombinere begge træk, for at få hverdag, arbejde og familiesamvær til at hænge sammen på en fornuftig måde. Set i et forbrugsmæssigt perspektiv er resultatet bl.a., at der altid er lys og varme i hjemmet, og at vandforbruget bliver større (bl.a. på grund af flere toiletskyl). Det samme gælder Olavs brug af boligen til kontor, som man ligeledes kan se som et habituelt træk, idet hans far ligeledes havde egen virksomhed, og derfor tæt forbindelse mellem hjem og arbejde. Dette ville alt andet lige medføre et højere ressourceforbrug i boligen, hvis ikke det var fordi, at Olav og Brit samtidig var så tæt knyttet til deres sommerhus, og opholder sig der en stor del af året. For Sten og Kirsten gælder det ligeledes, at boligens ressourcebrug er stærkt præget af den måde de bruger boligen på. Ingen af dem er imidlertid opvokset med en ko-

lonihavekultur, men det er alligevel en del af arbejderklassens kultur, som de også følger på andre felter.

Man kan hævde, at muligheden for at benytte boligen på forskellige måder måske er større end tidligere (jf. også kapitel 3). Eksempelvis har den teknologiske udvikling, i Olavs tilfælde internettet, været medvirkende til at give boligen ændret funktioner og betydning. Det samme gælder i nogen grad orlovsordningerne, som i Stine og Karens tilfælde udnyttes til forældreorlov. I begge tilfælde medfører det, at en større del af ophold og aktiviteter – og dermed også forbrug – lokaliseres i boligen. Samtidig kan der, som Carla giver udtryk for, være tale om en udvikling i børnekulturen, der medfører brug af boligen; hvor børn tidligere opholdt sig meget udenfor, på boldbaner, på vejen, i klubber m.m., så foregår en væsentlig del af samværet i dag indenfor, med PC-spil, fjernsynskigning, eller en kombination af de to, med MTV kørende i baggrunden.

Pointen er, at på trods af, at mange af familierne ligner hinanden socialt, så kan deres kulturelle bagage være helt forskellig. Netop boligen har, som diskuteret i kapitel 3, siden industrialiseringen været et sted, hvor man i modsætning til kontoret og arbejdslivet har kunnet opretholde ens helt egne autonomi og personlige identitet gennem de praksisser man udfører, og måden man indretter sig på i tid og rum m.m. Det samme mener jeg på mange måder er tilfældet med de interviewede familier. Sagt lidt forenklet, så kan en social lighed (f.eks. gennem indtægtsforhold, uddannelse, arbejde, familietype m.m.) godt dække over en kulturel forskellighed, en forskellighed der først og fremmest kommer til udtryk i brugen af boligen. Boligen har derfor stadig karakter af at være et fristed, hvor man vælger, prioriterer, finder løsninger og i det hele taget indretter sig helt efter eget hoved, på en måde, der er i overensstemmelse med eget livssyn og verdensbillede. Det gælder dog i højere grad dem, der har haft mulighed for selv at prioritere – dvs. de familier, der har samlet tilstrækkelig økonomisk eller symbolsk kapital sammen til selv at kunne vælge en bolig. Især for de to yngre familier kan det være ydre omstændigheder, der sætter sig igennem, og måske forhindrer en mere individuel udfoldelse og prioritering af både boligvalg og brug af boligen.

En anden pointe er (jf. også kapitel 2 og 3), at når man sammenligner forbrug og livsform, så kommer forskellen primært til udtryk gennem forskellige måder at forbruge på, fremfor forskellige måder at spare på. Den forbrugsmæssige forskel på den isoleredes boform, og småborgerens boform er således ikke, at de ser forskelligt på miljø og besparelser, men at de har et forskelligt forbrugsmønster i forhold til boligen. Det samme gælder i princippet for de andre idealtyper. Det centrale er her, at der er en forskel på spareiver og faktisk forbrug. Fordi man er kompetent til at spare betyder det ikke at man har et lavt forbrug – og omvendt behøver et lavt forbrug heller ikke at være udtryk for, at man er dygtig til at spare. Det kan f.eks. være udtryk for et fravær af forbrug, der er udtryk for noget helt andet end miljøbevidsthed, f.eks. at man ikke har råd til at forbruge, at man eller lægge forbruget et andet sted end i boligen.

Boligvalg og ejerform

Som diskuteret tidligere, så er en væsentlig del af den sociale segregation på boligmarkedet kædet tæt sammen med ejerformen. Dette kan skyldes forskellige karakteristika ved de forskellige ejerformer. Som diskuteret i kapitel 5 er der under forskellige ejerformer forskellige mekanismer der regulerer adgangen til at anskaffe en bolig, og til at spare kapital op. I ejerboligerne opsparer man økonomisk kapital op, der kan omsættes ved skift til en anden ejerbolig, mens man i de almene lejeboliger opsparer anciennitet på ventelisten, der kan omsættes ved skift til andre boliger i selskabet. I private lejeboliger sparer man ikke noget op, men kan enten være heldig at få en billig

bolig uden kapitalindskud, eller få en bolig relativt hurtigt mod en høj husleje²⁴.

Begge familier i Kordegarden (Karen og John samt Ella) havde således foretrukket en almen bolig i nærheden, primært på grund af en lavere husleje. Da de ikke havde boligbrev var dette imidlertid ikke muligt, ligesom ingen af dem har tilstrækkelig økonomisk kapital eller indtægt til at købe en ejerbolig. Ivar og Hanne (Højene) var i samme situation da de solgte deres ejerbolig, men havde, efter at have boet til fremleje nogle år, tilstrækkelig kapital til at købe deres egen bolig. Fælles for dem alle var, at de ikke var skrevet op til en almen bolig, og derfor reelt var uden chance for at få en.

De forskellige kapitalformer kan imidlertid ikke "veksles" – en stor anciennitet på ventelisten til den almene bolig kan ikke omsættes til en stor ejerbolig, og en stor udbetaling fra salg af ejerboligen giver ikke adgang til en stor almen bolig. Dette kan være med til at fastholde beboerne i en bestemt ejerform. Tilsvarende kan de forskellige grader af autonomi og service modsvare beboernes præferencer, men kan også være med til at udvikle eller forstærke bestemte sider af boformen. Eksempelvis vil der være en stor grad af service i lejeboligerne, som kan opleves som en fordel. John:

"Det er da en fordel, at når orkanen hiver 17 tagsten ned, så ringer man bare og siger det til viceværten, og så bliver det ordnet".

Carla og Sten og Kirsten, der har boet i Vejlby Vænge i mange år har på sin vis opsparet en så stor kapital indenfor boligselskabet i form af anciennitet på ventelisten, at de har gode muligheder for frit at vælge en bolig, der passer til deres behov. De har således ingen planer om at finde en bolig udenfor selskabet. Arne og Stines boligsituation illustrerer, at selvom ønskebolig er et stort parcelhus, så kan et tidligt erhvervet boligbrev og en påbegyndende "opsparing" indenfor boligselskabet medføre, at man hurtigt får nok anciennitet til en billigere bolig, og muligvis vælger at blive her. Denne opsparede kapital er uafhængig af beboernes indtægt. Det kan muligvis forklare, hvorfor boligforbruget (jf. kapitel 5) lader til at være en bedre forklaringsparameter på ressourceforbruget end beboernes indtægt, og understreger som tidligere nævnt, at en kortlægning af kapital, formue og opsparing formentlig ville være lige så interessant parameter at lade indgå i betragtningerne.

Boligejerne fremhæver typisk andre værdier, herunder økonomisk opsparing og selvbestemmelse. Olav lægger således primært vægt på de økonomiske fordele ved en ejerbolig:

"Jeg har stadig en eller anden grundholdning til, at det er godt at eje sin bolig, rent investeringsmæssigt.Jeg ville egentlig føle mig lidt til grin ved at betale den samme husleje, og så ikke have nogen opsparing".

Som ejer er man formentlig blind overfor det faktum, at der rent faktisk finder en opsparing sted indenfor et alment boligselskab, og at denne type opsparing i princippet kan give lige så god adgang til en attraktiv bolig, som ved at spare op gennem en ejerbolig. Forskellen er, at kapitalen i en almen bolig er bundet i det pågældende selskab, mens den i en ejerbolig kan veksles til andre forbrugsgoder. Erik og Gitte fremhæver desuden muligheden for selvbestemmelsen og muligheden for at bygge om som en væsentlig grund til at vælge en ejerbolig – hvilket også hænger sammen med, at Erik holder af at bygge om og lave tingene selv derhjemme.

²⁴ Ifølge Mary Douglas er der principielt tre måder, hvorpå man kan holde andre ude fra at deltage i et spil eller indgå i handelsforbindelser. Den ene måde er, at sætte adgangsprisen så høj, at kun bestemte vil have råd til at deltage. Den anden er, at tillade alle at deltage, men at sætte indsatsen eller omsætningsprisen i spillet så høj, så den holder antallet af spillere nede. Den tredje er simpelthen at nægte folk at deltage i spillet (Douglas & Isherwood, 1996). Disse mekanismer svarer på mange måder til adgangsbarriererne i hhv. ejerboliger, pensionskasseboliger og almene boliger.

Begge familier var imidlertid åbne for en andelsbolig i stedet. Problemet var, at de ikke kunne finde nogen, der er tilstrækkelig stor. Olav og Brit har således overvejet at købe andelsbolig når de skal til at flytte, men mener at de ville have svært ved at vænne sig til en mindre bolig, da andelsboligerne er max. 100 m². Oplevelsen af, at nyere andelsboliger er for små, deler de med Erik og Gitte. De kom tidligere fra en andelsbolig, og havde foretrukket at blive i en, men da det var vanskeligt at finde en, der var tilstrækkelig stor valgte de at bosætte sig i Højene, på trods af, at de ikke finder det sociale miljø så godt som i deres tidligere boligområde. Som statistikken fra kapitel 5 også viser, så er de nyere andelsboliger relativt små, mens de ældre ejerboliger er relativt store. Hvis man især efterspørger plads – hvilket gælder for såvel Erik og Gitte som Olav og Brit – og samtidig ikke er skrevet op i et boligselskab, hvor man måske mener man mister penge, så opleves de store ældre ejerboliger som eneste mulighed. Samtidig har den byplanmæssige udvikling i Århus medført, at "feltet" for boliger lokalt i Vejlbj Risskov har forskudt sig indenfor de senere år, således at Højenes status, identitet og prisleje har forandret sig, så det ikke kun snævert er rettet mod magistre og andre intellektuelle.

Som tidligere nævnt er der dog langt fra alle, der ser Højene som et attraktivt boligområde. Der er således ingen af de interviewede familier i Vejlbj Vænge, der har givet udtryk for, at de kunne tænke sig at bo der. Både Carla og Sten og Kirsten har været godt tilfredse med at bo i Vejlbj Vænge, og kunne ikke tænke sig noget andet, mens Arne og Stine finder Højene alt for tæt og socialt, og dermed meget lig Vejlbj Vænge, som de gerne vil væk fra.

Hverdagens forbrugsfelter

Mens boligvalg og brug af boligen kan forklare en væsentlig del af forskelle og ligheder i de enkelte husstandes ressourceforbrug, så er der også forskelle, som det ikke kan forklare. Her er det nødvendigt at se på, hvordan de daglige forbrugsaktiviteter finder sted. Som diskuteret i kapitel 2 og 3 kan der være en række forskelle her, som knytter sig til beboernes livsstil. En stor del af vand- og energiforbruget i boligen er bundet til labor-aktiviteter, dvs. kropslige praksisser som madlavning og -opbevaring, rengøring, tøjvask og -tørring, badning, wc-skyl m.m. Det kan diskuteres, i hvor høj grad den klassedeling, der tidligere har eksisteret på disse forbrugsfelter stadig eksisterer. Kan man forvente, at der er forskelle på familiernes håndtering af labor-aktiviteterne, f.eks. i form forskellige grader af æstetisering, moderne hedonisme og kropslig kontrol? Interviewene skal bruges til en konkret diskussion af kontrol og nydelse i forbruget, som ligger i forlængelse af de teoretiske diskussioner af "the purity rule" (Douglas), de forskellige klassers smags- og forbrugspraksisser (Bourdieu) og til en skelnen mellem traditionel og moderne hedonisme (Campbell). I det følgende vil jeg med udgangspunkt i beboernes udsagn diskutere, hvordan praksisser på forskellige forbrugsfelter i boligen – mad, hygiejne og hygge – på forskellig vis påvirker ressourceforbruget i husstandene.

Som både de statistiske opgørelser og telefoninterviewene antydede, så lader der i de enkelte husstande ikke til at være nogen tydelig sammenhæng mellem sparepraksisser på den ene side, og forbrugspraksisser på den anden side. Det lader altså til, at forbrugs- og sparepraksisser kan indgå på mange forskellige måder og i mange forskellige blandingsforhold.

Forbrug relateret til mad

Energiforbruget til madlavning i husholdningen er sammensat af en række forskellige kilder, herunder opbevaring af mad, tilberedning, opvask m.m. Det har langt fra har været muligt at komme hele vejen rundt om alle disse praksisser, men interviewene indikerer, at der er en række forskelligheder mellem familierne, der relaterer sig til deres livsstil og alder. Med nogle ek-

sempler på dette vil jeg sandsynliggøre, at forskellighederne i ressourceforbruget på dette forbrugsfelt ikke så meget skyldes forskelle i beboernes miljøbevidsthed, som det skyldes forskellige måder at gøre tingene på, der afspejler beboernes habitus og verdenssyn. Desuden kan man diskutere, hvad der opfattes som miljøbevidst madlavning – om det f.eks. er at spare på ressourcerne når man tilbereder maden, eller om det er at benytte økologiske madvarer.

Hvad det sidste angår er det påfaldende, at de to yngste familier – uanset store forskelle i livsstil – begge som de eneste bringer forholdet om økologiske mad op som noget der optager dem meget i relation til miljøproblematikken. Det betyder ikke at de alt deres madindkøb er økologiske, men at det spiller en stor rolle i deres overvejelser omkring madforbruget. Alle deres basisindkøb er økologiske, men økonomi, vaner og udbud sætter nogle begrænsninger på praksis, hvilket tydeligvis er en kilde til selvkritik og reflektioner hos familierne. Arne:

"Vi skal ændre alt for mange kostvaner, hvis vi skal leve økologisk. Det er ikke noget vi har snakket så meget om, for jeg tror vi er enige; vi vil helst købe økologisk. Jeg har da set undersøgelser der viser, at det snildt kan lade sig gøre at købe økologisk, man skal bare ændre vanerne meget, og det sker ikke rigtig – det gør det bare ikke. Vi er nok for kræsne".

Karen og Johan udtrykker lignende overvejelser, og beklager sig over det begrænsede udvalg af økologisk mad i den lokale Føtex, men nægter at spise "hormonbøf", som de betegner som "skod-mad".

Begge familier bruger meget kort tid på madlavningen. Stine:

"Vi laver aldrig indviklet mad, det skal helt være noget der er hurtigt og nemt, det tager typisk ca. en halv time".

Karen er i en lidt eksperimentel fase, og prøver en masse forskellig retter, hvilket godt kan tage en times tid. Før den tid var det

"bare et spørgsmål om at få banket noget mad sammen" (John). Karen: "Så før jeg begyndte at eksperimentere var det "god mad under ½ time".

Der er eksempler på, at de ældre familier gerne bruger mere tid på madlavningen, f.eks. hos Sten og Kirsten, der godt kan lide at lave retter, som skal stå og koge lang tid, især når Kirsten har fri,

"....så synes jeg vi skal have noget lidt bedre – steg eller sammenkogt ret. Ovn er næsten i gang hver dag. Jeg har meget med at forberede maden på komfuret, og så sætte det i ovnen".

Det samme er tilfældet for Carla, der bruger ovn og komfur flittigt, og har bestemte sparepraksisser indarbejdet, f.eks. brug af eftervarmen i ovnen:

"Der kommer et rugbrød ind ved siden af, når jeg laver farsbrød, og småkager ind efter jeg har bagt boller".

Omvendt er der ingen af disse familier, der selv bringer overvejelser om økologiske madvarer op som en del af de daglige miljøpraksisser.

Set fra et livsstilsperspektiv er der ligeledes forskelle på familierne med hensyn til madlavningen. Forskelle i livsstil og habitus indebærer at klassifikationer og dikotomier som skelnen mellem tungt og let, materielt og åndeligt, groft og raffineret, funktionelt og æstetisk m.m. aktivt kommer i spil, bl.a. i madlavningen. Mens bønder og arbejdere ifølge Bourdieu har en præference for tunge og traditionelle retter, der afspejler deres habitus og kropslige arbejde, så foretrækker borgerskabet den lette, forfinede og æstetiske madlavning (Bourdieu, 1995). Det samme gælder rollefordelingen, der hos hierarkister og lønarbejdere er stor, og for kollektivister og individualister lille (Douglas, 1996b). Madlavningen hos Sten og Kirsten og Carla er således

præget af tunge retter, der står og koger i lang tid på komfuret eller i ovnen, ligesom der er en klar rollefordeling, hvor Kirsten tager sig af madlavningen. Carla giver ligeledes udtryk for, at madlavning er hendes domæne, og at hun "aldrig ville bruge en hammer". Hos Olav og Brit skiftes eller deles de derimod om opgaverne ved både indkøb og madlavning, ligesom retterne ofte er lette og sydlandske.

"Det er meget præget af Italien, hvor vi godt kan lide at rejse, og i et hele taget af Sydeuropa.....meget med pasta, olivenolie og løg, det er næsten faste ingredienser..."

De samme mønstre gør sig gældende i deres valg af restauranter og indkøbssteder. Tidligere var Olav og Brit ofte på en italiensk restaurant, men efter Marselishavnen blev færdig har de været meget dernede på en restaurant, som de nærmest var stamkunder på en periode. Sten og Kirsten prøver mange forskellige steder, men kinesiske restauranter og grøn mad hører til favoritterne, ligesom Jensens Bøfhus, der har en god salatbar. Når Sten og Kirsten skal have lidt bedre kød kan de i weekenden finde på at tage ud til Bilka i Tilst,

"...det er så også mere for at få dagen til at gå – og så synes vi de har noget godt kød".

Olav og Brit bruger derimod en slagter nær deres sommerhus.

"Når vi kommer på Mols så har de en fremragende slagter, som stadig laver tingene selv, slagter alting selv...fremragende slagter... så vi fylder som regel også fryseren op når vi har været deroppe".

Italesættelsen af forbruget og brug af narrativer til at beskrive hverdagens ordinære indkøb og forbrugsvaner er væsentligt for at kunne distingvere sig; at finde en lokal slagter, som fremstiller varerne på "traditionel" vis og får en udsøgt kvalitet ud af det er en måde at demonstrere kendskab og distinktion på – det har ikke nødvendigvis noget at gøre med kvaliteten af kødet, men om den historie man kan fortælle om det. Selvom kvaliteten af Bilkas kød i princippet kan være lige så god, så giver det ikke samme mulighed for at fortælle en historie om butikkens særpræg, om dyrenes opvækst, om slagterens baggrund og om de metoder han bruger.

Familiernes udsagn om indkøbsvaner illustrerer ligeledes en typisk differentiering mellem højfrekvente og lavfrekvente indkøb (jf. Douglas & Isherwood, 1996): De højfrekvente og dagligdags indkøb er ikke forbundet med status og distinktion og sker typisk i lokalområdet, ud fra rent funktionelle forhold som beliggenhed og pris; Både Sten og Kirsten og Olav og Brit handler til hverdag i den lokale Netto, på samme måde som de fleste øvrige familier, der stort set alle handler ind i nærområdets butikker, Netto eller Super Best. De lavfrekvente indkøb foretages derimod sjældent i lokalområdet, men i andre dele af Århus. De finder typisk sted når der er en særlig begivenhed, der skal markeres, f.eks. at det er weekend, at man får besøg af venner eller familie, at der skal fejres en fødselsdag, eller at man bare skal være god ved sig selv. Til de lejligheder er der bestemte og personligt udvalgte butikker, hvor man handler. Nogle har en svaghed for en butik i Århus, hvor man kan få en særlig slags is (Ella), en familie kender en slagterbutik, som har noget rigtig godt kød fra fritgående og økologiske dyr (Karen og John), Olav og Brit sværger til slagteren ved deres sommerhus på Mols, mens Sten og Kirsten tager i Bilka i Tilst når de skal have noget, som går ud over det sædvanlige. De sjældnere indkøb er forbundet med udsøgtthed, kvalitet, højere priser, og butikker der ligger på adresser, som det kræver kendskab at finde frem til, og som andre ikke bare falder over. De fleste familier er meget glade for at snakke om disse butikker og indkøb, hvilket måske afspejler, at det distinkte forbrug i bund og grund er en fortælling om en selv (Bourdieu, 1995).

Noget af det der vejer tungt i boligens energiregnskab er opbevaring af fødevarer, i kraft af køleskabe og fryser. Man kan med rette diskutere, om det i det hele taget er nødvendigt at opbevare mad over så lang tid, og om ikke man i stedet kunne gå over til at købe friske råvarer, efter "just-in-time"-princippet.

Thomas Højrup har fremhævet kummefryserens store betydning for den selvstændige livsform i rurale områder, som et centralt element i at opretholde en selvforsyning i form af kød, fisk, grøntsager m.m. (Højrup, 1989). Dette træk kommer til udtryk i Carlas brug af kummefryseren, der er tæt relateret til hendes rurale baggrund. Der er dog også familier, der ikke er præget af en rural livsform, der åbenlyst giver udtryk for en stor glæde og tilfredshed ved at købe stort ind, "fylde fryseren op" med de udvalgte varer man har købt (Olav) og opbygge lagre. Hanne siger på samme måde:

"Så har vi engang imellem fået en kvart ko, eller kvart gris, for vi har det sådan, at vi egentlig er lidt trætte af det kød man kan købe. Vi vil godt have noget af en bedre kvalitet nogle gange. Vi har altid mad til et par måneder på lager".

Man kan også tolke behovet for lagerbygning som en trygheds- og sikkerhedsskabende foranstaltning, en måde at sikre sig mod uforudsete hændelser og sociale begivenheder, hvor man pludselig får brug for at kunne servicere uventede gæster (Wilhite & Lutzenhiser, 1997). Man kan også se det som en praktisk foranstaltning, der sparer tid og penge i hverdagen, som f.eks. Hanne giver udtryk for:

"I går var jeg f.eks. i Bilka, og så køber jeg ikke bare en pakke pålægschokolade, jeg køber fem..... Når der er et godt tilbud og man kommer forbi, så køber vi, og så er det bare på lager, og det er egentlig lidt det samme princip med mange andre ting. Vi køber ikke ind fra dag til dag, eller laver en plan for en uge af gangen, det er mere hvad der nu er, og så ligger det på lager".

Det er imidlertid langt fra alle, der prioriterer den plads, det kræver at opbygge store lagre. Andre vægter pladsen på en anden måde, som Erik og Gitte, der har samme plads til rådighed som Ivar og Hanne (175 m²), men ikke synes de har plads til en kummefryser.

"Altså, vi har så mange andre ting i vores hus, så vi har ikke plads. Men man kunne selvfølgelig hvis man ville".

De har ganske vist overvejet at anskaffe en. Gitte holder af at lave tingene selv, og kunne derfor godt tænke sig en kummefryser til at fryse nogle større portioner ned. Energimæssigt betyder det imidlertid, at de ikke køber ind i så store portioner, da deres nuværende fryser har begrænset kapacitet. Set i relation til Carla, der har 100 m² til rådighed, viser det imidlertid forskellen på, hvor vigtig man anser en kummefryser for at være – for Gitte er den ønskelig, for Carla er den uundværlig.

På samme måde kan kummefryseren indeholde associationer til en "traditionel" livsstil, herunder måde at lave mad på, noget der tilhørte ens forældres generation. En yngre beboer udtrykte det i et pilotinterview sådan, at god mad er noget man laver fra bunden, ..

"køber råvarerne ind på torvet om lørdagen,.....ikke noget med dybfrost. Mine forældre har jo to store fryser derhjemme, og har været vant til at kunne få jordbær hele året, men jeg siger "det gider jeg ikke". Jeg har lyst til at spise det som er årstidens grøntsager, og ikke det som jeg har liggende i fryseren".

Den kummefryser, der for nogle er uundværlig, er for andre et forbrugsgode der kan knyttes en hel mad- og livsstilspolitisk doktrin til, som man selv gør alt for at tage afstand fra, og derfor aldrig ville have indenfor dørene. Det er klart at denne beboer bruger væsentligt mindre energi på at opbevare si-

ne madvarer end f.eks. Carla, og at dette energiforbrug er tæt knyttet til beboerens livsstil – også selvom de miljømæssige konsekvenser af indkøb, opbevaring og tilberedning af maden næppe fylder meget i nogle af de to bevidsthed. Det er derimod mere diskutabelt, om et lavt energiforbrug til opbevaring af mad også indebærer en mindre ressourceforbrugende livsstil som helhed. Den pågældende beboer, der afskyede frysemad, kørte således flittigt til et stort indkøbssted, der kunne levere nogle af de friske råvarer, han efterspurgte.

Et andet forhold, der er væsentligt for energiforbruget til madopbevaring og -tilberedning, er den type af hårde hvidevarer, der benyttes i boligerne. Her sætter ejerformen nogle rammer for, hvor frit dette valg kan tages, herunder hvor ofte man vælger at skifte model, og hvilken type man vil vælge. I Vejlbj Vænge og Kordegarden er komfur, køleskab og fryser ejet af hhv. boligselskab og pensionskasse, og i begge områder er modellerne forholdsvis gamle. I Kordegarden bliver de hårde hvidevarer i lejlighederne (køleskabe, fryser, komfurer) skiftet efterhånden som de bliver slidte og for dyre at reparere. Man er endnu ikke begyndt at skifte de hvidevarer ud, som afdelingen blev født med, men skal så småt i gang med det (interview med vicevært). Her regner man med, at miljøhensyn (lavenergikøleskabe m.m.) vil blive prioriteret højt. I Vejlbj Vænge er køleskabene omkring 15 år gamle. Den vurdering af mulige miljøforbedringer, der blev udarbejdet i forbindelse med overgangen til individuel måling viste, at det p.t. ikke var økonomisk rentabelt at udskifte de hårde hvidevarer. Når man skal til at skifte dem ud har man besluttet sig til at køre videre med de traditionelle Atlas-modeller, men folk får muligheden for at selv at betale noget oveni, og få et lavenergikøleskab, hvis de vil det. Når der ikke mere konsekvent udskifter til lavenergikøleskabe skyldes det primært, at der ikke er det store økonomiske overskud i afdelingen, og at man frygter en husleje-forhøjelse, hvis man beslutter at udskifte til dyrere køleskabe (interview med vicevært og forretningsfører i boligselskabet).

I Vejlbj Vænge og Kordegarden kan beboerne således ikke individuelt beslutte sig til, hvilket model de vil have og hvornår de vil skifte det gamle køleskab ud, medmindre de selv vil betale for det. I Højene, hvor alle tiltag fungerer individuelt sker udskiftningen formentligt mere kontinuerligt. Erik og Gitte har således lige købt nyt køleskab, hvor de valgte en af de mest besparende modeller på markedet, ligesom Olav og Brit, der købte nyt køleskab, fryser og tørretumbler for 5 år siden. Ved den lejlighed undersøgte de nøje de enkelte apparaters forbrug ved at indhente pjecer for de enkelte fabrikater for at kunne vælge den mest besparende model. Ivar og Hanne var begyndt at snakke om at skifte køleskabet ud i forbindelse med den kampagne, der var for at købe energibesparende køleskabe. Deres nuværende køleskab er meget gammelt, ikke særlig funktionelt og ikke stort nok længere. Hanne:

"... der er altid kogende hedt omkring det, så vi er klar over, at der står noget og koger dernede, så det vil helt sikkert kunne betale sig at skifte ud".

De sparepraksisser som familierne fremhæver i forbindelse med madlavninger knytter sig typisk til rensning af grøntsager, opvask m.m. Gitte fortæller f.eks. om, hvordan hun er gået over til at skylle grøntsager i en balje i stedet for under rindende vand. Det samme gælder Sten og Kirsten, hvis praksisser er præget af deres ophold i kolonihaven.

"Vi bor ude i kolonihaven hele sommeren, og vi ved, at når septiktanken bliver fyldt, så skal Svend selv tømme den, så derudfra sparer vi lidt, og det har vi nok taget lidt med herhjem også".

Derfor sparer hun altid på vandet når hun ordner grøntsager derhjemme. Arne og Stine erkender, at de ikke er så gode til at huske at spare på vandet når de tilbereder maden og vasker op, f.eks. at de glemmer at slukke for

vandet når de tager bordet og det bare "...fiser ud" (Arne), eller når de ordner grøntsager og vandet løber "...lige så stille" (Stine). Kendetegnende for flere af deres andre praksisser er, at de er opmærksomme på deres egne praksisser og diskuterer dem, men ikke altid får gjort noget ved det. Eksempelvis har de også tilbagevendende diskussioner om, hvorvidt man skal skylle af inden man sætter i opvaskemaskinen.

Stine: "Der er en ting vi er uenige om, og det er at Arne skyller af inden han sætter i opvaskemaskinen, og det synes jeg er noget pjat. Men det har de altid gjort hjemme ved dem, og det har vi aldrig gjort, det er bare ind med det, selvom det lugter og alt muligt. Det (at skylle af) synes jeg er fråds, så kan man lige så godt vaske det af mens man står og skyller det".

Arne: Der bliver vi nok aldrig enige".

Stine: "Nej, det gør vi nok ikke".

Familiernes holdninger til opvaskemaskinen illustrerer nogle livsstilsbetingede forskelle. For Carla er opvaskemaskinen på grund af den store madlavningsaktivitet en naturlig del af husholdningen, og hun benytter den ofte (to gange dagligt). For Arne og Stine, der har en meget positiv og uproblematisk holdning til husholdningsteknologi er en opvaskemaskine ligeledes noget naturligt. Sten og Kirsten har ingen opvaskemaskine, ligesom de heller ikke har bil, vaskemaskine og tørretumbler, hvilket kan ses som en del af deres livsførelse, der er præget af hierarkisternes "smag for nødvendigheden". For Karen og John, der på mange måder har en kollektivistisk indstilling til forbrug, er fravalget meget bevidst, på samme måde som med fravalg af tørretumbler. De havde opvaskemaskine da de boede i København, men savner den ikke i dag.

".... jeg er simpelthen så glad for, at vi ikke har den. Vi stod altid og fiskede klamme ting ud for at vaske dem i hånden, eller også skulle den køre halvfuld, og det ville vi ikke. Så i dag bliver der vasket op 1-2 gange om dagen, hvilket der i øvrigt ikke bruges meget vand på" (Karen).

Dette afspejler i nogen grad familiernes elforbrug; Carla hørte med omkring 6.000 kWh til gruppen med de højeste forbrug, mens Arne og Stines var på næsten 5.200 kWh. Karen og Johns forbrug på knap 3.100 kWh er relativt lavt, mens Sten og Kirstens på knap 1.000 kWh var helt i bund.

Alle familier lægger imidlertid en del af deres forbrug i fællesvaskerierne, undtagen Arne og Stine, der tørrer på tørresnor, derfor er tallene langt fra fyldestgørende. Karen og John har en nyere vaskemaskine (Arne og Stine har arvet deres fra bedsteforældrene). Hertil kommer at Arne og Stine vasker oftere fordi de ikke har råd til at købe nyt tøj til deres børn.

Forbrug relateret til hygiejne

Man kan diskutere hvor store ligheder, der er mellem forbrugsfelter som mad og rengøring. Det er blevet hævdet, at forbrug knytte til hygiejne er mindre socialt end forbruget af mad fordi det finder sted indenfor hjemmets fire vægge (Halkier, 1999). Madlavning og madindkøb er et af de forbrugsfelter, der giver størst mulighed for at udtrykke forskelligheder i holdninger, attituder og verdenssyn. Som både Douglas og Bourdieu viser, så er måltider noget af det der tydeligst udtrykker distinktion, og benyttes til at differentiere og kategorisere personer, begivenheder og tidspunkter på dagen, ugen og året (Bourdieu, 1995; Douglas & Isherwood, 1996). Det gælder også i nogen grad aktiviteter som hygiejne og rengøring, men måske ikke på samme måde – mulighederne for at differentiere tøjvask eller brusebad synes at være mere begrænsede. I realiteten kan man imidlertid pege på en lang række forskelligheder. Der er forskel på, hvor ofte man tager bad eller vasker tøj, hvor længe man bader og hvilken temperatur man vasker ved, hvor meget

man vasker i hånden, om man bruger tørretumbler eller tørrer på snor, om man har sine egne hårde hvidevarer eller benytter fællesvaskeri, hvilke model vaskemaskine eller tørretumbler man bruger, hvor meget vand ens toilet skyller med, om man altid skyller ud, holder øje med lækager etc. Hygiejne er imidlertid et stærkt tabuiseret forbrugsfelt, hvilket måske er årsagen til, at der foreligger meget få undersøgelser om forbrugspraksisser på dette felt, i modsætning til f.eks. mad. Denne tabuisering gør det ligeledes vanskeligt at tale frit i en interviewsituation (jf. kapitel 4).

I kapitel 2 og 3 har jeg argumenteret for, at der i historisk perspektiv har været store forskelle i forskellige klassers praksisser og opfattelser af hygiejne. Dette kan ses som en del af en det moderne samfunds kultiveringsproces, som både hygiejne og sparehensyn er en del af.

Interviewene har ikke afsløret ligeså markante forskelle i praksis på bade- og vaskevaner i relation til familiernes livsstil, som det var tilfældet med madlavningen. De største forskelle synes dels at skyldes børnenes alder, dels hvilke hårde hvidevarer familierne benytter. Generelt er der meget stærke normer omkring badning og vandforbrug; de fleste reagerer således meget kraftigt på synligt spild og kropslig nydelse ved vandforbrug, hvilket særligt kommer til udtryk hos de familier der har teenagebørn. Tilsvarende er der mange familier der fremhæver deres miljøpraksisser på dette forbrugsfelt – f.eks. at tage kortere bade, vaske tøj ved lavere temperaturer, slukke for vandet når man vasker grøntsager m.m. Mange familier har da også en fornemmelse af, at en væsentlig del af husstandens ressourceforbrug ligger i disse aktiviteter – der er imidlertid ingen der overvejer muligheden af f.eks. at vaske mindre eller at skære ned på badeaktiviteten.

Tøjvask

Med hensyn til tøjvask havde de fleste familier i telefoninterviewene sagt, at de vasker mellem 5 og 7 gange om ugen, og bruger tørretumbler mellem 2 og 4 gange om ugen. Blandt de interviewede er der ligeledes eksempler på familier, der vasker meget og andre der vasker lidt.

Sten og Kirsten har i telefoninterviewet sagt at de vasker 1 gang om ugen. Det dækker over, at de går i fællesvaskeriet hver 10-12. dag og vasker 4-5 maskiner, hvilket dog stadig er lavt sammenlignet med andre familier. Deres ældste søn, der lige er flyttet hjemmefra, tegner sig endda for størsteparten.

"Vi tre bruger ikke så meget tøj, ham i Ålborg bruger lige så meget som os tilsammen (griner). Han kommer hjem med sådan en stor taske (viser med armene) ...nej, men det skal han også have lov til, han har jo ikke tid til det (...) Og han har også lektier for.... Jeg har ellers altid sagt, at når mine børn flytter hjemmefra skal de selv vaske men kan jo godt hjælpe lidt på den måde....".

De bruger kun tørretumbler til sengetøj og håndklæder, mens alt andet tørres på snoren derhjemme, da de prøver at undgå for meget tørretumbling. De har ikke selv vaskemaskine eller tørretumbler.

Den der vasker oftest er Ella, med 12 vaske om ugen, hvilket dels skyldes, at hendes mands arbejdstøj skal vaskes ofte (hver 2. dag), dels at børnene har en del sportstøj fra fodbold og gymnastik i skolen, og at de får nye håndklæder for hver gang. Tøjet tørrer de udendørs så meget de kan, og eftertørrer det på radiatorerne i lejligheden – derfor skruer hun sjældent ned for varmen når hun forlader hjemmet. I de weekender hvor de har alle delebørnene på besøg hænder det dog, at de fylder bilen op og kører ned til fællesvaskeriet og tørrer tøjet der. Carla hører ligeledes til dem der vasker ofte, ca. otte gange om ugen, hvilket også skyldes hendes børn:

"Det er så igen med børnene, det er meget svært at lære dem, at man godt kan bruge de samme to håndklæder dagen efter. Så når de er

hjemme ryger der to håndklæder til vask om dagen, på trods af, at jeg har knager med deres navne, så de kan hænge dem op igen”.

Forskellighederne i vaskeaktiviteten synes altså primært at være knyttet til børnenes alder. Der kan dog også være andre forskelle, f.eks. arbejdssituationen (som i Ellas tilfælde), eller en begrænset økonomi, som hos Arne og Stine. De har råd til at købe så meget nyt tøj til børnene, og må derfor vaske ofte (en gang om dagen). De kan derfor ikke nå at fylde en hel vaskemaskine, men benytter så ½-vaskfunktionen på maskinen. Til gengæld har de heller ikke råd til at købe en tørretumbler, som ellers er deres højeste ønske – i stedet tørrer de tøjet på tørresnoren derhjemme.

De typiske sparevaner der nævnes i interviewene er f.eks. at tørre tøjet på tørresnor i stedet for i tørretumbler. For mange er det sæsonafhængigt, således at det om sommeren tørres på tørresnor, om vinteren i tørretumbler. Olav mener f.eks., at de er så energibevidste, at de ikke kunne drømme om at starte tumbleren, hvis det er solskin udenfor. Der er ligeledes flere familier, som er holdt op med at vaske på kogevaske på 90°. Karen og John stoppede efter de engang så ”Rene ord for pengene” i fjernsynet, hvor det fremgik, at der ingen argumenter var overhovedet for at vaske over 60°, og siden har de ikke gjort det. Endelig er der familier, der som Erik og Gitte sørger for at samle sammen og vaske større portioner, ligesom de er gået mere og mere væk fra kogevaske. Hvis der kun er vasketøj nok til en halv eller kvart maskine starter og familien mangler tøj må de vaske i hånden, selvom de godt ved at det ikke er det mest vandbesparende.

”Men det kan være nødvendigt fordi der er noget som smitter af, eller ikke tåler så meget, og så i stedet for at putte et stykke eller tre stykker i vaskemaskinen” (Gitte).

Med hensyn til vaskemaskiner og tørretumblere synes der at være en tendens til, at de ældre familier også har ældre maskiner. Erik og Gitte har en forholdsvis gammel tørretumbler (15 år), mens vaskemaskinen er ca. 9 år. Olav og Brits vaskemaskine er ca. 10 år, tørretumbleren ca. 5 år, og modellens forbrug indgik som en vigtig del af grundlag for købet. Ivar og Hannes maskiner er ca. 5 år gamle, og de har generelt valg besparende modeller. Ellas vaskemaskine er ca. to år gammel, men maskinens forbrug indgik ikke da hun skulle vælge model. Arne og Stines vaskemaskine er 4-5 år, og det var en de arvede fra deres bedsteforældre. De giver generelt udtryk for, at de ikke har råd til at købe de vand- og energisparende modeller. Da de købte opvaskemaskine for to år siden så de således mest på prisen og på støjniveauet.

Badning

Forskellene i badevaner har været vanskeligere at kortlægge. Der lader dog til, ikke overraskende, at være forskelle, som relaterer sig til beboernes alder. De ældre familier synes i højere grad at bade hver dag, og bruge badet som et morgenritual, der fungerer som en måde at vågne på, og som overstås på få minutter. Sten og Kirsten bader hver dag, men det er rimeligt korte bade (5-10 minutter for voksne og børn). Hos Olav og Brit går de alle i brusebad hver morgen, Olav skønner det tager 3-4-5 minutter, uden den store forskel på voksne og børn. Nogle familier har ligeledes kortet deres bade ned.

”Jeg er blevet bedre til at skære ned. Det vil jeg sige. Men jeg har brugt det sådan til at vågne op på, til at komme i gang på” (Gitte).

Eriks bade tager også kun nogle få minutter, mens børnene derimod tegner sig for de lange bade, som godt kan tage halve timer.

De yngre familier giver udtryk for, at de ofte kun bader hver anden dag, og at badet kan have andre betydninger end et morgenritual. Karen og John bader dagligt til hver anden dag og mener at et bad på 10 minutter er rigtig

lang tid. Karens har en stærk etisk holdning til vandforbruget, der kommer til udtryk i hendes irritation over vandspild på grund af, at bruseren er svær at regulere.

".....det irriterer mig dagligt, at vores greb i brusebadet (som er sådan et gammeldags et) er så sindssyg svært at regulere, så der går enormt meget vand til spilde ved at man står, og det enten er for koldt eller for varmt. Det irriterer mig – ikke fordi det koster penge, men fordi det er noget svineri, at der løber så meget rent vand ud.

Karen giver imidlertid også udtryk for, at hun kan tage et bad for at få fred fra familien en stund.

Mens Karens holdninger ligesom på andre forbrugsfelter er præget af en moderne hedonisme, så er Stines badevaner et eksempel på den traditionelle hedonisme, hvor den kropslige nydelse vinder over den kontrollerende moral. Normalt bader Arne og Stine ca. hver 2. dag, men Stine kan godt finde på at tage lange afslappende bade.

"Jeg kunne også sagtens finde på at bruge karbad – et par timer (griner). Men der jo også fråds, men altså..... Jeg tænkte på, at nogen gange gør jeg det måske også af kedsomhed, hvis Tore (sønnen) står og sover 3 timer, så har jeg bare 3 timer, og hvad skal man så lave, så kan jeg godt ligge en time i karbad, jeg har oceaner af tid til at frådse.

Hun ved godt at det koster vand og energi, og har derfor også dårlig samvittighed over karbadene.

"Man lukker lidt ud, og fylder så op undervejs, så det holder sig varmt – det er jo helt forfærdeligt.....det er jo fråds, det koster jo mange penge. Man kunne jo stå op når man havde brugt det første gang".

Som på andre punkter er deres praksisser præget af en viden om, at tingene kunne gøres mere besparende, men at det er vanskeligt at få det gjort.

De yngre familiers badevaner kan, jf. diskussionen i kapitel 3, være en indikator på, at det hierarkiske samfund som "projekt husmoder" afspejlede, er afløst af et mere egalitært samfund og verdenssyn med en mindre fokus på social differentiering, orden, hygiejne, adskillelse mellem offentligt og privat m.m., hvilket også sætter sig spor i opfattelsen af den kropslige disciplinering og hvordan man på "back stage" forbereder optræden på "front stage" i offentlige sammenhænge. Eksempelvis er strygejern, hårtørrere, krøllejern m.m. en del af hverdagen for mange ældre familier, men ikke hos Karen og John.

John: *Jeg aner ikke hvor vores strygejern er, heller ikke hårtørreren.*

Karen: *Det bruger vi slet ikke noget af*

Sp.: *Så I står ikke hver weekend og stryger skjorter m.m.?*

John: *Overhovedet ikke, jeg har dårlig nok en skjorte.*

Karen: *Og det tøj der skal stryges, det krøller alligevel når man tager det på – men det er nok også meget dovenskab. Men jeg gider ikke bruge min tid på det.*

Karen fortæller om engang de skulle bruge et strygejern, og ledte en hel weekend, uden at finde det. John supplerer med at fortælle om, at da han arbejdede i England og skulle være præsentabel nøjedes han med at stryge den del af skjorten, som var synlig og ikke dækket af jakken.

De aldersbetingede forskelle er imidlertid langt fra entydige, som også forskellen på Stine og Karens badevaner viser. Ella, der hører til samme aldersgruppe har f.eks. ikke samme negative holdning til karbad som mange danskere.

"Jeg er jo englænder, og savner virkelig at have et badekar. Alle boliger i England har et badekar, så hvis jeg havde det her ville jeg nok ligge rigtig længe i rigtig meget vand. Det er en måde at stresses af på,

der er mange der tager en øl og en avis med derind. Selv de mest usle boliger i England har badekar, mens det nærmest betragtes som en luksus her”.

Hun bader hver dag, men husstandens badevaner er præget af store interne forskelle, som afspejler den sammensatte familie. De to piger (på 13 og 10) bader to gange om dagen, drengen (på 5 år) nærmest skal skubbes ind, og hendes mand bader to gange om dagen på grund af hans arbejde. Ingen af dem tager dog lange bade.

Det der præger mange familiers forhold til forbrug i hverdagen er ikke så meget deres egne forbrugsvaner, som generelt opleves som naturlige og legitime – derimod er der stor fortvivlelse og irritation over teenagebørnenes sløseri og glemsomhed med at slukke for lys, varme, vand, TV og diverse apparater, med at tage lange bade om morgenen, at kræve rene håndklæder hver dag m.m. Mange forældre er tydeligvis frustrerede over, at deres råd og formaninger preller af på børnene, og de forsøger forskellige strategier til at få dem til at makke ret.

Gitte og Erik, hvis børn begge kan finde på at tage bade på halve timer, prøver f.eks. med aftaler om længden af badene, men har måttet erkende, at det bedste middel er, at vandet på et tidspunkt bliver koldt. For Carlas vedkommende fylder overvejelser omkring hendes eget forbrug ikke meget i hverdagen – til gengæld er hun meget optaget af hendes børns forbrug. Børnene tager lange bade, kræver rene håndklæder hver dag og glemmer ofte at slukke for TV, radio og andre apparater. Hun er således meget bekymret for, hvorvidt de har arvet farens badevaner – han kunne også tage lange bade og glemme at slukke lyset i badeværelset – eller hendes egne sparevaner. Carlas søn kan også godt tage bade på omkring ½ time i brandvarmt vand, hvis det ikke lykkes for Carla at afbryde ham. Selvom hun var stærkt imod de nye forbrugsmålere så er de et stort aktiv i indsatsen overfor børnene, og hun bruger bl.a. ”energisøjlerne” til at vise sønnen, hvordan hans bade påvirker forbruget.

”Det jeg kan bruge til at vise dem er søjlerne – de skal ikke have søjlerne i hovedet – men, at jeg kan sige til dem, ”se lige engang”, så på den måde er det jo meget fint.det kan jeg bruge overfor dem – forstå mig ret, sådan at de kan se det”.

Disse forbrugsvaner er imidlertid først kommet efter de er blevet teenagere, mens de tidligere har været mere fornuftige og modtagelige overfor opdragelse.

Olav giver ligeledes udtryk for, at der har været en periode i 16-17 års alderen, hvor børnenes bade var meget lange, men at det senere er taget af. Det tyder på, at børnenes badevaner, og dermed husstandens forbrug af vand og varme kan ændre sig meget indenfor få år. Det lader imidlertid til at være vanskeligere når det drejer sig om at slukke for lys m.m.

”....det hjælper ikke det fjerneste. Jeg tror de synes det er noget pjat”.

Der er også dem, der som Sten og Kirsten ikke har været ude i de store diskussioner med børnene for at få dem til at spare:

”Altså, vi har ikke gjort så meget ud af at sige til vore unger de skal spare, ud over at nu betaler vi altså selv for det. Men de står ikke i timevis og bader, det har de aldrig gjort.... Den store han,..jo, han kan da godt bruge 5-10 minutter på et bad, men det skal han da også have lov til” Så når vi har hørt om venner og bekendtes børn, og hvor længe de kunne bade, så synes vi vores har været rimeligt mådeholdne (Kirsten).

Set i betragtning til Sten og Kirstens egne mådeholdne forbrugspraksisser er det måske ikke overraskende, at børnene heller ikke agerer som storforbrugere.

Man kan diskutere, hvor den store irritation og frustration som mange forældre giver udtryk for, kommer fra. Det kan selvfølgelig være den økonomiske belastning, som det udgør for husholdningen – mange giver udtryk for, at det kan ses på vand- og varmeregningen, når et af børnene flytter hjemmefra. Set i et større perspektiv giver det imidlertid ikke større mening at se denne irritation som udtryk for et økonomisk problem – her er ressourcetilbruget formentligt en meget lille post sammenlignet med andre udgifter som tøj, rejser m.m. Hvis det kun var et spørgsmål om økonomi var der mange andre besparelser, der kunne opnås langt lettere end at skulle opdrage børnene til at spare og slukke. Den energi forældrene ligger i opdragelsen på dette punkt giver mere mening at se som udtryk for en disciplinering, kultivering og socialisering af børnene, hvor det ikke så meget er de økonomiske hensyn der spiller ind, men mere en opdragelse til at praktisere kontrol, mådehold, beherskelse, omtanke, bevidsthed m.m. – groft sagt en proces, hvor børnene omdannes fra at være dyr til at være mennesker (Frykman & Löfgren, 1979). Forældrenes reaktioner på børnenes lange bade eller forglemmelser med at slukke for lyset m.m. på trods af de mange formaninger kan derfor ses som en del af børnenes opdragelse til socialisering – og måske en skjult angst for, at det skal mislykkes. Opdragelsen handler dog ikke kun om at spare, men i første omgang om i det hele taget at lære børnene at forbruge – eksempelvis at være renlige, at bade, at skifte rent tøj m.m. Man kan se dette som et eksempel på, hvordan den kultiveringsproces, som Frykman og Löfgren skildrer, er en del af børneopdragelsen, hvor opfattelser af rent og urent, rigtigt og forkert, forbrug og besparelser m.m. indprentes og kropsliggøres. Heri indgår også, at opdragelse til at forbruge sker parallelt med opdragelsen til at spare.

Wc og installationer

Mens der således slås hårdt ned på synlige forbrugs- og sparepraksisser, er det forbrug der relaterer sig til boligens tekniske installationer af en anden karakter, hvor bl.a. boligens ejerform har betydning. Som diskuteret tidligere er man i ejerboligerne selv ansvarlig for at vedligeholde og udskifte boligens installationer, mens det i lejeboligerne er op til boligafdelingen at træffe beslutning om udskiftning, mens viceværten tager sig af den løbende vedligeholdelse. På den ene side giver det i princippet ejerne et større incitament til at spare på ressourcerne og mulighed for selv at foretage miljømæssige forbedringer – på den anden side kan opgaven som egen vicevært omfatte mange opgaver, der kan være vanskelige at overskue, mens man i lejeboligerne kan trække på den fælles tekniske viden og ekspertise, der ligger i viceværtfunktionen og boligorganisationen. Her kan hensynet til teknisk-økonomiske forhold imidlertid betyde, at man vægter og opfatter miljøforbedringer anderledes, som det var tilfældet i Vejlbys Vænge da man vurderede, hvilke miljømæssige tiltag, der var rentable i forbindelse med overgangen til individuel måling. Her anvender man således fortsat de gamle toiletter, da man skønner, at afløbssystemerne ikke ville kunne klare mindre mængder vand. Viceværten vurderer, at man kun i omkring 10-15 boliger har skiftet til vandbesparende toiletter. I et mere overordnet perspektiv illustrerer det den barriere, som den eksisterende tekniske infrastruktur kan udgøre for lokale ressourcebesparelser og byøkologiske tiltag (Balslev Nielsen, 1997).

I ejerboligerne i Højene har hensynet til afløbssystemerne tilsyneladende ikke været inddraget i udskiftningen af toiletter – hvilket rent organisatorisk også ville have været meget vanskeligt – og alle tre familier har da også renoveret deres badeværelser, og i den forbindelse udskiftet de gamle toiletter med nye besparende modeller. Ifølge Erik og Gitte skyllede de gamle toiletter med 14 liter, mens de nye har et variabelt skyl på 3 og 6 liter, hvilket Erik skønner har reduceret deres vandforbrug med omkring 30 %. Det var dog hverken hensyn til økonomi eller miljø der fik dem til at skifte, men fordi 3-liters skyl ifølge Erik er dagens standard – desuden var den nye type mere rengøringsvenlig. Omvendt er der en række tekniske forhold ved varmean-

lægget, som de ikke har gjort noget ved. Erik og Gittes VVS-mand har gjort dem opmærksomme på, at de kan spare mange penge på at skifte den gamle varmtvandsbeholder i kælderen ud, men de har endnu ikke gjort noget ved det. Erik:

"...vi kan se om sommeren når der ikke er varme på radiatorerne, at den trækker vand, eller varme, i døgndrift for at holde det varme vand i behold".

Erik erkender på den ene side med, at det ville være rentabelt at skifte beholderen, men er på den anden side forbeholden.

"Det koster 10.000 kr., og det er en kedelig ting, 10.000 kan man få bedre ting for (griner), hvis man skulle vælge mellem ferie og ny vand-varmer....

Gitte: *"Så ville man nok vælge ferie".*

Der er heller ikke nogle af de andre interviewede familier i Højene, der har skiftet de gamle varmetanke, på trods af, at de på mange andre punkter går meget op i at spare på ressourcerne.

Fremmedheden overfor regulering af varmeanlæg, fremløbstemperatur og tekniske installationer i det hele taget præger også beboerne i de øvrige områder, f.eks. Karen og John.

Sp.: Der er ikke noget armatur e.l., hvor man kan foretage natsænkning?

John: *Det tror jeg ikke, det er i al fald ikke noget vi har sat os ind i.*

Karen: *Der er vist noget herude, hvor man kan regulere temperaturen på det varme vand, men jeg kan ikke rigtig finde ud af det.*

De tekniske systemer kan opleves som noget uigennemskueligt, der er teknisk svært at håndtere, som man derfor lader passe sig selv, hvis det fungerer. Erik og Gitte nævner som en årsag til, at de ikke ønsker at pille ved anlægget et eksempel fra deres tidligere bolig:

"Da vi boede i andelsbolig, der boede vi sådan, at varmtvandsledningerne gik igennem hele bebyggelsen, sådan at vi lå i yderområdet, og jeg var den første der stod op om morgenen – dengang skulle jeg op før de andre – og det var meget uøkonomisk, for brusevandet det skulle løbe i 40 minutter før der var varmt vand. Erik: Det var håbløst.... Gitte: Ja det var håbløst....men det har vi så ikke her, og jeg sætter pris på det..... så jeg husker det som et mareridt, og jeg kunne ikke drømme om at gå ind og begynde at pille ved noget der".

Beboerne i ejerboliger er som bekendt deres egen vicevært og varmemester, og hvis man – som det kunne være tilfældet for de mange magistre i Højene – befinder sig mere hjemmefantastisk end i Vita Contemplativa end i Vita Activa, så vil man formentligt være mere tilbøjelig til at renovere køkkenet og badeværelset fremfor at kaste sig over udskiftning af varmebeholdere, regulering af termostater og fremløbstemperatur.

Det er dog ikke kun akademikerne der har problemer med det. Selv Sten og Kirsten, der ellers er meget sparebevidste siger:

"Før vi fik systemet har vi ikke skruet ned om natten, der stod temperaturen fast om vi var hjemme eller ej. Det er så igen det med det kollektive. Selvom man forsøger at være ansvarlig og økonomisk overfor det, er det alt for besværligt at begynde at stille på de termostater" (Sten).

De to andre familier i området giver da også udtryk for, at de, udover at have fået programmeret en fast natsænkning ind, altid benytter "mand ud af huset"-knappen når de forlader boligen. Set i det perspektiv er det varmesystem der er installeret i Vejlbj Vænge, hvor beboerne med et enkelt tryk på

en knap kan sænke temperaturen til et niveau efter eget valg, siges at være et stort fremskridt ud fra en miljømæssig betragtning.

Som Sten antyder kunne man forvente at individuel afregning ville øge incitamentet til at være mere påpasselig med at regulere varmen. Ser man på familierne i Højene lader det dog ikke til at være tilfældet. Når det drejer sig om varme og belysning er der en række andre forhold der har betydning, som jeg vil diskutere i det følgende.

Hygge, varme og komfort

En stor del af boligens varme- og elforbrug er relateret til oplevelsen af hjemmet og af hjemlig hygge – lys, varme, komfort, stemninger, afslapning og velvære, der står i kontrast det øvrige samfunds stress og jag. ”Hygge” er, som det fremgik af kapitel 3, et begreb der opstod med Viktoriatidens boligopfattelse. Det blev optaget i det danske sprog fra slutningen af det 18. århundrede, i øvrigt importeret fra norsk²⁵. Før den tid, i den rurale bolig, var lys et middel til at se hvad man foretog sig i stuen, hvadenten det var at læse, strikke, karte, spinde, reparere værktøj e.l., og det liv der var i hjemmet blev skabt af de mennesker der var til stede og de aktiviteter de foretog sig. Med industrialismen blev boligen adskilt fra fremstilling og produktion, og fik i stedet rollen som et sted hvor man med brug af rekvisitter og boligindretning opbyggede stemninger, der skulle inspirere til sandhed, skønhed, kærlighed og andre familieværdier (Frykman & Löfgren, 1979). Man kan sige, at det hænger sammen med fødslen af den moderne hedonist, der nyder gennem forestillinger og stemninger, og at hygge på mange måder er et udtryk for moderne hedonisme. Hyggenes store betydning kan ses som en konsekvens af, at den moderne bolig er blevet tømt for sociale funktioner og aktiviteter – i stedet er lys, varme, TV, radio m.m. med til at skaber forestillinger og associationer om stemning, liv og aktivitet. Der er med andre ord en lang række positive sociale associationer til lys og varme, der ofte overskygger de miljømæssige hensyn, der også måtte være til stede.

Erik og Gittes opfattelse af hygge er et eksempel på moderne ”co-coo-ning”:

”... vi kan godt lide, at der er åbent i hele huset, at man har en fornemmelse af, at der er liv over det hele, at man ikke er isoleret inde i et bestemt rum”.

Tilsvarende med belysningen:

”Der er nogen der kan lide at sidde meget i mørke, og have et stearin-lys tændt, men sådan har vi det ikke. Så jeg tror tit vi har mere lys tændt end mange andre har. Men jeg sidder også sjældent og bare er tilstede, så laver jeg et eller andet”.

Når der er varme og lys i alle rum giver det en fornemmelse af, at rummene er i brug, og at der er liv i huset, hvilket gør det mere frit at kunne bevæge sig rundt i huset. At lukke for varme og lys i rum der ikke bruges er ikke hyggeligt – desuden bruger børnene rummene, når de ellers er hjemme.

Carla, der ellers er meget optaget af at begrænse hendes børns forbrug beskriver, hvordan hun på den ene side godt kan se, at der er et stort elforbrug når huset er fuldt af hendes børn og deres venner, men alligevel forbinder det med hygge og liv, og derfor ikke alene bærer over med det, men forbinder det med hygge:

”Men så er det jeg tænker, ”den ekstra strøm skal der også til”. Det er også klart, at når de er samlet her, så er der blus på hele huset, de tænker ikke på at slukke lyset når de går ud fra badeværelset, og i køkkenet brænder lyset også – men det er da også hyggeligt med et hus fuld af lys, så kører der med strøm på i alle rum”.

²⁵ Nudansk ordbog og sprogbrugsleksikon, Politikens Forlag 1992

Olav og Brit, der ellers er meget opmærksomme på overflødig elforbrug kunne heller ikke forestille sig kun at have en enkelt lampe tændt om aftenen:

"Jeg synes...nej, det bliver for trist, der er mørkt nok i forvejen" (Olav).

Ligeledes er der flere familier, der giver udtryk for, at de ikke bruger lavenergipærer fordi de giver et for koldt lys. Ivar og Hannes udtalelser om, at

"De giver heller ikke et særlig rart lys, vi har prøvet at sætte dem op på børnenes værelser..."

er udtryk for det samme.

Forskellige opfattelser af hygge er imidlertid kulturelt bestemt – nordmænds opfattelse af hygge med en mængde små lamper med dæmpet lys finder japanere mørkt og søvndyssende, mens japanernes foretrukne belysning, et par neonrør, af nordmændene opfattes som kold og institutionel (Wilhite et al., 1996). På samme måde viser det sig, at de interviewede familiers opfattelse af hygge er yderst forskellige – og at der indenfor den samme familie kan være store forskelle. Der er således familier, der som Sten og Kirsten har det bedst med en meget begrænset belysning, hvor der kun er et par lamper tændt i stuen og ellers slukket alle andre steder i huset.

"Så snart vi begynder at se fjernsyn, så har vi kun lige den der tændt (lampen over fjernsynet), og den i reolen. Vi synes ikke det er nødvendigt med projektører på når vi ser fjernsyn",

begge lamper i øvrigt med lavenergipærer. Kirsten mener imidlertid ikke deres sparevaner er noget de er særligt bevidste omkring, men at det er noget de er vokset op med:

"Bare spørg vores børn om hvordan der er at holde ferie hos mormor og morfar. De hører hele tiden: Luk døren, sluk lyset,", så det har jeg også hørt hele min barndom".

Varmen i stuen er omkring 21°, men de har meget forskellig oplevelse af den. Kirsten synes således, at temperaturen er meget lav, men har accepteret, at det er nødvendigt af hensyn til de andre i familien.

"...men det er noget med mit eget system, jeg fryser en gang imellem. Men det skal jo ikke ødelægge noget for de andre..".

Anderledes er det med deres ældste barn, som været et halvt år i Bosnien, hvor de har frosset meget, at han kan gå rundt i shorts og t-shirt, mens Kirsten fryser.

Karen og John har ligeledes meget forskellige opfattelser af, hvor meget lys der skal være tændt og om dørene skal være åbne eller lukkede. Karen er meget påholdende med belysningen, og slukker som regel al lys i rum hun ikke opholder sig i, ligesom hun foretrækker en begrænset belysning – ikke på grund af miljømæssige eller etiske årsager, men på grund af lysets hygge-skabende effekt.

"Jeg har ikke behov for den der kæmpe oplysende effekt. Det skal være noget rundt, dejligt, blødt hyggelys" (griner).

Af samme grund bruger de ikke lavenergipærer, men foretrækker 25W pærer på grund af den dæmpede belysning. John har det omvendt – han kan godt lide at komme til et værelse, hvor der er lys, fremfor at det er mørkt, og man skal til at finde kontakten. Deres interne diskussioner viser, at opfattelsen af hygge hænger sammen med deres opvækst, og de associationer det giver til den. John mener selv, at han foretrækker lys og åbne døre fordi hans mor var hjemmegående, og at de var mange børn i hans familie, der rendt rundt over hele huset, derfor er han vant til åbne døre og lys alle vegne, modsat Karen der er enebarn, og opdraget med at skulle spare på lys og varme.

Karen: *Altid skulle vi slukke lyset.*

John: *Man kunne jo heller aldrig finde dine forældre når man kom ud til dem.*

Karen: *For mig er det helt klart omvendt, jeg synes det er hyggeligt, hvis døren er lukket, og hvis der er slukket lys. Der skal være lys rundt omkring lige der hvor jeg er, ellers skal der være mørkt. Så får jeg sådan et afgrænset område.*

John: *Jeg kan godt lide, at der er lys overalt, og at alle døre står åbne.*

Karen: *Og hjemme hos dine forældre er det bare alle døre åbne, og lys alle vegne.*

Karens forhold til rumopvarmning er ligeledes præget af den nydelse, som den moderne hedonist finder i at kontrollere og udskyde kropslig komfort.

"Jeg har det sådan, at når jeg først slukker for varmen, så er der bare slukket, indtil jeg simpelthen ikke kan holde det ud. Og så tænder jeg. Og så står den på 1-2 stykker, det gør den så altid, hele døgnet rundt".

Karens forbrugsholdninger og -praksisser er udtryk for de homologier, der er ifølge Bourdieu er mellem forskellige forbrugsfelter. Nydelsen ved at begrænse varmeforbruget er parallelt til hendes opfattelse af hyggelig belysning, irritation over vandspild, fornægtelse af individuel komfort og materialisme, vægtning af etik fremfor økonomi, renhed i madvarerne og tilfredshed ved tæt-lav boligområdet, hvor man kommer hinanden ved, i modsætning til den isolerede og forblæste parcelhus – alle er udtryk for det kollektivistiske verdenssyn i Douglas' gruppe-gitter model. Hun udtrykker det selv i interviewet, i diskussionen af deres ønskebolig:

Sp: Så det handler ikke om at finde et parcelhus et sted?

Karen: *"Det kan jeg godt sige dig, at det gør det ikke. Jeg kan godt se at det er funktionelt, det er smart, jeg kan godt se hvorfor man har bygget så mange huse, jeg kan godt se det praktiske i det – men det er jo ikke det hele. Det er ligesom det med at tænde og slukke lyset, det er ikke for at se man tænder lys, det er også for at hygge".*

For Olav og Brit opleves en lav temperatur også som naturlig – på trods af, at deres opvækst eller nuværende situation ikke er præget af materielle eller økonomiske begrænsninger.

"Altså, jeg kommer i al fald fra et hjem hvor man skulle slukke lyset, det er helt sikkert. Og jeg tror heller ikke vi havde det specielt varmt. Det var ikke noget jeg husker der blev talt om. Men jeg har altid kunnet sove i et koldt soveværelse, og kan ikke sove i et varmt soveværelse. Så der ligger selvfølgelig noget i opvæksten, men det var ikke noget vi snakkede om så meget, udover det med at slukke lyset" (Olav).

Varmen i stuen er

"nok lidt kølig, omkring 18° C vil jeg tro"...,

hvilket imidlertid ikke er noget bevidst.

"Jeg tror det er en vane, vi er bedst tilpas ved den temperatur".

Når Olav er hjemme og arbejder kan han dog godt finde på skrue op til ca. 20° i arbejdsværelset. Når familien tager i sommerhus i weekenden eller på ferie skruer de nogen gange ned for varmen i huset, men da der stort set altid er børn i huset sker det sjældent.

I Olavs udtalelser ligger en afspejling af den asketiske individualist, hvor nydelsen ligger i besparelsen, fremfor det direkte kropslige velvære, på samme måde som hos Karen og John.

Andre beboere har imidlertid en anden oplevelse af varme og komfort. På et spørgsmål om, hvorvidt de benytter natsænkning på varmeanlægget me-

ner Gitte det er usikkert hvad man egentlig kan spare på det, og at hun ikke vil undvære den komfort, der ligger i , ikke at skulle vente på opvarmning.

".....jeg har for eksempel aldrig haft lyst til at gøre det manuelt, og si-ge, nu går vi seng og så skruer vi ned til en eller anden temperatur, og så skruer vi op når vi står op, det har jeg ikke lyst til, jeg gider ikke at stå op om morgenen og fryse og skulle vente på det bliver varmt".

Uanset forskellige opfattelser af komfort, hygge m.m. er der en række ud-sagn, som beboerne i Højene er fælles om, som måske kan forklare det ge-nerelt store forbrug af el og varme i området; husene er dårligt isolerede, det tager lang tid at varme dem op, så derfor skruer de måske lidt ned, når de tager længere tid afsted, men slukker aldrig helt. Alle giver ligeledes udtryk for, at de sjældent får slukket for lyset i de rum de ikke bruger, og at der altid brænder nogle pærer i gangen.

Holdninger, viden og intentionel miljøadfærd

Individuel forbrugsmåling og -afregning, grønne regnskaber, oplysning om miljøbelastning og muligheder for at begrænse det er i stigende grad blevet del af miljøindsatsen (jf. kapitel 1). Vejlbj-Risskov kan ifølge den lokale grønne guide betegnes som en bydel, hvor man sammenlignet med andre bydele i Århus er meget interesserede i de forskellige miljøinitiativer. Eksem-pelvis er Vejlbj-Risskov det første sted uden for Århus midtby, hvor man har fået en delebilordning. På samme måde har der været en stor interesse for de møder, der afholdes i lokale boligafdelinger (herunder Vejlbj Vænge), hvor der fortælles om muligheder for at spare vand og energi i boligen (inter-view med grøn guide i Vejlbj Risskov). Spørgsmålet er om disse signaler har fået beboerne til at ændre adfærd, og i hvor høj grad refleksive overve-jelser omkring eget forbrug påvirker de daglige forbrugshandlinger – eller om de sparepraksisser familierne gør brug af i hverdagen i højere grad er udtryk for deres livsstil og opvækst.

Viden om eget forbrug

De regninger og opgørelser beboerne får fra forsyningsselskaberne er en måde at gøre folk opmærksomme på deres eget forbrug. Århus Kommunale Værker (ÅKV) har endda forsynet deres opgørelser med søjlediagrammer, der viser hvordan husstandens forbrug har været de foregående kvartaler. Flere beboere udtrykker stor tilfredshed med denne service. De generelle opfattelse er tilsyneladende, at forbruget er acceptabelt, hvis det ikke afviger for meget i forhold til sidste opgørelse. Eventuelle forbrugsudsving kan be-boerne som regel forklare med f.eks. børn, der er flyttet hjemmefra, eller at man havde en lejer boende en periode. Der er således ikke noget der tyder på, at opgørelserne er med til at få beboerne til at overveje, hvordan man kunne reducere forbruget. Mange er desuden ikke klar over, hvor stort deres eget forbrug er, og bekymrer sig heller ikke så meget over det. Ivars udtalel-se om opgørelserne fra ÅKV er meget rammende:

"....."der er jo sådan nogen fixpunkter hver 2. måned, hvor man kan tjekke hvordan forbruget ligger i forhold til det man regner med vi skal bruge ud fra de kommunale værker, den tjekker jeg, om vi ligger helt skævt i forhold til den på alle tre" (Ivar).

Når man, som mange gør, betaler over forbruget over PBS forsvinder for-brugets omkostninger samtidig endnu mere ud af syne.

Der er ligeledes beboere, som ikke er opmærksomme på om der er indi-viduel eller fælles afregning, og forbruger og sparer uanfægtet heraf. F.eks. er Ella ikke klar over, at de i Kordegarden ikke betaler individuelt for vand:

"Gør vi ikke? Vi får vist en regning hver 2. måned, men det er måske vandet som er fælles, og strømforbruget der er individuelt..."

Den samme holdning præger Karen, der ikke tillægger økonomiske forhold nogen betydning og føler en stærk irritation over vandspild. Der er således ikke noget der tyder på, at den fælles betaling i Kordegarden får folk til at bruge mere vand end i de andre boligområder. Ella giver dog udtryk for, at hendes holdning til det var anderledes dengang hun boede i Gjellerupparken, hvor hun ikke følte sig hjemme, og ikke følte samme tilskyndelse til at spare.

Interviewene med Carla og Arne og Stine antyder ligeledes, at oplevelsen af individuel forbrugsmåling kan hænge sammen med den tilknytning man har til boligområdet. Carlas stærke identifikation med boligområdet, hvor hun fremhæver fællesskabsfølelsen, og hvor hun selv lægger stor energi i lokale aktiviteter kan ses som baggrund for hendes skepsis mod at gå over til individuel måling i området. Hun var meget imod de individuelle målere i Vejlbj Vænge, ud fra den betragtning at reduktion af forbruget var et fælles ansvar i boligområdet, og at man da burde kunne spare og være miljøbevidst uden at sætte målere op.

"Størsteparten, tror jeg, syntes, at "det skulle vi da nok kunne finde ud af".

I dette lå indirekte, at den individuelle måling var en afskrivning af muligheden for kollektive miljøhandlinger og en trussel mod solidariteten i boligområdet. Hun erkender dog efterfølgende, at det ikke har røkket på fællesskabsfølelsen – det har dog heller ikke fået hende til at ændre adfærd på nogen væsentlige punkter, f.eks. at reducere det gennem brug af varmestyringen. Omvendt er Arne og Stine yderst tilfredse med den individuelle måling, hvilket kan hænge sammen med, at de ikke føler sig hjemme i området, og ikke oplever at have noget til fælles med de øvrige beboere. De giver da også indirekte udtryk for, at målerne på den ene side frigør dem fra et fælles ansvar om at holde igen med forbruget, da man deler udgifterne med andre. Stine siger f.eks. om deres vandforbrug:

"Jeg synes vi bruger meget vand, men vi betaler så også mange penge for det".

Ligeledes kan de føre til, at den dårlige samvittighed man havde over, at man troede man brugte "for meget" forsvinder når man får regningen og opdager at man ikke bruger mere end de andre. De er imidlertid blevet mere opmærksomme på besparelserne. Stine:

"Man er da lidt opmærksom, nu er det kun vores forbrug, før blev det jo delt ud, og så var det måske....., altså, lidt ligegyldigt, ikke. Nu er det ens egne penge, og så kommer sparepænerne ind, og ikke så meget vand når ungerne skal i karbad".

Derfor behøver individuel måling ikke pr. automatik medføre besparelser for alle beboere. Den store spareiver der har været i Vejlbj Vænge det første år med individuel afregning er da også ifølge den lokale vicevært primært udtryk for en usikkerhed over, hvor stort ens eget forbrug er, og hvor stor regningen bliver. Samtidig er flere eksempler på at enkelte store kilder er blevet fjernet. Eksempelvis har en beboer drevet et solarium med yderst favorable priser, eftersom strømmen har været betalt over fællesskassen. Dette driftige initiativ gik i sig selv igen efter den individuelle måling blev introduceret. Ligeledes meldes der om mange vandsenge og kumme-frysere, der er sendt til storskrald. I boligselskabet forventer man da også, at forbruget vil stige noget igen, når folk først finder ud af, hvor meget det koster, men tror dog ikke på, at det samlet vil komme op på niveauet før målerne blev introduceret. Indførelsen af individuel måling i Vejlbj Vænge altså medført be-

tragtelige besparelser, som imidlertid ikke kun hænger sammen med en øget miljøbevidsthed hos beboerne.

Ser man mere generelt på, hvad familierne fremhæver som kilde til bevidst at ændre adfærd, så nævner flere børnenes undervisning i skolen, særligt hvad angår vandbesparelser. Ellas børn har f.eks. haft fag om, hvordan man sparer på vandet, hvilket har haft en del indflydelse på deres vaner. Især husker de nu at slukke for vandet når de børster tænder, og trækker ikke ud når de er oppe for at tisse om natten. Flere familier siger dog også, børnene som regel glemmer sparerådene igen efter en tid, bl.a. når de bliver ældre og begynder at bade meget. Undervisningen kan imidlertid også være med til at gøre forældrene opmærksomme på muligheder for ressourcebesparelser i hjemmet.

Derimod er det få, der giver udtryk for, at ressourcebesparelser er noget man snakker om med ens venner, familie, og øvrige omgangskreds. Fra arbejdspladsen er indflydelsen også begrænset, på trods af, at flere har et arbejde, som direkte eller indirekte relaterer sig til miljø. Ivar sælger vindmøller, Arne er på et miljøvenligt trykkeri og John inddrager miljø og besparelser i sin undervisning på skolen. Det sætter sig imidlertid ikke de store spor i hjemmet. Arne mener eksempelvis ikke, at man kan sammenligne miljøindsatsen på arbejdspladsen med miljøbelastninger i hjemmet:

"Nej, for her synes vi jo ikke vi er nogen store miljøsvin".

Det udtrykker formentlig en udbredt opfattelse af, at boligen har en særlig status sammenlignet med andre arenaer – og at det forbrug der finder sted her ikke har med miljøsvineri at gøre, men med familie privatliv og hygge.

Interviewene tyder generelt på, at beboernes viden om forbruget, dets størrelse og dets årsager, er begrænset. Når der i telefoninterviews og uddybende interviews er spurgt om, hvad beboerne selv tror der bruger mest vand og energi i deres bolig er der da også kommet meget forskellige svar. De fleste peger på de hårde hvidevarer, især vaskemaskine og køleskab, mens andre nævner akvariet, pc'eren eller kaffemaskinen som *"en rigtig strømsluger"* (telefoninterviews). Det er tilsyneladende apparater som de interviewede bruger meget i hverdagen, eller ting, som betyder meget for dem, og derfor kan der også være en sandhed i, at de fylder meget forbrugsmæssigt. Når de fremhæver disse apparater kan det dog lige så godt skyldes, at de fylder meget i bevidstheden – det er f.eks. næppe sandsynligt at pc'er eller kaffemaskine (selvom de bruges meget) er det der koster mest el i husstanden. De mere anonyme forbrugskilder, f.eks. elforbrug til pumper og ventilatorer, er derimod sjældent noget man har kendskab til, eller reflekterer over. Det samme gælder varmeanlæggene, der jf. forrige afsnit, er noget de færreste har kendskab til, eller lyst til at regulere.

Selv en øget viden om, hvad der koster energi i husstanden er dog ingen garanti for, at man ændrer praksis. Eksempelvis er Olav gennem artikler i dagspressen blevet opmærksom på, at elforbruget til stand-by apparater er en del større end man hidtil har troet. Alligevel har han ikke gjort noget ved det, selvom det er en "gratis" besparelse at slukke for stand-by apparaterne, og på trods af, at han på mange andre måder er meget påpasselig med at slukke lys, varme m.m. Det samme gælder John, der lige har gennemgået et energiprojekt med sin skoleklasse, hvor de har set på elforbruget i forskellige apparater, og hvad det koster om året, hvis man lader sit fjernsyn stå med den røde stand-by knap, eller hvis man lader sin radio køre en time om dagen i snit. Det har fået ham til i en periode at være opmærksom på det derhjemme, men har erkender, at det nok holder kort tid.

"Der har vi så lavet en masse beregninger, hvis man går og slukker over det hele for de ting, der kan man spare næsten 1.000 kr. om året i elregning. Fjernsynet i sig selv koster over 200 kr. om året. Så den er jeg opmærksom på lige for tiden....men så om et halvt år er det nok glemt igen".

Dette er et eksempel på, at selv nok så meget viden og kognitiv refleksivitet ikke er garanti for en ændret praksis – muligvis fordi man ikke er opvokset med belæring om at slukke for apparaterne, i modsætning til at slukke for vand og lys.

Den samme afstand mellem viden og praksis kommer til udtryk i forhold til lavenergipærer, hvor John er yderst velinformeret omkring både de økonomiske fordele:

"Det kan jo voldsomt godt betale sig. En god elsparepære koster ca. 50 kr., og det kan man få 5 alm. pærer for, som holder ca. 2.000 timers brændetid, og det har en elsparepære også. Så det man skal betale for 2.000 timers lys er ca. det samme. Så er det altså bare voldsomt meget billigere i strøm. Sådan en elsparepære kan man jo få som 10W, og det er jo lidt i sammenligning med almindelige pærer".

Når de ikke har købt mere end en pære er det fordi Karen synes de giver et for koldt og skarpt lys, som ikke leverer tilstrækkelig hygge – til gengæld bruger de næsten kun 25W-pærer, som giver et hyggeligere lys end 40W-pærer.

Selvom de enkelte familiemedlemmer oftest har en social baggrund, der er forholdsvis ens, er der alligevel flere eksempler på, at man har forskellige opfattelser af, hvad der er rigtige og forkerte spare- og forbrugspraksisser, og af, hvor meget og hvordan man vil spare. Dette må derfor diskuteres og forhandles på plads. I mange tilfælde er det den mest ressourcebevidste eller påholdende der ender med at få sine vilje – som f.eks. hos Sten og Kirsten, hvor de holder lav varme på trods af Kirstens kuldefølsomhed, eller hos Karen og John, hvor Karen slukker for lyset på trods af at John foretrækker lys i alle rum. Hvis de "hedonistiske" familiemedlemmer havde haft deres egen bolig ville deres forbrug formentlig se anderledes ud, da der ikke ville være nogen til at rette eller diskutere deres vaner og måder at gøre tingene på. Det giver yderligere en forklaring på, hvorfor forbruget i en-personers husstande generelt er højere end i husstande med flere personer.

Livsstilsbetingede sparepraksisser

Selvom de ydre påvirkninger tilsyneladende kun i begrænset omfang får familierne til at ændre praksis i deres intentioner for at forbruge mindre, så har alle familier imidlertid en række sparepraksisser i hverdagen.

Set i betragtning af, at placering i livscyklussen er en af de faktorer, der har stor betydning for husstandens ressourceforbrug kunne det også tænkes, at deres miljøopfattelse og -praksisser afspejler, at familierne er opvokset under forskellige tidsperioder. Det er i andre sammenhænge blevet hævdet, at der er forskelle på, hvordan forskellige generationer påvirkes af de fremherskende samfundsmæssige miljødiskurser (Jensen, 1996; Halkier, 1999) eller af, hvilke forbrugsmuligheder man opfatter som mulige og legitime at efterstræbe (Kuehn, 1998). Aldersforskellene blandt de interviewede familier er på 20-25 år; de yngste er i midten af 20'erne, de ældste i slutningen af 40'erne. Nogle er således opvokset før energikrisen i 1970'erne, andre et godt stykke tid senere, hvor miljøet i mere bred forstand har stået på dagsordenen. Set i dette perspektiv skulle man altså forvente, de "ældre" familier (midt-slutningen af 40'erne), der er født i 1950'erne og derfor kun i begrænset omfang kan være præget af 1970'ernes energikrise eller af 1980'ernes økologiske bølge, er mindre sparebevidste end de yngre generationer. Interviewene giver imidlertid ikke megen støtte til denne teori. Derimod lader det til, at beboernes opvækst, baggrund og verdenssyn i langt højere grad præger deres sparepraksisser i hverdagen.

Eksempelvis voksede Olav op da velfærdsstaten for alvor skød frem, og hvor der ikke var mangel på noget. "Det var en meget stor forskel til den tid midt i 1950'erne, til 1960'erne, hvor der virkelig kom en velstandsstigningjeg følte, at mine forældre kunne gøre nærmest hvad de havde lyst til, der var ikke noget der hed at vi skulle spare.

Jeg følte det på den måde, at da jeg skulle begynde at læse, så fik jeg de bøger jeg skulle bruge, og havde oven i købet en bil en periode osv. osv. – så, jo, der var luksus”.

Det var altså før man var begyndt at snakke energi- eller miljøkrise. Som det fremgik af hans udtalelser omkring lys og varme, så hans forældre altid været sparsommelige med bl.a. at slukke for lyset og holde lav varme, hvilket præger hans egne praksisser i dag. Man kan fortolke dette som udtryk for den asketiske individualist's mådehold og moderne hedonisme, hvor sparepraksisserne ikke sker af økonomiske hensyn eller materielle mangler, men er udtryk for kontrol og begrænsning af den kropslige nydelse i forbruget.

Et tilsvarende eksempel er Sten og Kirsten, der også er opvokset før miljødiskussionen kom på dagsordenen. De skiller sig ud ved både at være meget sparebevidste, og ved at praktisere et ikke-forbrug, dvs. leve uden en række forbrugsgoder, der af andre opfattes som naturlige. De har således ikke bil eller egen vaskemaskine, tørretumbler og opvaskemaskine. Dette er, sammenholdt med deres ophold i kolonihaven, en væsentlig årsag til deres lave forbrug. Samtidig har de fulgt nøje med i deres eget forbrug efter overgangen til individuel måling i Vejlbj Vænge, og skriver forbrugstal ned for hver måned. Sten udtrykker det således:

”Vi har vist det.....det, man kan kalde samfundssind, ved at spare, ikke fordi det betyder noget...men det har også noget at gøre med miljø og sådan noget, men vi har forsøgt at gøre det så rigtigt som muligt”.

Man kan betegne deres livsstil og sparepraksisser med det som Bourdieu kalder for ”smag for nødvendigheden”, dvs. at forbrugsgoder som bil, båd og sommerhus ses som ”unødvendig luksus”:

”en bil ville bare fylde op på parkeringspladsen” (Sten).

Når de selv ser deres spareiver som udtryk for ”samfundssind” er det også klart, at det ikke udtrykker en protesthandling mod samfundets overforbrug – i modsætning til det egalitære verdenssyn – men derimod snarere skal ses som udtryk for den samfundssolidaritet, der præger det hierarkiske verdenssyn (Dahl, 1997).

Et tredje eksempel blandt de ”ældre” beboere, der heller ikke er opvokset under energi- eller økologikrise er Carla. Hun har imidlertid en række sparepraksisser, som hun omtaler med reference til sin opvækst på landet og påvirkningen fra sine forældre.

”Det er nok mest min far der har været opmærksom på de ting. Dels på grund af økonomien, men han tænker meget på sammenhængen på den måde. Når man tramper en papkasse i stykker, så brænder man den, man gemmer aviserne og tænder op med dem – så hele den tankegang har været der. ”Når jeg nu alligevel var ude og lukke for hønsene slukkede jeg på badeværelset” (citerer faren), så den sidder i ryggraden på mig med hensyn til at slukke”.

Dette er ifølge hende selv medvirkende til, at hun i dag er opmærksom på at lyset ikke brænder i det rum man ikke opholder sig, at vandhanen ikke drypper, at toilettet ikke løber m.m. Dette kan ses som udtryk for den praktisk orienterede landbo, hvis høje forbrug delvist kan ses som en afspejling af hendes selvforsyningsaktiviteter i hjemmet, der samtidig indebærer en række sparepraksisser, der bunder i et hensyn til husholdningsøkonomien og en mulig mangelsituation.

For de ”ældre” familier tyder det på, at deres forbrug og besparelser i boligen er præget mere af deres baggrund og livsstil end af deres opvækst-tidspunkt. Umiddelbart er der således ikke noget der tyder på, at disse beboere, der i midten af 1970'erne har været 20-25 år og derfor kun i begrænset grad er opvokset med energikrisen, opfører sig udpræget sløset, og f.eks. ikke lukker og slukker for lys og varme eller sparer på vandet.

Ser man på de to yngste familier, der er i midten af 20'erne, så er de på mange punkter enige om at sætte miljøhensyn højt i hverdagen. De fremhæver således begge køb af økologiske fødevarer som en væsentlig del af deres miljøhensyn i hverdagen.

Deres øvrige forbrugs- og sparepraksisser omtaler de imidlertid på en meget forskellig måde, ligesom deres holdninger til forbrug og husholdningsteknologi. Man kan illustrere forskellene med det som Douglas kalder den positive og negative diagonal i gruppe-gitter-modellen. På den positive diagonal er der individualisten og hierarkisten, som er fælles om at værdsætte magt, dominans, materialisme og økonomisk rationalitet, mens den negative diagonal udgøres af isolerede og kollektivistiske, hvis syn på forbrug er præget af etik, antimaterialisme og skepsis overfor magthavere (Douglas, 1996).

Arne og Stine omtaler deres forbrug og besparelser i økonomiske termer, og ser deres begrænsede økonomi som en væsentlig hindring for at handle miljørigtigt:

"... det er også dyrt at være bevidst om sit eget forbrug, det er dyrt at købe sparepærer, det er dyrt at købe en besparende vaskemaskine, den er jo dobbelt så dyr som den billigste model. Så hvis man sidder som vi gør, med 5.000 til forbrug hver måned til 4 mennesker, så har man ikke penge til at gå ud og købe alle de rigtige ting og gøre de rigtige ting (Stine).... "Vi ved godt at på længere sigt kan det godt betale sig, men vi har bare ikke pengene til at gå ud og købe alle de ting" (Arne).

Det samme gælder køb af lavenergipærer:

"Nu har vi en sparepære i de to lamper der (på væggen i stuen) og i to lamper ovenpå i soveværelset. Hvis der ryger en pære i dag kan vi godt få råd til at købe en, men ikke hvis den ryger om 10 dage, for der er 100 kr. altså for meget" (Stine).

Selvom de fremhæver økonomien som begrænsning for deres muligheder for at handle miljørigtigt, så forhindrer det dem imidlertid også i at anskaffe forbrugsgoder som f.eks. en tørretumbler, som de ellers ønsker sig. Arne og Stine giver ligeledes udtryk for, at det hverken er viden eller holdning der mangler, men derimod at denne viden ikke sidder i rygraden, og hele tiden skal repeteres. Stine:

"Jeg tror nok vi er meget enige, men jeg har nok lidt sværere ved at huske". Arne: "Jeg tror nok vi er enige, det er bare lige med at få det gjort. Men vi går da og minder hinanden om tingene".

På samme måde er Arne og Stines forbrugsholdninger parallelle til deres opfattelse af ønskeboligen, hvor de ikke er begejstrede for tæt-lav formen og det sociale liv der, mens ville foretrække et parcelhus – gerne stort og dyrt.

For Karen og John er økonomien derimod underordnet for forbrug og besparelser, mens de etiske aspekter derimod er i højsædet.

"Når jeg sparer på noget er det fordi jeg mener, at det bør man. Jeg har overhovedet ikke noget overblik over de der regninger, og vores forbrug, det har ikke noget med det at gøre. Jeg har en eller anden ide om, at man giver nogle penge, og det er bare det – men det er mere en omsorg for.... miljøet – klart, "det gør man da ikke, selvfølgelig slukker man lyset efter sig". Jeg har absolut ikke noget overblik over hvad vi bruger på det, derfor kan jeg ikke sige at det er for at spare penge. Jeg ville ikke ane om jeg sparede 1 kr. eller 10 kr. ved at gøre noget. Så det er mere en social... miljø-social foranstaltning" (Karen).

Deres forbrugsholdninger kommer ligeledes til udtryk gennem deres positive holdning til ikke at eje forbrugsgoder som tørretumbler og opvaskemaskine – som er parallelt til det kollektivistiske verdenssyn, hvor begreber som komfort og økonomi er underordnede – samt i deres præference for tæt-lav

formen, det sociale fællesskab og deres afsmag for parcelhuse og betænkelighed ved prestigefulde boligområder (jf. forrige afsnit).

Som for de ældre familier er hverdagens sparepraksisser således i langt højere grad udtryk for livsstil og verdenssyn, end den tidsperiode man er fælles om at være opvokset i.

For de øvrige beboere er billedet ligeledes blandet. Ella mener således selv, at hun er blevet præget af sine oplevelser med energikrisen under sin opvækst i England. Hendes far gik meget op i at holde styr på, hvor meget energi der blev brugt derhjemme, og der var restriktioner på, at man kunne tage på arbejde tre dage om ugen. Hun tror da også det har påvirket hendes generation, sammenlignet med generationen fra 1950'erne, som voksede op med stor overflod. Det er samtidig hendes indtryk, at børnene i dag er meget bevidste om miljø og sparevaner, bl.a. gennem det de lærer i skolen, hvilket Ella selv benytter i sin hverdag.

Erik og Gittes sparebevidsthed er primært rettet mod deres børns forbrugsvaner, ved at slå ned på deres lange bade, at slukke for vandet når der børstes tænder, at slukke lyset i forskellige rum efter dem m.m., ligesom de selv er opmærksomme på at spare i det små, f.eks. at ordne grøntsager i en balje og ikke under rindende vand, tage kortere bade og ikke starte vaske-maskinen, hvis der ikke er tøj nok til at fylde den op. Samtidig bringer de selv snakken ind på deres transport til og fra arbejde, som de har dårlig samvittighed over, da den foregår med bil, og ikke med kollektiv transport.

Ivar og Hanne har derimod ikke nogen udprægede sparepraksisser, som de selv kan komme i tanke om at fremhæve, og mener selv de er

"...mindre miljøbevidste end vi godt ville være...vi tænker da over det..." (Hanne). "Det gør vi da. Hvis valgmuligheden er der, så vælger vi da altid den økologisk eller miljømæssigt bedste løsning" (Ivar).

Det betyder dog ikke, at de ikke kan finde ud af at spare, men at deres "illuso" ligger på andre forbrugsfelter, særligt rejser og familieliv

"... Vi har altid brugt mange penge på at rejse, og det skal der være penge til.....Lige meget hvordan vores økonomi har set ud, så har vi altid fundet penge til at rejse" (Hanne).

I de perioder hvor de er gået ned i arbejdstid eller har måttet klare sig for en indtægt har de ændret forbrugspraksisser på forskellig vis. Hanne:

"I kraft af de valg vi har gjort har vi da haft nogle perioder, hvor vi...ja, begyndte at gå i Føtex-tøj i stedet for al mulig andet men vi har fundet ud af, at det er ikke det der gør os mere eller mindre lykkelige, om vi kan købe tøj i den ene eller anden butik".

De plages ikke af nogen dårlig samvittighed over deres forbrugsvaner, eller finder på undskyldninger for hvorfor de gør nogle ting, og ikke andre.

Opsamling

Dette kapitel har haft to perspektiver: Det ene er at forstå, hvad der rent faktisk betinger forskellene i de udvalgte husstandens forbrug. Det andet har været at belyse, hvordan familierne selv forstår og tænker over forbrug, besparelser og miljø i hverdagen.

Husstandenes forbrug er belyst ud fra tre hovedtemaer: Boligens brug og betydning, hverdagens forbrugsfelter og familiernes intentionelle miljøadfærd. Interviewene viser, at alle felter dels er præget af beboernes alder, dels af deres livsstil. Nogle af forskellene i husstandenes forbrug kan forklares ud fra familiernes alder:

- Småbørnsfamilierne er præget af lille/medium forbrug. Her spiller det primært ind, at forældrene opholder sig meget i boligen, at børnene forbru-

ger meget lidt og at økonomi og opsparing begrænser forbrugsmulighederne i form af bl.a. bolig og hårde hvidevarer.

- Familierne med teenagebørn har generelt et højt forbrug. Det afspejler både, at børnene optræder som selvstændige forbrugere, at familielivet prioriteres højt, og at familierne har bedre forbrugsmæssige muligheder i form af bolig og hårde hvidevarer.
- Familierne med børn på vej hjemmefra har begge et lavt forbrug. Dette afspejler primært, at begge familier tilbringer en væsentlig del af tiden i deres fritidsbolig og at børnene er ældre, og ikke har samme forbrugsvaner, bl.a. med hensyn til badning.

Andre træk kan forklare ud fra familiernes livsstil, både deres brug af boligen og hverdagens forbrugspraksisser:

- Der er den asketiske individualist, der er præget af et "storskalaforbrug" (Douglas & Isherwood, 1996) og distinktion (Bourdieu, 1995). Boligen bruges som kontor og station, med mange ophold udenfor boligen i form af rejser, weekendophold i sommerhuset, restaurantbesøg m.m. De daglige forbrugspraksisser er præget af mådehold, bl.a. med lav temperatur i stuerne og begrænset brug af tørretumbler. Identiteten er primært knyttet til fritidsboligen.
- Der er landboen, som er tæt knyttet til boligområdet og hvor selvforsyning er vigtigt (Højrup, 1989). Boligen benyttes til hjemmeproduktion og opbevaring af fødevarer, og som socialt opholdssted for børnene og deres venner. Ovn, opvaskemaskine og kummefryser er uundværlige i hverdagen, og benyttes flittigt. Der er flere sparepraksisser knyttet til opvæksten på landet, der medfører en opmærksomhed på resourcespild.
- Der er arbejderen, der lever en mådeholden tilværelse uden gængse forbrugsgoder som bil, hårde hvidevarer, sommerhus m.m. Som en del af arbejderkulturens bomønster tilbringes omkring halvdelen af året i kolonihaven, hvilket er en væsentlig årsag til et lavt forbrug på boligadressen. I det daglige gøres der samtidig meget for at spare på varmen, og livsstilen er i det hele taget præget af en nøjsomhed, hvilket kan ses som et udtryk for "en smag for nødvendigheden" (Bourdieu, 1995).
- Der er kollektivisten, som fremhæver fællesskab og hygge som de væsentligste kvaliteter ved boligområdet. De daglige forbrugspraksisser er præget af etiske og moralske aspekter, hvor man gerne undværer husholdningsteknologi som tørretumbler og opvaskemaskine (Douglas, 1996b).

Livsstil og alder påvirker både brugen af boligen og hverdagens forbrugspraksisser, og dermed det samlede vand- og energiforbrug i boligen. Forskellene på høj- og lavforbrugere skyldes derfor ikke bare spild og sløs, eller forskellige miljøbevidsthed, men er typisk et samspil mellem forskellige faktorer. Et billede af en lavforbruger og en storforbruger kan anskueliggøre nogle generelle træk, der har betydning for forbruget:

Lavforbrugeren

ejer typisk ikke selv hårde hvidevarer, men benytter i stedet fællesvaskeriet, eller tager opvasken i hånden. Der holdes lav varme, og hygge foregår med kun en enkelt lampe tændt – i øvrigt en lavenergipære – udover fjernsynet. Lys og varme holdes ellers på et minimum. Badene er korte, og der vaskes en gang om ugen. Der følges nøje med i eget forbrug. Børnene er på vej til at flytte hjemmefra og er kommet over deres teenage-forbrug med lange bade m.m. De opholder sig ikke så meget hjemme, men tilbringer meget tid hos vennerne. Det giver deres forældre mere tid til at gå i biografen, på restauranter m.m. Samtidig tilbringer de halvdelen af året i fritidsboligen, mens børnene bruger den "ordinære" bolig.

Nogle af disse træk går igen ved andre husstande, der også har et lavt forbrug:

- børnene har overstået teenagealderen
- man opholder sig meget udenfor boligen, og udfører andre aktiviteter her
- man fravælger gerne forbrugsgoder og hårde hvidevarer
- hygge sker med begrænset belysning og lav varme
- boligen er lille

Man kan hævde, at forbruget målt i boligen reelt snyder, da forbrug i kolonihaven og i fællesvaskeriet skulle lægges til. Det viser sig imidlertid, at det stor set er umuligt at sætte familierne på samme formel, for på den måde at gøre forbrugsmålingerne mere sammenlignelige. Det er meget vanskeligt at finde familier, der opholder sig lige meget i boligen, har lige mange gæster og besøgende, arbejder lige meget hjemme eller ude, foretager sig de samme aktiviteter her, får opfyldt deres behov lige meget (eller lige lidt) i boligen m.m.

Storforbrugeren

er kendetegnet ved, at mange aktiviteter udføres indenfor hjemmets fire vægge, som f.eks. den selvforsynende landbo, der altid har en fyldt kumme-fryser, og en ovn og opvaskemaskine, der kører. Børnene er i teenagealderen, og tager lange bade, kræver rent tøj og rene håndklæder dagligt. De tilbringer meget tid i hjemmet med deres venner på besøg, hvor de opvartes med hjemmebak, og hvor der er lys og varme over hele huset. Nogle af disse træk er fælles for de øvrige "storforbrugere":

- børnene er teenagere, og agerer som selvstændige forbrugere
- familielivet er i centrum, og man tilbringer gerne så meget tid sammen som muligt, f.eks. ved at arbejde hjemme
- hygge er synonymt med god varme og meget lys, også i rum der ikke benyttes
- huset og installationerne er gamle, men det er primært de synlige ting, der fornyes og forbedres, ikke de skjulte installationer
- et stort boligforbrug (m^2 pr. person)

I det konkrete tilfælde er forskellen mellem lavforbrug og storforbruger hhv. en faktor 6 i elforbrug og knap en faktor 2 i vandforbrug. Varmedata foreligger ikke, men ser man på andre familier er det ganske almindeligt med en faktor 3 eller mere.

Det viser ligeledes, at der på forskellige felter kan peges på homologier mellem de enkelte familiers praksisser – eksempelvis, at familier der opfatter hygge som lav varme og begrænset belysning også har valgt at undvære husholdningsteknologier som opvaskemaskine og tørretumbler. Det sammen gælder f.eks. boligpræferencer, spareopfattelser og holdninger til husholdningsteknologi, som sammenligningen mellem Stine og Arne og Karen og John viste. På grund af ydre strukturelle forhold er det dog ikke altid, at beboernes holdninger og ambitioner også kommer til udtryk i praksis (Lindén, 1994; Hallin, 1996; Lidskog et al., 1997).

Et andet aspekt af forbruget og boligens betydning er den sammenhæng, som der i andre sammenhænge er peget på, nemlig at en stærk tilknytning og identitetsfølelse med boligen eller boligområdet hænger sammen med, at man tilbringer meget tid her (Hurtig, 1995). Der er flere eksempler på, at dette hænger sammen med et højt forbrug i boligen – f.eks. Carlas tilknytning til boligområdet, eller Erik og Gittes tendens til "co-cooning". En stærk identitetsfølelse kan ligeledes medføre, at man bliver boende i boligen efter børnene er flyttet hjemmefra, hvilket alt andet lige medfører både et stort boligforbrug (m^2 pr. person) og et stort ressourceforbrug (jf. kapitel 5). På samme måde for de lavtforbrugende familier, hvis identitet i langt højere grad er knyttet til fritidsboligen – her bliver forbruget i den "officielle" bolig lavt, eftersom identiteten i langt højere grad er knyttet til fritidsboligen.

Når forskellene i forbruget indenfor et givent boligområde er så store, som tilfældet er, så afspejler det blandt andet, at beboerne – på trods af ligheder i

sociale position (indtægt, uddannelse og arbejde) – kan have vidt forskellig baggrund og opvækst. Det kan igen påvirke opfattelsen af og identifikation med boligområdet, motiv for at vælge bolig her og brug af boligen, hvilket i sidste ende påvirker ressourceforbruget. Man kan meget firkantet sige, at mens boligvalget i sig selv er mere relateret til social og familiemæssig position, så er brugen af boligen, og de aktiviteter man foretager sig indenfor og udenfor boligens rammer, måske mere relateret til kulturel baggrund og livsform. Dette må igen ses i relation til den status som boligen har haft siden industrialiseringen, hvor skellet mellem arbejde og privatliv medførte at boligen blev et sted hvor man kunne søge tilflugt fra det ensformige og forræde arbejdsliv, og realisere de "ægte" værdier, der relaterer sig til livsform og opvækst (jf. kapitel 3).

Forbrug og besparelser set indefra og udefra

Den sociale logik bag de miljømæssige modsætninger

En ting er at beskrive og forklare årsager til forbrugsmæssige forskelle udefra – en anden ting er at forstå, hvad der i hverdagslivet forstås som miljørigtig adfærd. De faktorer og dynamikker, der kan forklare forskellene mellem forskellige husstandes energi- og vandforbrug, og udviklingen i boligernes ressourceforbrug generelt, er således ikke nødvendigvis de samme, der i hverdagslivet gøres for at gøre noget for miljøet.

Der er således en række praksisser, der opfattes som egentlige spare- og miljøhandlinger. De ting der nævnes i interviewene er bl.a. kortere bade, at rense grøntsager i balje fremfor løbende vand, at gå væk fra kogevaske, at købe lavenergipærer m.m. Interviewene viser også, at det er meget forskellige normer og verdenssyn, der ligger bag de konkrete sparepraksisser. Det kan være både borgerlig askese, miljøetiske hensyn, rural husholdningspraksis og økonomisk-materiel rationalitet. Deres miljømæssige betydning står imidlertid sjældent mål med andre praksisser, der er mere forbrugstunge, men også i langt højere grad socialt acceptable.

Det er bl.a. praksisser og forhold, man ikke er opmærksom på, eller ikke mener man bør gøre noget ved, selvom man godt ved de koster energi – f.eks. forbrug til stand-by, regulering af varmeanlægget m.m. Der er også forbrugspraksisser, som vurderes direkte positivt – som f.eks. at bruge el og varme til at skabe hygge i form af associationer om liv og social aktivitet, at opretholde et vist niveau af hygiejne og renlighed, eller at rejse på ferie, uanset de miljømæssige omkostninger.

Der er således en kløft mellem på den ene side de forbrugspraksisser, som man prøver at gøre noget ved, eller har dårlig samvittighed over ikke at gøre noget ved – og på den anden side praksisser og handlinger, som koster langt mere vand og energi, herunder forhold, der i højere grad ville kunne aflæses på forbrugsmålerne. De faktorer som man ud fra et miljørationelt synspunkt ville tillægge betydning, f.eks. at optimere varmeanlægget, at slukke for varmen når man tager på ferie, at vælge en mindre og bedre isoleret bolig, eller at tage på cykelferie fremfor charterferie i udlandet, befinder sig tilsyneladende ikke indenfor det felt, der i hverdagens praksis og sprogbrug defineres som miljøhandlinger. Endelig er der en række praksisser, der medfører et lavere forbrug, men som ikke udføres af miljøhensyn – altså en slags ikke-intentionelle miljøhandlinger.

Erik og Gittes forhold til ressourcebesparelser er meget illustrativt, på den måde, at der er bestemte aktiviteter, der fokuseres meget på – f.eks. vandbesparelser ved badning og madlavning – samtidig med, at der er forhold som de ved der kunne gøres noget ved, men som de anser for at være forbundet med for store omkostninger (udskiftning af varmebeholder), for besværlige, uigennemskuelige og tvivlsomme (varmeregulering) eller for urealistiske (opsamling af regnvand).

"Vi tænker ikke voldsomt over det, altså.....der hvor vi begynder at ændre livsstil næsten" (Erik)..... "Jeg går ikke så vidt som til at tænke jeg skal samle regnvand til havebrug og den slags, det tror jeg heller ikke vi kommer til" (Gitte).

Omvendt har de gennem aktiviteter på andre felter gennemført ikke-intentionelle miljøforbedringer, f.eks. ved at skifte toiletter da de renoverede badeværelse, hvilket reducerede deres vandforbrug betragteligt. Tilsvarende er der andre sider af deres livsstil, som har været mindre forbrugende end andre familiers, f.eks. ved at de i mange år har holdt ferie ved at sejle i de danske farvande, fremfor at tage på charterferie i udlandet. Ingen af disse handlinger er dog foretaget af hensyn til miljøet, selvom deres miljømæssige effekt i sidste ende er langt større end de sparepraksisser, de foretager sig i det daglige – eksempelvis at slukke lyset efter børnene, at spare på vandet når der skylles grøntsager, at tage korte bade m.m.

Det samme gælder Arne og Stine, der på den ene side er meget opsatte på at købe lavenergipærer, men har ikke altid råd til det på grund af økonomien. På den anden side forhindrer den stramme økonomi dem også i at forbruge på andre områder, f.eks. købe hårde hvidevarer, selvom de især godt kunne tænke sig en tørretumbler, som Stine betegner som sin største drøm. En øget indtægt ville således give dem råd til både at købe lavenergipærer og tørretumbler, hvilket alt i alt ville øge deres forbrug betragteligt.

Hvis man skal karakterisere det, som familierne i interviewene selv har omtalt som sparepraksisser, har de det til fælles, at det er synlige og meget kropsligt orienterede handlinger. Hos alle familier er der en udtalt reaktion mod synligt spild og sløseri og mod kropslig nydelse ved f.eks. lange bade, hvilket især er tydeligt ved forældrenes reaktioner overfor teenagebørnenes forbrugsvaner. Der er mange eksempler i interviewene på, at den miljø-moralske dom over at lade vandet løbe mens man børster tænder eller at tage lange bade er langt hårdere end over at tage på charterferie sydpå.

Dobbeltheden i kultiveringen

Hvordan kan man forklare disse tilsyneladende forskelle mellem det, der udefra set tæller mest i forbrugsregnskabet, og det der i hverdagen opfattes som sparepraksisser og miljørigtig adfærd? Som der blev argumenteret for i kapitel 2 og 3 kan man se flere paralleller mellem forrige århundrede kultiveringsproces og nutidens råd og anbefalinger i miljøindsatsen. I begge tilfælde taler man om mådehold, sparsommelighed og selvbeherskelse, om at frasige sig enhver form for kropslig nydelse ved forbrug, og i stedet nyde forestillingen om, hvor meget man sparer og hvor meget det gavner miljøet. Dette er træk, der på mange måder er parallelle til kløften mellem traditionel og moderne hedonisme (Campbell, 1987) og til den adskillelse mellem den sociale og den fysiske krop, der udtrykkes i "the purity rule" (Douglas, 1996a). Ud over dyder som sparsommelighed og selvkontrol indebærer denne kultivering som tidligere diskuteret også en lang række praksisser omkring renlighed, hygiejne og kropslig pleje, hvilket er det, der i praksis tegner sig for en stor del af husstandens ressourceforbrug. I dette perspektiv er der således en meget lille afstand fra det borgerlige ideal med dens fokusering på kultivering og kropslig kontrol, til mange miljøkampagners appel om besparelser, mådehold og omtanke med forbruget, og om at være miljøbevidst forbruger. Sparepraksisserne er således betinget af, at der i første omgang finder et forbrug sted – der findes således ikke miljømærker for et ikke-forbrug, og propagandaen for et ikke-forbrug er da også stort set fraværende. Det der vurderes negativt i det dominerende forbrugsmønster er en sløset hygiejne, traditionel hedonisme, manglende æstetisering af labor-aktiviteterne og en for stor stedbundethed, som viser at man enten er ukultiveret, fattig, sær eller kedelig.

Selvom slutforbruget måske i sig selv ikke er et felt, hvor man investerer sin "illusio" (Kuehn, 1998), så kan selve sparepraksisserne godt være det.

Interviewene med beboerne viser da også, at det sjældent er hensynet til det faktiske forbrug, der er afgørende for spareindsatsen, men i stedet de symbolske værdier man selv definerede i det, eller bare følte som rigtige at udføre, uden egentlig at have en forklaring på hvorfor. Der er ganske vist store forskelle på, hvor meget "illuso" beboerne investerer i dette spil, og hvor habituel prægede deres praksisser er, men stort set alle familier er på én gang meget miljøbevidste – samtidig med, at de f.eks. har prioriteret rejser meget højt.

Sløseri med vand og el i hjemmet er bandlyst, mådehold og små sparepraksisser er udtryk for miljøbevidsthed, mens f.eks. boligens størrelse og isolering, bilkørsel eller ferierejser sjældent regnes med. Når Stine udtrykker dårlig samvittighed over sine lange bade med vendinger som "det er jo helt forfærdeligt", "det er jo fråds", "det koster jo mange penge", samtidig med, at deres begrænsede indtægt gør, at de ikke har bil eller tager på charterferie, men må nøjes med cykel, lånebil og sommerhus, kan det tages som udtryk for, at hun – ligesom de fleste andre familier – primært ser miljørigtig adfærd som et spørgsmål om kropsligt mådehold og afholdenhed. Ud fra en miljørationel betragtning over deres samlede forbrugsmønster er hendes skyldfølelse over de lange bade derfor absurd, men forståelig ud fra en social betragtning. Det samme gælder hendes brændende ønske om en tørretumbler, så de slipper for at tørre tøjet på tørresnoren derhjemme. Dette harmonerer ikke med de miljøhensyn de i øvrigt viser i hverdagen, men kan ses som en måde at lægge afstand til og eufemisere labor-aktiviteterne. Sammenlagt kan man se deres udsagn som udtryk for gerne at ville tilpasse sig et bestemt forbrugsmønster, der fortolkes som mere miljørigtigt end deres nuværende – køb af energibesparende hvidevarer og pærer, kortere bade m.m. – uanset at dette forbrugsmønster rent faktisk vil medføre et større energiforbrug på grund af mere husholdningsteknologi, bil, flere rejser og et større hus.

Det er påfaldende, hvordan alle familierne giver udtryk for gerne at ville rejse, uanset deres miljøbevidsthed og sparepraksisser i hjemmet; Ivar og Hanne skærer ned på næsten alt for få råd til at rejse, Olav og Brit skal til Egypten til sommer og Italien til vinter, Karen og John har lige været i Sydamerika m.m. Man kan diskutere, om det er udtryk for en egentlig rejselyst, eller for, at social integration og accept i stigende grad finder sted ved at forbruge. Erik og Gitte giver f.eks. udtryk for, at det er af hensyn til børnene, at de er begyndt at tage på ferie i udlandet, hvor de ellers har været hjemme på ferier i mange år.

Gitte: *"Så har vi taget til udlandet i sommer, det har vi aldrig været vant til før, der har vi sejlet rundt i de danske farvande, dem kender vi utrolig godt. Men i sådan en lille båd, der har vi syntes vi var for tæt".*

Erik: *"I de sidste år er det blevet til, at børnene syntes vi skulle noget andet".*

Gitte: *"Det var faktisk et problem, at vi ikke havde været nede over grænsen. Så to år har vi været i Frankrig.... Jeg sagde til Søren: "Du oplever da så meget her i Danmark, du er steder, hvor andre mennesker aldrig har en chance for at komme hen. "Hvad siger Gilleleje andre", siger han så".*

Erik: *"Det har været fint nok. Vi må sige, at der er jo også andet end Kattegat".*

Det er ikke mange der vil stå ved, at de hverken ønsker sig et stort hus eller rejser til eksotiske rejsmål – selvom man kan have mistanke om, at det kan være tilfældet. Sten og Kirsten regner med at finde en bolig i en anden af boligselskabets afdelinger når børnene er flyttet hjemmefra, men på spørgsmålet om, hvorvidt de kunne finde på at købe et hus vakler de:

Sten: *"Det er dejligt at rejse, men det er også dejligt at bo godt"*

Sp.: I regner med at blive i boligselskabet?

Sten: *"Ja, jo det gør vi vel, vi har ikke tænkt os at købe hus, så vil vi hellere tage ud og rejse....."*

Ud fra deres habitus og mådeholdenhed på alle andre forbrugsfelter, herunder at de har tilbragt de sidste mange somre i kolonihaven, kunne man tolke deres tvivlende og uafklarede udtalelser som udtryk for, at de vakler mellem to forbrugsgoder, der er en del af de dominerende klassers forbrugsmønstre, som de på den ene side ikke har lyst til at gøre brug af, men på den anden side er en del af de gældende normer. Fravalget af hus kan retfærdiggøres med, at der også skal være penge til at rejse, og ulysten til at rejse kan retfærdiggøres med, at det også kunne være rart med et hus – begge dele er, som jeg fortolker det, udtryk for, at det er nødvendigt at finde på undskyldninger og omskrivninger for et ikke-forbrug, og for, at de i sidste ende helst ville fortsætte deres nuværende forbrugsmønstre med en billig bolig i boligselskabet og somre, der tilbringes i kolonihaven.

Grønne eufemismer

Det bagvedliggende rationale – at man har nogle sparepraksisser, der er pragmatiske og fornuftige, og at man ikke ønsker at blive for radikal – er typisk for mange familier. Som Bourdieu gør opmærksom på, så ligger den sociale accept ikke i at følge den gældende orden slavisk – men at vise, at man gerne ville (Bourdieu 1997, s. 182-183). Hvis man fulgte reglerne til punkt og prikke i miljømæssig henseende ville man uværgeligt komme til at bryde en række sociale regler og normer for bl.a. hygiejne, renlighed, hygge og almindelig social omgang (jf. tankeeksperimentet med at overføre etnometodologernes studiemetoder til hverdagens miljøpraksisser, som skitseret i kapitel 3). Hvis man fremhævede alle de hverdagspraksisser, der indebærer et ikke-forbrug ville man samtidig udsætte sig selv for mistanke om at ville indtage en universel og uegennyttig position, hvilket uden tvivl ville blive betegnet som hykleri og plejning af særinteresser (Bourdieu 1997, s. 168-171).

De regler der gælder indenfor gavegivning kan også siges at gælde for mange af de miljøhensyn vi viser i hverdagen. Man kan se dem som eufemismer, der har til formål at demonstrere, at vi godt har forstået at den er gal, at kursen skal lægges om, og at vi faktisk gør noget for at afbøde konsekvenserne. For tiltag, der går lidt videre, som f.eks. at benytte regnvandsopsamling, at køre mere med offentlig transport eller at få renoveret varmeanlægget, for ikke at tale om at vaske mindre, tage færre bade eller efterisolere boligen, hører man typisk udsagn som "vi ville gerne gøre mere, hvis bare..." "men desværre..." "...tiden..." "arbejdet..." "omkostningerne..." "man kan jo ikke..." "det er nok utænkeligt..." ".....". Når de mange små miljø- og sparepraksisser trods deres begrænsede miljømæssige effekt alligevel godtages som tegn på miljøbevidsthed kan det med Bourdieus ord kun lade sig gøre i kraft af et "common selvdeception", altså en slags fælles og semi-bevidst undertrykkelse af en rationel viden, og om, at det ikke er god tone at være for objektiv i vurderingen af sparepraksisernes egentlige miljømæssige effekt. De små miljøpraksisser er derfor med til at opretholde en fortælling overfor sig selv og andre om, at man agerer miljørigtigt, at man respekterer den gældende dagsorden, og at man gerne ville gøre noget mere, hvis bare man kunne..... Sansen for spillet viser sig ved, at man er klar over, at det ikke er velset af sætte spørgsmålstejn ved disse praksisers objektive miljøværdi, på samme måde som man ikke vurderer en gaves betydning på, hvor meget den har kostet – dermed ville man bryde den sociale alkymi, der i det hele taget får spillet til at fungere. Det paradoksale ved dette "strukturelle hykleri" er som Bourdieu påpeger, at den sociale anerkendelse ligger i "lastens hyldest til dyden", og ikke i at følge reglerne slavisk. At undlade at vaske tøj, tage bad eller undlade at skylle ud i toiletet er ikke socialt acceptabelt – det er derimod at bruge miljørigtigt vaskepulver, at vaske ved 60° i stedet for 90°, at bruge elsparepærer, at skifte til toiletter med lavt skyl m.m.

Tilsvarende giver de tre lavenergipærer i spisestuen langt mere social og miljømæssig kredit end at undlade at købe bil og tørretumbler, eller at aflyse ferien til Mallorca i miljøets navn. Dette fungerer imidlertid kun i kraft af, at vi i fællesskab fortrænger den objektive kendsgerning, som de fleste er klar over, nemlig at en flyvetur bruger mere energi end de første hundrede lavenergipærer nogensinde vil kunne tjene ind. På den måde står den miljømæssige effekt sjældent mål med den sociale anerkendelse.

Mekanismerne i hverdagens eufemiseringer kommer til udtryk i interviewet med Sten og Kirsten. Spurgt om deres daglige sparepraksisser fremhæver de en række små dagligdags handlinger, som at købe lavenergipærer, at skrue ned for varmen, at tage korte bade m.m. Derimod nævner de ikke, at de f.eks. ikke har opvaskemaskine eller bil. Senere i interviewet, når reaktionerne i kølvandet på de første individuelle forbrugsmålinger i området diskuteres, nævner de selv deres ophold i kolonihaven og at de ikke har en opvaskemaskine, som årsag til, at deres forbrug er så meget lavere end naboernes. Det viser, at selvom man har en klar fornemmelse af, hvad der koster energi og vand i husstanden, så er det ikke nødvendigvis det man fremhæver som en miljøpraksis.

Dermed ikke være sagt, at der ikke er potentialer i "grønt forbrug". Som nævnt i kapitel 3 er der f.eks. store muligheder for elbesparelser i køb af nye hårde hvidevarer. Det samme gælder de mange små sparepraksisser, som det ikke er muligt kvantitativt, at opgøre betydningen af, på grund af de øvrige forbrugsforskelle familierne imellem. "Grønt forbrug" og sparepraksisser er imidlertid langt fra en neutral opfattelse af, hvordan miljøbevidst adfærd forstås, da den udelukker muligheden af et ikke-forbrug. Når man i forskellige sammenhæng diskuterer livsstil og miljø er der mange der spontant giver udtryk for, at det formentligt er de velhavende og bedst uddannede, der har den mest miljøvenlige adfærd, og at det nok er de lavere uddannede, der sløser mest med ressourcerne. Umiddelbart er det slående, at denne opfattelse er så udbredt, men omvendt giver det mening, hvis man ser den som udtryk for en ubevidst kobling mellem social status og kultivering. Hvor det før var de lavest uddannede der blev beskyldt for at lugte og være urenlige får de i dag skyld for at sløse med ressourcerne. Dette uanset, at meget peger på, at det i praksis er det bedst uddannede og mest velhavende, der har de største boliger og det største forbrug.

Kapitel 8. Konklusioner og perspektiver

Dette kapitel samler op på de teoretiske overvejelser og empiriske undersøgelser. Først diskuteres den forbrugsmæssig segregation, og konklusionerne på den kvantitative analyse af Århus-materialet. Dernæst diskuteres det, hvad casestudierne af de tre boligområderne og interviewene med beboerne har bragt for dagen i forhold til den overordnede statistiske analyse, og hvordan boligens betydning og familiernes forbrugs- og sparepraksisser spiller ind på dette. Endelig foretages en perspektiverende diskussion af forbrugsmålinger og grønne regnskaber

Resumé af det teoretiske og empiriske udgangspunkt

Udgangspunktet for denne undersøgelse har været en undren over de store forbrugsmæssige forskelle, der er mellem forskellige boligområder og mellem husstande i samme boligområde, som kan iagttages gennem grønne regnskaber og andre forbrugsopgørelser. De hidtidige undersøgelser, der er foretaget på feltet har ikke givet dækkende svar på disse forskelle, hvilket bunder i forskellige forhold.

- For det første har mange undersøgelser bevæget på et rent kvantitativt niveau, uden nærmere undersøgelser af forholdene i de enkelte husstande. Dette har ofte indebåret en forsimplet forståelse af sammenhængen mellem livsstil og forbrug, f.eks. at se det som udelukkende værende afhængigt af beboernes indtægt eller miljøbevidsthed.
- For det andet har der manglet en refleksion om den lange række af ressourcekrævende aktiviteter og forhold, som beboernes livsstil indvirker på, og som ikke nødvendigvis peger i samme retning.
- For det tredje har der ofte manglet en forståelse af, hvad der kendetegner forbrugstypen (varme, el og vand) og den kontekst, det finder sted i (boligen).

Der eksisterer ikke et samlet teoriapparat, der er egnet til at beskrive og forklare det samlede energi- og vandforbrug i boligen. Dette forbrug er så komplekst og sammensat, at det er problematisk at diskutere indenfor rammerne af et enkelte teoretisk perspektiv. Der er i højere grad brug for at kombinere forskellige teoretiske tilgange og perspektiver til at udvikle en mere nuanceret forståelse af de dynamikker, der ligger bag forbruget.

Det har derfor været hensigten at konkretisere sammenhængen mellem livsstil, bolig og ressourceforbrug ved at fokusere dels på boligen, og dens forskellige betydninger for forskellige livsstilsgrupper, dels på de ressourcekrævende aktiviteter, der finder sted i boligen. I de empiriske undersøgelser har jeg endvidere forholdt dette til beboernes opfattelser og udsagn omkring deres eget forbrug og spareintentioner.

Til først at præcisere, hvad der kendetegner de forbrugskrævende aktiviteter i boligen er Hannah Arendts skelnen mellem forskellige aktivitetsformer i "Vita Activa" benyttet. Herefter er der set på, hvordan håndteringen af labor-aktiviteter kan relateres til livsstilmæssige forskelligheder. Dette er primært sket med udgangspunkt i Mary Douglas og Pierre Bourdieus livsstilsbegreber og forbrugsteorier, samt med brug af Colin Campbell teorier om traditionel og moderne hedonisme. Herudover er der med forskellige litteratur omkring boligen set på, hvordan dens betydning har forandret sig over tid, og hvilken betydning boligen har for forskellige livsstilsgrupper.

For at sætte empirisk erfaring på disse teoretiske overvejelser har jeg gennemført en tredelt undersøgelse af sammenhængen mellem livsstil, boligform og ressourceforbrug:

- En overordnet kvantitativ undersøgelse af forbruget i 35 tæt-lav boligområder i Århus, og variationen indenfor disse områder.
- En undersøgelse af tre udvalgte tæt-lav boligområder der omfatter en nærmere beskrivelse af områdernes sociale og forbrugsmæssige identitet.
- Kvalitative interviews med otte familier i de tre boligområder, hvor forskelle i boligbrug, hverdagsforbrug og sparepraksisser belyses.

Livsstilsdomæner og forbrugsmæssig segregation

Målet for undersøgelsen har været at få en større forståelse for det forbrug, der finder sted i boligen. Det som kortlægningen af forbruget i forskellige husstanden og boligområder afspejler er, at "bolig" og "at bo" er begreber, der opfattes og praktiseres vidt forskelligt af forskellige livsstilsgrupper. Det gælder både boligpræferencer, mulighederne for at realisere dem, adgangen til forskellige bolig- og ejerformer, brugen af boligen – hvor meget man opholder sig her, og hvor knyttet man er til den – og det gælder den lange række af aktiviteter, man foretager sig i boligen, som kræver forbrug af energi og vand. Det betyder, at forbruget i boligen påvirkes af en lang række forhold.

Som eksemplet fra 1920ernes Århus viste (kapitel 1) havde en undersøgelse af den forbrugsmæssige segregation dengang formentligt vist større og mere klasserelaterede forskelle, der havde været lettere at aflæse i forbrugets størrelse. Det var kun de mest velhavende grupper der havde adgang til forbrugsgoder som elektrisk lys, badeværelse, husholdningsapparater m.m., mens de fattigste grupper enten ikke havde el i boligerne overhovedet, eller kun havde ganske få elektriske lamper og apparater. I dag er forbrugsfelterne i højere grad præget af heterogenitet og af, at mange forbrugsgoder er blevet hvermandseje. Fjernvarme, bad, vandskylende toiletter, hårde hvidevarer, el, belysning og elforbrugende apparater er standardudstyr i de fleste boliger, samtidig med at de øverste klassers forbrugspraksisser i stor grad har bredt sig til de øvrige klasser. Det betyder også, at det ikke kun er antallet af forbrugsgoder man skiller sig ud med – distinktionen er lige så meget knyttet til kvaliteten, og til at være i stand til at fortælle en historie om de pågældende produkter og hvorfor man netop har valgt dem fremfor andre (Bourdieu, 1984). Dette er imidlertid forskelle, som forbrugsmålinger er blinde og døve overfor, idet kun kvantitative forhold registreres af målerne. Sammenhængen mellem livsstil og det forbrug, der kan måles i boligen, er derfor betydelig mere kompliceret i dag.

På trods af, at mange forbrugsgoder er blevet hvermandseje viser den sociale og forbrugsmæssige kortlægning af Århus, at der er store forbrugsmæssige forskelle mellem forskellige boligområder. Undersøgelsen af de udvalgte tæt-lav boligområder peger i retning af, at følgende forhold især har betydning for el- og varmeforbruget:

- Boligforbruget (m^2 pr. beboer). Et stort boligforbrug medfører typisk et stigende el- og varmeforbrug.
- Beboernes indtægt. Både el- og varmeforbrug stiger med boligforbruget – samtidig er der en tydelig sammenhæng mellem indtægt og boligforbrug.
- Den gennemsnitlige husstandsstørrelse (antal personer pr. bolig). Elforbruget stiger med større husstandsstørrelser, mens varmeforbruget ikke påvirkes.
- Bebyggelsens alder. Der er en svag tendens til større varmeforbrug pr. person i de ældre bebyggelser, mens der ikke er nogen sammenhæng med elforbruget.

For vandforbrugets vedkommende er der imidlertid ingen af disse parametre der kan forklare forskellene.

Når boligområder har et meget lille eller meget stort forbrug synes det at være fordi flere faktorer trækker i samme retning. Det gælder f.eks. områder med store og ældre boliger, med store husstandsindtægter og meget plads pr. beboer, hvilket typisk giver et stort forbrug pr. person. Tilsvarende for områder med små og nyere boliger domineret af lavindkomstgrupper, hvor der typisk er et lavt forbrug. Imellem disse yderpunkter er der mange forskellige kombinationer, hvor forhold som familietype, husstandsstørrelse og alder har lige så stor betydning som beboernes indtægt og uddannelse. Den enkeltfaktor, der slår tydeligst igennem på ressourceforbruget er boligforbruget, opgjort i m² pr. beboer (selvom der også her er betydelige variationer). De boligområder, hvor boligforbruget er 20-30 m² pr. beboer er ressourceforbruget markant lavere end i områder, hvor boligforbruget er 50-60 m² pr. beboer. Den samme tendens er endnu mere udtalt internt i boligområderne. Indenfor samme boligområder er ressourceforbruget i husstande med én beboer er således typisk 2-3 gange så stort som i husstande med 4 personer eller derover.

Der er i andre sammenhænge peget på, at stigningen i små husstandsstørrelser medfører et større ressourceforbrug. Analysen af de 35 områder viser imidlertid, at boligområder med små husstande ofte har et mindre forbrug pr. person end boligområder domineret af store husstande. Det kan eventuelt skyldes, de små husstande overvejende er beboet af lavindtægtsgrupper (ældre og studerende), eller at boligerne i disse områder i højere grad er planlagt til små husstande. Der har imidlertid ikke været plads til at foretage en mere detaljeret undersøgelse af dette forhold.

Analysen peger på, at sammenhængen mellem boligforbrug, indtægt og ressourceforbrug blandt de udvalgte tæt-lav bebyggelser i stor udstrækning afspejler forskelle i alder og familiesituation. Eksempelvis vil en familie med to indtægter og teenagebørn alt andet lige have en større indtægt, mere plads og et større forbrug pr. person end en småbørnsfamilie, der typisk vil være yngre, have haft færre år på arbejdsmarkedet og ikke have samme opsparing. Man må derfor være kritisk overfor kun at bruge indtægt som mål for ressourceforbrug, og til at forklare dynamikken i forbruget. Formentligt ville det være mere relevant at se formuen som mål for velstand (Douglas & Isherwood, 1996) og ressourceforbrug. Flere år med en stabil indtægt giver mulighed for at spare op og akkumulere forbrugsgoder eller opbygge anciennitet på ventelisten i boligselskabet. At indtægten kan være et tvivlsomt mål for ressourceforbruget viser sammenligningen af Vejlbj Vænge og Kordegarden, hvor den gennemsnitlige husstandsindtægt i Vejlbj Vænge er ca. 30 % lavere end i Kordegarden, mens både boliger og ressourceforbrug er større.

Når man bevæger sig på et overordnet statistisk niveau kan det således være let at foretage "økologiske fejlslutninger", og tillægge enkeltfaktorer, der hænger sammen med en mere kompleks virkelighed, overdreven betydning for forbruget. Analysen af de tre boligområder viser, at ressourceforbruget på områdeniveau kan være stærkt påvirket af, hvilke familie- og husstandstyper, der dominerer området. To af de udvalgte områder – Højene og Vejlbj Vænge – ligger således i hver sin ende af forbrugsskalaen med hensyn til gennemsnitligt elforbrug pr. person. Ser man udelukkende på husstande med fire personer i de to områder er forskellen imidlertid minimal, på trods af at de to områder tydeligvis er domiciler for helt forskellige livsstilsgrupper.

Når der i Højene er en sammenhæng mellem høj indtægt og et højt ressourceforbrug skyldes det ikke alene, at området traditionelt har været et domæne for akademikere. Det skyldes også områdets status på det lokale boligmarked, hvor de store boligstørrelser gør det attraktivt for familier med børn i teenagealderen, hvilket sætter sit præg på både husstandsindtægt og ressourceforbrug. I Kordegarden, som generelt har et lavt forbrug, er boli-

gerne nyere, beboerne yngre, de bor på væsentligt mindre plads og ofte kortvarigt, mens de leder efter en anden bolig, eller sparer op til at købe en. Den gennemsnitlige bosætningsperiode er da også markant lavere end i de øvrige områder.

Hertil kommer, at der i de forskellige ejerformer ligger forskellige grader af frihed og service i relation til boligen, der ligeledes påvirker ressourceforbruget i området. Det gælder bl.a. muligheden for at bygge om, udskifte hårde hvidevarer, toiletter m.m. og til at regulere varmesystemet. I Højene har mange familier tilsyneladende udskiftet til vandbesparende toiletter i forbindelse med renovering af badeværelser, men man i Vejlby Vænge har undladt dette af hensyn til bl.a. det lokale afløbssystem. Det samme gælder hårde hvidevarer, hvor familierne i Højene har mulighed for selv at udskifte til nyere modeller, mens man i Vejlby Vænge og Kordegarden benytter relativt gamle modeller. Omvendt har man i Vejlby Vænge installeret et nyt varmesystem, der gør det let for beboerne at regulere varmen, bl.a. når man forlader boligen, mens det tilsyneladende er de færreste beboerne i Højene, der har renoveret deres anlæg, eller på anden måde regulerer det, f.eks. når de er væk fra boligen.

Boformer i en sen-moderne boligkultur

Forestillingerne om den gode bolig, forventningerne til den og til brugen af boligen har en række miljømæssig konsekvenser. Ser man historisk på, hvordan opfattelsen af den gode bolig har forandret sig kan man pege på en lang række træk, der har medført en øget miljøbelastning: Opfattelsen af, hvor meget plads der er tilstrækkelig, hvor meget lys der er brug for, hvilken varme der er nødvendig, hvilke funktioner det er nødvendigt at have indenfor hjemmets fire vægge, hvilke forbrugsgoder man er fælles om indenfor husstanden, hvornår det er rimeligt at få sin egen bolig, hvilken standard den skal have, hvor meget tid og hvor mange kræfter man vil bruge på opgaver som opvask, tøjvask og rengøring m.m.

Samtidig er boligen et vigtigt symbolsk gode, der er med til at italesætte sociale forskelle og skabe social identitet. Undersøgelsen af de 35 tæt-lav boligområder viser således flere eksempler på social homogenitet, der skyldes indtægts- og uddannelsesforhold, ejerform og familietype.

Samtidig viser forbruget internt i boligområderne, og interviews med beboere der, at boligen giver mulighed for at leve et liv og foretage sig ting, der er udtryk for ens livsform, der ikke nødvendigvis relaterer sig til ens livsstil (Jensen, 1995). På trods af, at mange af de interviewede familier har en ens social position, så er deres livsform, eller habitus, meget forskelligt, hvilket også sætter sit præg på det liv, der leves indenfor og udenfor boligen. Sagt lidt forenklet er livsstil og social position tilsyneladende styrende for, hvor man bosætter sig, mens livsform og habitus sætter sit præg på, hvordan man bruger boligen.

Forskellen mellem habitus og social position – eller mellem livsform og livsstil – kan derfor forklare en del af den variation i ressourceforbrug blandt husstande i et ellers socialt set homogent boligområde. Den teoretiske gennemgang har vist, hvordan boligen gennem tiden har ændret betydning, og at det som vi i dag opfatter som en "normal" bolig på mange måder bygger på Viktoriatidens boligidealer (jf. Frykman & Löfgren, 1979). Det gode liv leves i hjemmet; det er her man kan dyrke familieliv, socialt samvær, hobbies, være sig selv og viderefører træk fra ens livsform. Forestillingen om det gode liv kan opbygges af stemninger – hygge – der er en del af den moderne boligkultur og moderne hedonisme (Campbell, 1987). Brug af lys og opvarmning giver forestilling om liv og social aktivitet, på trods af – eller på grund af – at den moderne bolig, sammenlignet med den præmoderne bolig, er blevet tømt for aktiviteter som fremstilling, selvforsyning, socialt samvær m.m. Inter-

viewene viser da også, at lys og varme skaber en række positive associationer om liv og social aktivitet, der imidlertid kan være præget af beboernes opvækst. Forbruget i boligen er således præget af forestillinger og stemninger, f.eks. om fremtidige sociale begivenheder (Wilhite & Lutzenhiser, 1997) med opbygning af madlagre er vigtig, eller forestillingen om en mere simpel livsform, med brug af brændeovn, dyrkning af køkkenhaven og brødbagning (Wikström, 1994). Disse forestillinger er mulige på trods af, at man lever som moderne menneske med et traditionelt 9-17 arbejde, i et boligområde, hvor man føler sig hjemme og som svarer til ens sociale status.

Dette understreger, at boligen i livsstilssammenhæng udgør en særlig arena – og at boligen har forskellige betydninger for forskellige livsstilsgrupper. Den tætte sammenhæng der i Viktoriatiden blev mellem bolig og familie eksisterer fortsat i dag, men forskellige forhold i sen-moderniteten kan siges at have medført en boligkultur med større fleksibilitet i tid og rum, og muligvis en større tendens til "co-cooning" i form af identitetsskabende aktiviteter som boligindretning, ombygning m.m. Flere familier benytter de øgede fleksibilitet til at opsøge mere familieliv, f.eks. ved at tage orlov eller at arbejde hjemme, da tid med familien opleves som en stor mangelvare. Der er ligeledes familier, der benytter den teknologiske udvikling til at arbejde hjemme, ligesom der er familier, som er forskelligt sammensat fra weekend til weekend, hvilket er et andet senmoderne træk. Samtidig er der familier, der viderefører træk fra en lønarbejderlivsform eller en landbokultur, og i mindre grad er præget af træk ved det senmoderne samfund. I et livstils perspektiv tegner der sig derfor forskellige bolig- og forbrugskulturer, eksempelvis:

- En individualistisk livsstil, som er præget af et stort fravær fra boligen på grund af arbejde, ferier og fritidsbolig, men hvor boligen på grund af den teknologiske udvikling også benyttes som kontor. Sammenlagt medfører det et relativt lavt forbrug.
- En hierarkisk livsstil, der er præget af nøjsomhed, få forbrugsgoder, brug af boligselskabets fællesfaciliteter og af lange ophold i kolonihaven, hvilket medfører et lavt forbrug.
- En selvforsørgende livsstil, hvor boligen benyttes til hjemmeproduktion og samlingssted for teenagebørn og deres venner, hvilket medfører et højt forbrug.

I praksis er boligens brug og forbrug dog stærkt påvirket af beboernes alder og familiesituation, som går på tværs af de forskellige livstile. Der er således en række træk ved hhv. småbørnsfamilier, ved familier med teenagebørn, og familier med børn på vej til at flytte hjemmefra. Alders- og familiesituationen giver – den relative sociale lighed taget i betragtning – forskellige forbrugsmuligheder og frihedsgrader, som både præger boligvalg, brug af boligen og ressourceforbruget i boligen.

"Normalboligen" og "normalfamilien" er derfor misvisende begreber, når man skal fortolke og forstå forbrug og miljøbelastning i husstanden (Lutzenhiser, 1993), ligesom det er højst diskutabelt, i hvor høj grad forbrugsmålingerne kan benyttes som indeks for familiernes samlede miljøbelastning, eller for deres miljøbevidsthed. Set vil derfor være en misforståelse at se forbrugsforskellene mellem to husstande i samme boligområde som udtryk for et besparelsespotentiale, forstået på den måde, at et højt forbrug er udtryk for spild og sløseri.

Forbrugsmålingerne og forskellene mellem dem synes i stedet af afspejle forskelligheder i boligens brug og betydning – noget de traditionelle sociale og demografiske indikatorer ikke kan afsløre. Eksempelvis er der en tendens til, at jo større identitet og tilknytning man har til boligen, desto større er forbruget her. For de lavtforbrugende familier gælder således, at de generelt ikke er så tæt knyttet til boligen som husstande med højt forbrug – enten fordi de tilbringer meget tid udenfor boligen, f.eks. i fritidsboligen – eller fordi de bor i en bolig, der er lille og midlertidig. Tilsvarende kan en stor stedstilknytning medføre, at man vælger at blive boende efter børnene er flyttet

hjemmefra, hvilket alt andet lige medfører et stort boligforbrug og et stort ressourceforbrug. "Storforbrugerne" (opgjort i forbrug pr. person) indenfor de enkelte boligområder er da også i mange tilfælde ældre beboere, der formentligt har boet en årrække i boligen, føler sig knyttet til stedet, og på grund af opsparingen i boligen har råd til at blive boende på trods af en lav indtægt (pension).

Hverdagens forbrug og besparelser

Interviewene viser, at der er en række forskelle på de faktorer, der udefra kan registreres som årsagerne til forskelligheder i forbrug, og beboernes opfattelse af miljørigtig adfærd, som den folder sig ud i hverdagen. Dette forklarer, hvorfor det endelige forbrug i så ringe grad er et resultat af beboernes intentionelle sparepraksisser og miljøhensyn, men i langt højere grad afspejler forholdet til boligen og brugen af den.

Denne dobbelthed kan forklares med begreber fra forskellige livsstilsteorier, og hvad der særligt kendetegner forbrug af vand og energi i boligen. En stor del af vand- og energiforbruget knytter sig til de monotone og højfrekvente labor-aktiviteter (Arendt, 1998) – bad, hygiejne, vask, madlavning og -opbevaring m.m. Den flydende form som vand- og energiforbruget leveres på afspejler dets kontinuerlige natur, der ikke efterlader noget synligt produkt, udover at forhindre kroppens forfald og et spor på vand- og energimålerne. Det flydende forbrug relaterer sig således til en række kropslige behov, hvilken i teorien kan kobles til en social differentiering. "The purity rule" er ifølge Douglas udtryk for, at kontrollen, beherskelsen og disciplineringen af den fysiske krop stiger, jo højere man kommer i det sociale hierarki (Douglas, 1996a). Dette har i et historisk perspektiv fundet sted i form af en kultiveringsproces, der først og fremmest fandt sted i borgerskabet. Det indebærer dels en beherskelse af og afstandtagen til labor-aktiviteterne og de klasser der varetager dem, dels en kultivering og disciplinering af kroppen, hvilket medførte nye praksisser indenfor hygiejne, badning m.m. (Frykman & Löfgren, 1979). Disse forbrugspraksisser har senere spredt sig til de øvrige klasser, bl.a. med "projekt husmoders" fokusering på renlighed, hygiejne, orden, opdeling m.m. (Schmidt & Kristensen, 1986). Bourdieus beskrivelse af borgerskabets tendens til æstetisering af hverdagslivet og lægge afstand til alt "vulgært" og kropsligt, og arbejderklassens kropslige praksisser i forbrug af musik, mad, underholdning, sport, boligindretning m.m. (Bourdieu, 1995) er ligeledes et eksempel på "the purity rule". Det samme gælder Colin Campbell's skelnen mellem traditionelle og moderne hedonister, der kan ses som en beskrivelse af forskellen på at nyde gennem kropslige oplevelser, og på at nyde gennem forestillinger, og ved at kontrollere, beherske og fornægte kropslig nydelse (Campbell, 1987).

Man kan se flere paralleller mellem den moderne hedonisme og de gængse spareråd der ligger i flere miljøkampagner – mådehold, sparsommelighed, vandbesparelser, slukke for lyset, skrue ned for varmen m.m. De kropslige fristelser man modstår opvejes af forestillingen om et renere miljø og en bevidsthed om, at man i egne og andres øjne agerer miljøbevidst. De miljø og sparepraksisser i boligen familierne selv fremhæver er da også knyttet til kropslige praksisser.

Parallellen mellem miljøbevidsthed og kropslig mådehold kommer tydeligst til udtryk hos familier med teenagebørn, hvis umådeholdene forbrug af lange bade, krav om rene håndklæder, glemsomhed overfor at slukke for lys, TV, apparater m.m. er en stor kilde til frustration hos forældrene. Der er imidlertid også eksempler skyldfølelse over traditionel hedonisme hos forældrene selv, f.eks. over at tilstå en nydelse ved lange karbade. Tilsvarende er der mange eksempler på ved nydelse ved kontrol, beherskelse og besparelser. Det gælder f.eks. når Karen udskyder tidspunktet for at skrue op for

varmen til det yderste, og holder den på et niveau, som kun lige er tilstrækkeligt til ikke at fryse. Det samme gælder når Sten går og holder nøje regnskab med udviklingen i forbruget og har det bedst med kun at have få lamper tændt i stuen, eller når Olav har det bedst med en lav temperatur i stuen, fordi han er opvokset med det, og finder det naturligt.

De samme beboere taler imidlertid meget positivt over andre sider af deres forbrug, der objektivt set har en langt større miljømæssig effekt – eksempelvis at eje en større bolig, at ønske sig flere hårde hvidevarer, at hygge sig med lys og varme tændt, eller at tage på ferie til eksotiske rejsemål. Set udefra, og fra et miljørationel synspunkt, ville en afståelse fra disse praksisser og forbrugsgoder, f.eks. at gå sjældnere i bad, at vaske mindre, at renovere varmeanlægget i kælderen, for slet ikke at tale om ikke at eje en bil, at bo i en lille bolig eller at lade være med at tage på ferie betyde langt mere for energi- og vandforbruget.

Der er således et stort miljømæssige misforhold mellem det forbrug man har på nogle felter, og de sparepraksisser man har på andre. Det er slående, at nogle forbrugspraksisser tæller som et "grønt" forbrug, uden at have den store miljømæssige effekt, mens der er praksisser som har en stor miljømæssig effekt, uden at tælle som miljøhandlinger. Det rejser således nogle spørgsmål om, hvad det er der i det hele taget forstås og italesættes som miljøhandlinger.

De sociale mekanismer bag disse tilsyneladende modstridende handlinger kan forklares med de principper, der gælder for gavegivning (Bourdieu, 1997). Her er det centrale, at symbolikken i gavegivningen kun fungerer i kraft af, at man undertrykker de objektive sandheder bag den. I gavegivningen svarer det til, at man dels skjuler gavens pris, dels ikke må tale om den sociale tvang der også ligger bag gaveudvekslingen. I hverdagens miljøpraksisser svarer det til, at man overfor sin nabo ikke må nævne den lille miljømæssige effekt hans lavenergipære har, sammenlignet med hans daglige bilkørsel, og at man selvfølgelig ikke siger højt, hvad årsagen til hans handlinger er, nemlig at fremstå som miljøvenlig. Der er ting man er klar over, men ikke siger højt. Denne "fornemmelse for spillet" medfører ifølge Bourdieu et selvbedrag, et "common selfdeception", der imidlertid er en forudsætning for, at det sociale spil i det hele taget fungerer, og at de "små" sparepraksisser i social sammenhæng accepteres som miljørigtig adfærd. Problemet, set ud fra en miljørationel betragtning, er imidlertid at handlinger, der har en større forbrugsnedsættende og miljøforbedrende effekt, herunder helt at undlade bestemte forbrugsaktiviteter, ikke anses for miljøhandlinger.

I denne sammenhæng må der også rettes et kritisk blik mod de miljøløsninger og billeder af bæredygtig livsstil, der præsenteres i medier og offentlighed, og hvordan udbuddet af "grønne produkter" er med til at præge opfattelsen af bæredygtighed i hverdagslivet.

Perspektivering

Formgivning af ikke-forbrug

Afstanden mellem de intentionelle miljøpraksisser og det faktiske forbrug viser, at forbrugets miljømæssige konsekvenser ofte er afkoblet fra dets sociale betydning. Ud fra et miljø-rationelt synspunkt kan det virke absurd, at den sociale anerkendelse ligger i de små "grønne" forbrugspraksisser, mens et fravær af forbrug ikke kan tages i brug som miljøpraksis. Man kan på den ene side se dette som et problem, og håbe, at en øget transparens ved hjælp af grønne regnskaber, produktmærkning, en øget forbrugeroplysning m.m., vil medføre, at forbrugerne i højere grad får øjnene op for de "virkelige" miljørigtige produkter og løsninger.

Man kunne imidlertid også vælge at benytte de fordele, der ligger i, at forbruget ikke følger den sociale betydning, herunder at forbrugsgoder ikke mi-

ster deres distinktion, hvis de er mindre miljøbelastende. Det kunne bestå i en eufemisering – eller formgivning – af ikke-forbruget, så det bliver forklædt som "normalt" og "acceptabelt" forbrug. Som det er i dag har ikke-forbruget sjældent nogen historiefortællende og identitetsskabende funktion, modsat det synlige grønne forbrug. Når ingen ønsker at blive associeret med den hjemløse posedame er det ikke på grund af hendes lave forbrug og bæredygtige livsstil, men på grund af den måde forbruget er italesat på. På samme måde kan man se de økologiske landsbysamfund som en tydelig måde at formgive et lavt forbrug, så det fremstår som en protest og et aktivt valg, fremfor som udtryk for fattigdom og isolation.

Man kan trække en parallel til Forty's beskrivelse af problemerne med at sælge symaskiner til hjemmet i Viktoriatidens England. Symaskiner var i starten usælgelige – ikke fordi man ikke havde brug for dem, for det havde man – men fordi deres design gav for tydelige associationer til industri og arbejdsplads, og fordi hjemmet på det tidspunkt netop blev opfattet som et sted, hvor man var fri fra det forråede industrisamfund. Først efter et omdesign af symaskinen, så enhver lighed med industri og arbejdsplads var væk, gik salget strygende, hjulpet på vej af en grundig markedsføring. Dette er et eksempel på en effektiv eufemisering, eller formgivning, som man kunne lade sig inspirere af i miljøindsatsen i dag.

Som beskrevet i indledningen har en stor del af miljøindsatsen drejet sig om stille en lang række miljømæssige og ressourcebesparende alternativer til rådighed for forbrugeren, i tiltro til hendes evne og vilje til at handle på miljøets vegne. Man kan ikke se bort fra, at en række af disse praksisser og teknologier har en miljømæssig effekt, der også ville kunne aflæses på forbrugsmålerne. Undersøgelser viser således, at der ligger et stort miljømæssigt potentiale i at benytte allerede udviklede miljøteknologier indenfor boligsektoren (Jensen et al., 1997).

Det kan imidlertid også være problematisk udelukkende at appellere til beboernes miljøbevidsthed og grønne holdninger. Når man har en række muligheder til rådighed – både teknologiske og praktiske – der rent faktisk kan reducere forbruget, er problemet måske, at de i for høj grad opfattes som artefakter, der tilhører "det grønne segment". For nogle vil det således være vigtigere at distancere sig fra de grønne budskaber og teknologier, end at tilslutte sig dem. Der er derfor behov for løsninger, teknologier og produkter der medfører et lavere ressourceforbrug, signalerer "normalitet", "almindelighed", "nemhed" m.m., fremfor at signalere "miljøbevidsthed", "anderledeshed", "etik" m.m. En omvendt eufemisering ville således indebære, at lavforbrug og ikke-forbrug blev formgivet så det til forveksling lignede "normalt" forbrug.

I stedet for at se ikke-forbrug og en øget miljøbevidsthed hos forbrugerne som den eneste måde at reducere forbruget på, er der måske mere perspektiv i at forsøge at udnytte den store forbrugsdynamik og mange forbrugeres ønske om ikke at blive opfattet som miljø-nørd, til miljøets fordel. Der må derfor også gøres op med det mantra, der ligger i det kollektivistiske verdenssyn: At miljørigtig adfærd skal være forbundet med at frasige sig komfort og bekvemmelighed, at det ikke må bestå af "tekniske fix", at det skal bygge på miljømæssig bevidsthed og "indre" bevidstgørelse, og at det kræver en grundlæggende forandring af livsstilen. Når nogle familier renoverer deres badeværelser og udskifter toiletterne kan det ses som eksempel på æstetisk refleksivitet (Lash, 1995), hvor boligen benyttes til at signalere socialt tilhørsforhold og god smag, og hvor toiletterne er valgt fordi de er "standard" og "rengøringsvenlige". Det er forhold, der umiddelbart intet har med miljøbevidsthed at gøre, men hvor handlingen i sig selv alligevel har haft en stor positiv miljømæssig effekt. Der er ligeledes beboere, der har haft samme oplevelse med lavenergipærer, nemlig at deres holdbarhed har været en væsentlig grund til at købe dem:

"Hvert år i november, december, januar, har vi skullet skifte pærer ud i hele huset, men det har vi ikke skullet gøre i år, da de nye pærer åbenbart holder bedre" (Sten og Kirsten om deres erfaringer med køb af lavenergipærer).

Det samme gælder den nye varmeregulering i Vejlbj Vænge, der gør det utrolig let for beboerne at sænke temperaturen, når de ikke er hjemme, eller sover – noget de ikke har foretaget sig før, uanset deres intentioner om gerne at ville gøre noget. Der er således opnået en massiv miljøgevinst, uden at man nødvendigvis kan tale om større miljøbevidsthed hos beboerne. Forbrugsdynamikken i et udbredt fænomen som "co-cooning" kan således også indeholde et stort miljømæssigt potentiale, som kan realiseres, hvis det formgives og italesættes på den rigtige måde. En udnyttelse af dette potentiale kræver imidlertid, at man erkender, at de sociale mekanismer bag forbruget og bag brugen af boligen som oftest er langt stærkere end de rationelle og intentionelle miljøpraksisser.

Synliggørelse af hverdagens forbrug

Set i relation til de teoretiske og empiriske undersøgelser kan man diskutere, hvilke mulige effekter en synliggørelse af forbrugsmålinger, bl.a. i form af grønne regnskaber, kan have.

I forhold til hverdagens grønne eufemismer og fokusering på små, synlige og kropslige praksisser kan grønne regnskaber og individuelle forbrugsmålinger virke som en ødelæggelse af eufemiseringen. De svarer i princippet til, at man i en gaveudveksling ikke fjerner prismærket, og gør gavens værdi til et spørgsmål om hvor meget den har kostet. Det indebærer således et brud på de sociale spilleregler, hvor man normalt forholder man sig tavs om de objektive forhold, herunder det faktiske forbrug forbundet med hverdagens forbrugs- og sparepraksisser. Dermed kan forbrugsmålinger have en ødelæggende virkning på hele den "symbolske alkymi", der er forbundet med at udtrykke sine miljøholdninger. En reaktion på forbrugsmålingerne kan derfor være at lukke øjnene for målingerne, slå dem hen, og fortsætte med at gøre som man altid har gjort.

En anden effekt af hverdagens eufemisering kan imidlertid være, at man ubevidst tillægger de intentionelle miljøhandlinger en større forbrugsmæssig betydning end de faktisk har, og overser de forbrugsmæssige effekter ved en række af hverdagens "ordinære" praksisser. De grønne regnskaber kan derfor være med til at gøre opmærksom på, hvad der rent faktisk koster energi og vand i husholdningen, og dermed skabe en større opmærksomhed på "skjulte" forbrugskilder. Opgørelse af forbrugsmålinger kan samtidig gøre det legitimt at diskutere, hvordan man skal fortolke de konkrete tal, og i den forbindelse at pege på ikke-forbrug som årsag til et lavt forbrug. Dette er som tidligere diskuteret ikke "tilladt" i hverdagen, da man udsætter sig for stor mistænksomhed for at blive stemplet som "hellig", "frelst" eller "sær", fordi man bringer sig selv under mistanke om at ville indtage en universel position (Bourdieu, 1997). De objektive målinger frigør således aktørerne fra gavegivningens logik og udtalte tabuer, og gør det muligt på mere neutral grund, at diskutere egne og andres praksisser, hvilket interviewene viser flere eksempler på.

Endelig ligger der en stærk dynamik i de stærke sociale og moralske normer, der er knyttet til forbrug (Miller, 1995). Det er formentlig de færreste, der vil bryde sig om at blive udstillet som storforbrugere, når man sammenligner husstande og boligområder, uanset at man objektivt vil kunne påvise, at dette ikke afspejler beboernes sparepraksisser og miljøbevidsthed. Ønsket om ikke at fremstå som "storforbruger" og en traditionel hedonist, der ikke kan udvise beherskelse og mådehold, kan derfor være en væsentlig grund til at man begynder at gøre en indsats, også på de mere anonyme forbrugspraksisser, der i hverdagslivet ikke tæller som "miljøhandlinger".

Perspektiver for forskningen

Grønne regnskaber gør ikke bare forbruget i boligen synligt. De giver også et billede af det levede liv i boligområderne, og antyder, hvor forskelligt folk bor og bebor deres bolig, langt tydeligere end demografiske og socioøkonomiske indikatorer. Målingerne kan i sig selv skyldes mange forskellige forhold, men variationen antyder med al tydelighed, at forskellighederne i brug af boligen og tilknytning til boligområdet er langt større, end man umiddelbart skulle tro. Dermed kan forbrugsmålingerne – alene gennem den variation, de viser – udgøre et vigtigt supplement til de klassifikationer og kategorier, der traditionelt anvendes i bl.a. studier af social segregation og socialt liv i boligområder. Forbrugsmålingerne kan således også virke som en påmindelse om, at en reflektiv forskning nødvendigvis må forholde sig kritisk til de kategorier, der stilles til rådighed af de statistiske registre (Bourdieu, 1995), og ikke kun at tænke indenfor rammerne af disse. En større fokusering på forbrug ville samtidig indebære en erkendelse af, at identitet og livsstil ikke kun kan forstås i form af indtægt, tilknytning til arbejdsmarkedet m.m. (Bau-
man, 1997), men i lige så høj grad skabes og kommer til udtryk gennem boligen og de forbrugsaktiviteter, der finder sted her. Forbrugsmålingerne giver langt fra et dækkende billede af disse forskelligheder, men er i det mindste et skridt på vejen til at tænke livsstil, bolig, forbrug og miljø i en sammenhæng.

Litteraturliste

- Albertslund Kommune. (1993). *Grønt regnskab 1992*. Albertslund.
- Almqvist, A. (1992). Bostadens betydelse i olika livsprojekt och livsformer. *Nordisk Arkitekturforskning*, 5(1), 79-89.
- Andersen, H., Brante, T., Korsnes, O. (red.) (1998). *Leksikon i sociologi*. København: Akademisk Forlag
- Andersen, S. A. (1985). *Salt og brød gør kinden rød: Arbejderliv i Århus 1870-1940*. Århus Byhistoriske Udvalg. Århus: Universitetsforlaget i Århus.
- Arendt, H. (1998). *The human condition*. Chicago: The University of Chicago Press. (Original udg., US, 1958).
- Arendt, H. (1978). *The Life of the Mind*. New York: Hartcourt Brace Jovanovich. Bind I: *Thinking*. Bind II: *Willing*.
- Balslev Nielsen, S. (1997). *Omstilling af teknisk infrastruktur*. Ph.d-afhandling. Lyngby: Danmarks Tekniske Universitet, Institut for planlægning.
- Bauman, Z. (1998). *Work, consumerism and the new poor*. Buckingham, PA: Open University Press.
- Bechmann, D. (1996). *Boligers vandforbrug. Strategier for fremtidens vandforsyning i boligområder*. SBI-rapport 260. Hørsholm: Statens Byggeforskningsinstitut.
- Beck, U. (1997). *Risikosamfundet – på vej mod en ny modernitet*. København: Hans Reitzel. (Original udg., DE, 1986).
- Bennulf, M. (1995). Vad är det gröna? Om livsstilar och miljö i olika sociala grupper. In P. Dobers, & R. Wolff (Eds.), *Miljöstrategier - ett företagsekonomisk perspektiv* (pp. 143-158). Stockholm: Nerenius & Santérus Förlag.
- Bonke, J. (red.). (1997). *Levevilkår i Danmark: Statistisk oversigt 1997*. København: Danmarks Statistik, & Socialforskningsinstituttet.
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Polity Press. (Original udg., FR, 1972).
- Bourdieu, P. (1990). *The logic of practice*. Cambridge: Polity Press. (Original udg., FR, 1980).
- Bourdieu, P. (1995). *Distinktionen: En sociologisk kritik af dømmekraften*. København: Det lille Forlag. (Original udg., FR, 1979).
- Bourdieu, P. (1997). *Af praktiske grunde: Omkring teorien om menneskelig handlen*. København: Hans Reitzel.
- Bourdieu, P., & Wacquant, L. J. D. (1996). *Refleksiv sociologi – mål og midler*. København: Hans Reitzel.

- Broegaard, E., & Holm Pedersen, L. (1997): *Husholdningernes elforbrug - en analyse af attituder og adfærd på energi- og miljøområdet*. Amternes og Kommunernes Forskningsinstitut. København: AKF Forlaget.
- Brorsen, S. & Petersen, K. B. (1987): *Energibesparelser i en tæt-lav bebyggelse: Tekniske foranstaltninger og beboerrettet information* (SBI-rapport 185). Hørsholm: Statens Byggeforskningsinstitut.
- Budde, J. (1988). *Energi- og boligforbrug i forskellige husstande* (SBI-rapport 195). Hørsholm: Statens Byggeforskningsinstitut.
- Budde, J. & Pedersen, D. O. (1986). *Energiforbrug til opvarmning af bygninger: Enhedsforbrug til varmeplanlægning* (SBI-rapport 174). Hørsholm: Statens Byggeforskningsinstitut.
- Bukdahl, L. (1998). *Lektorghettobarn*. I Zerlang & Stjernfeldt (red.) (1998). *Barndomsbyer*. København: Samleren.
- Bulos, M., & Chaker, W. (1995). Sustaining a sense of home and personal identity. In D. N. Benjamin, & D. Stea (Eds.), *The home: Words, interpretations, meanings and environments* (pp. 227-239). Aldershot: Ashgate.
- Busck, S. (1995). *Billeder af Vejlbys historie*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Børresen, S.K (2000): *Fremmedhed og praksis - om tyrkiske og pakistanske indvandreres bosætning*. Sociologisk Instituts Ph.d. serie nr. 17. København: Københavns Universitet. Sociologisk Institut; Statens Byggeforskningsinstitut, SBI.
- Campbell, C. (1987). *The romantic ethic and the spirit of modern consumerism*. Oxford: Blackwell.
- Chatwin, B. (1988). *Drømmespor*. København: Samleren.
- Christoffersen, H., & Rasmussen, L. E. (1995). *Danskernes bomønster siden 1970* (AKF-rapport). Amternes og Kommunernes Forskningsinstitut. København. AKF Forlaget.
- Corrigan, P. (1997). *The sociology of consumption: An introduction*. London: Sage Publications.
- Cowan, R. S. (1983). *More work for mother: The ironies of household technology from the open hearth to the microwave*. New York: Basic Books.
- Dahl, H. (1997). *Hvis din nabo var en bil: En bog om livsstil*. København: Akademisk Forlag.
- Daun, Å. (1980). *Boende och livsform* (Folksam's skriftserie, B 146). Folksam. Stockholm: Tiden.
- Douglas, M. (1984). *Purity and danger. An analysis of the concepts of pollution and taboo*. London: Routledge. (Original udg., GB, 1966).
- Douglas, M. (1996a). *Natural symbols: Explorations in cosmology* (3rd ed.). London: Routledge (Original udg., GB, 1970).
- Douglas, M. (1996b). *Thought styles. Critical essays on good taste*. London: Sage Publications.

- Douglas, M., & Isherwood, B. (1996). *The world of goods: Towards an anthropology of consumption*. London: Routledge (Original udg., GB, 1979).
- Douglas, M., & Ney, S. (1998). *Missing persons. A critique of the social sciences*. Berkeley: University of California Press.
- Douglas, M., & Wildawsky, A. (1982). *Risk and culture. An essay on the selection of technical and environmental dangers*. Berkeley: University of California Press.
- Energistatistik 1999*. København: Energistyrelsen.
- Energistyrelsen. (1996). *Teknologikatalog – energibesparelser i boligsektoren* (Danmarks energifremtider). København.
- Featherstone, M. (1991). *Consumer, culture and postmodernism* (Theory, culture and society). London: Sage.
- Flyvbjerg, B. (1991). *Rationalitet og magt. Bind I. Det konkrete videnskab*. København: Akademisk Forlag.
- Fode, H. (1977): Boligtyper og kvarterer. I: Århus byhistoriske udvalg (1977) *Hus og hjem i Århus*. Århus : Universitetsforlaget i Aarhus.
- Forty, A. (1992). *Objects of desire: Design and society since 1750*. New York: Thames and Hudson.
- Fridberg, T. (2000). *Kultur- og fritidsaktiviteter 1975-1998*. København: Socialforskningsinstituttet, SFI
- Frykman, J., & Löfgren, O. (1979). *Den kultiverade människan* (Skrifter utgivna av Etnologiska sällskapet i Lund, 11). Lund: LiberLäromedel.
- Gabriel, Y., & Lang, T. (1995). *The unmanageable consumer: Contemporary consumption and its fragmentations*. London: Sage Publications.
- Gaunt, L. (1985). *Bostadsvanor och energi – om vardagsrutinarnas inverkan på energiförbrukningen i elvärmda småhus* (Meddelande M85:14). Gävle: Statens Institut för Byggnadsforskning.
- Giddens, A. (1996). *Modernitet og selvidentitet*. København: Hans Reitzel.
- Goffman, E. (1959). *The presentation of self in everyday life*. Garden City, NY: Doubleday.
- Gronow, J. (1997). *The sociology of taste*. London: Routledge.
- Groth, N. B. & Mølgaard, J. (1982). *Byplanlægning, kulturlandskab og livsformer*. København: Miljøministeriet, Planstyrelsen.
- Gullestad, M. (1992). *The art of social relations: Essays on culture, social action and everyday life in modern Norway*. Oslo: Scandinavian University Press.
- Hackett, B., & Lutzenhiser, L. (1991). Social Structures and Economic Conduct: Interpreting Variations in Household Energy Consumption. *Sociological Forum*, 6(3), 449-470.

- Halkier, B. (1999). *Miljø til daglig brug? Forbrugeres erfaringer med miljøhensyn i hverdagen*. København: Sociologi.
- Hallin, P. O. (1996). Miljöforskningen och det problematiska livsstilsbegreppet. In L. J. Lundgren (ed.), *Livsstil och miljö: På väg mot ett miljövänligt beteende* (pp. 100-115). Stockholm: Byggeforskningsrådet et al.
- Harste, G. og Mortensen, N. (1996). Sociale samhandlingsteorier. I Andersen, H. & Kaspersen, L. (red.). (1996). *Klassisk og moderne samfundsteori*. København: Hans Reitzel.
- Heidegger, M. (1997). Building, dwelling, thinking. In N. Leach (Ed.), *Rethinking architecture: A reader in cultural theory* (pp. 100-124) London: Routledge.
- Hurtig, E. (1995). *Hemhörighet och stadsfönyelse belyst i fyrtiotalstadsdelen Sanna i Göteborg* (R1:1995). Göteborg: Chalmers Tekniska Högskola.
- Højrup, T. (1989). *Det glemte folk: Livsformer og centraldirigering*. Institut for Europæisk Folkelivsforskning, & Statens Byggeforskningsinstitut. Hørsholm: Statens Byggeforskningsinstitut.
- Højrup, T. (1995). *Omkring livsformsanalysens udvikling* (Stats- og livsformer, 1). København: Museum Tusculanums Forlag.
- Jensen, N.A; Elle, M; Jensen, J.O (1998): *Byøkologiske løsninger – status for viden og erfaringer*. Udarbejdet for Boligministeriet af Institut for Planlægning (IFP), DTU. København: Boligministeriet.
- Jensen, O. (1984). *Beboervaners indflydelse på energiforbruget i etageboliger* (SBI-rapport 164). Hørsholm: Statens Byggeforskningsinstitut.
- Jensen, O. M. (1995). *VÆGGE/WALLS: Kundskabens projektioner/Projections of knowledge*. Oslo: Scandinavian University Press.
- Jensen, O. M. (1996). *Affald i boligområder: Livsstil og affaldsvaner* (SBI-rapport 261). Hørsholm: Statens Byggeforskningsinstitut.
- Jensen, O. M (1999). *Grønt regnskab for boligområder* (SBI-rapport 303). Hørsholm: Statens Byggeforskningsinstitut.
- Jensen, O. M (1999). Livsstilsrum – udkast til en teori om livsform, livsstil og stil. I Jensen, O. M., & Bech-Danielsen, C. (red.). (1999). *Byøkologisk velfærdsudvikling: Antologi. Livsstil, arkitektur og ressourcekredsløb*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Jensen, O. M., & Bech-Danielsen, C. (red.). (1999). *Byøkologisk velfærdsudvikling: Antologi. Livsstil, arkitektur og ressourcekredsløb*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Jensen, O. M., & Gram-Hanssen, K. (2000). *Livsstil og energiefterspørgsel* (SBI-meddelelse 133). Hørsholm: Statens Byggeforskningsinstitut.
- Johansson, T., & Miegel, F. (1992). *Do the right thing: Lifestyle and identity in contemporary youth culture*. Stockholm: Almqvist & Wiksell,
- Järvinen, M. (1998). *Om Bourdieus reflexiva sociologi*. Sociologisk rapportserie nr. 5, 1998. København: Københavns Universitet, Sociologisk Institut.

- Klint, J., & Knudsen, H. (1996). *Adfærd med hensyn til tøjvask og opvask i danske husstande*. København: Center for Alternativ Samfundsanalyse (CASA).
- Knudsen, T. (1988). *Storbyen støbes: København mellem kaos og byplan 1840-1917*. København: Akademisk forlag.
- Knudstrup, M.A. (1999). Typologi over bebyggelsesplantyper. I: Jensen, O. M., & Bech-Danielsen, C. (red.). (1999). *Byøkologisk velfærdsudvikling: Antologi. Livsstil, arkitektur og ressourcekredsløb*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Kuehn, S. (1998). *Livsstilens betydning for energiforbruget* (Sociologisk Instituts Ph.d. serie nr. 6). København: Sociologisk Institut.
- Kvale, S. (1998). *Interview: En introduktion til det kvalitative forskningsinterview*. København: Hans Reitzel.
- Lash, S. (1994). Reflexivity and its Doubles: Structure, Aesthetics, Community. In U. Beck, A. Giddens, & S. Lash, *Reflexive modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order* (pp. 110-173). Cambridge: Polity Press.
- Lidskog, R. Sandsted, E., & Sundqvist, G. (1997). *Samhälle, risk och miljö: Sociologiska perspektiv på det moderna samhällets miljöproblem*. Lund: Studenterlitteratur.
- Lindén, Anna-Lisa (1994). *Människa och miljö. Om attityder, värderingar, livsstil och livsform*. Carlssons.
- Lundgren, L. J. (red.) (1992). *Livsstil och miljö: På väg mot ett miljövänligt beteende?* Stockholm: Byggforskningsrådet et al.
- Lundgren, L. J. (red.). (1996). *Livsstil och miljö: Fråga, forska, förändra*. Stockholm: Byggforskningsrådet et al.
- Lutzenhiser, L. (1992). A Cultural Model of Household Energy Consumption. *Energy*, 17(1), 47-60.
- Lutzenhiser, L. (1993). Social and Behavioral Aspects of Energy Use. *Annual Review of Energy and the Environment*, 18, 247-89.
- Lutzenhiser, L. (1994). Sociology, Energy and Interdisciplinary Environmental Science. *The American Sociologist*.
- Lutzenhiser, L., & Hackett, B. (1993). Social Stratification and Environmental Degradation: Understanding Household CO₂ Production. *Social Problems*, 40(1), 50-73.
- Lutzenhiser, L., & Shove, E. (1999). Contracting knowledge: The organizational limits to interdisciplinary energy efficiency and development in the US and the UK. *Energy Policy*, 27,(4), 217-227.
- Lützen, K. (1998). *Byen tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*. København: Reitzel
- Löfgren, O. (1990). Consuming Interests. In: *Culture & History*, 7-36. Akademisk Forlag.

- Madigan, R., & Munro, M. (1999). "The more we are together": Domestic space, gender and privacy. In Chapman & Hockney (Eds.). (1999). *Ideal Homes? Social change and domestic life* (pp. 61-72). London: Routledge.
- Marling, G. & Knudstrup, M.-A. (1998). *Bymiljøindikatorer: Bymiljøvurdering af danske boligbebyggelser*. Aalborg: Aalborg Universitet, Institut for Samfundsudvikling og Planlægning.
- Martin, B. (1981). *A sociology of contemporary cultural change*. Oxford: Blackwell.
- Miller, D. (Ed.). (1995). *Acknowledging consumption. A review of new studies*. London: Routledge.
- Milton, K. (1996). *Environmentalism and cultural theory: Exploring the role of anthropology in environmental discourse*. London: Routledge.
- Mortensen, N., Palsholm, S. K., & Harste, G. (1987). *Et hus midt i verden: Parcelhusliv og nutidig normativitet*. Århus: Århus Universitet, Institut for Statskundskab.
- Møllgaard, J. (1979). *Planlægning og den glemte praxis*. Paper til Nordplan-konference, Stockholm.
- Møllgaard, J. (1984). *Byens sociale geografi: Studier af Skive* (SBI-byplanlægning 48). Hørsholm: Statens Byggeforskningsinstitut.
- Månsson, P. (1996). Max Weber. I Andersen, H. & Kaspersen, L. (red.). (1996). *Klassisk og moderne samfundsteori*. København: Hans Reitzel.
- Natur- og miljøpolitisk redegørelse 1999*. København: Miljø- og Energiministeriet.
- Nudansk ordbog og sprogbrugsleksikon*. København: Politikens Forlag 1992.
- Nygaard, E. (1984). *Tag over hovedet. Dansk boligbyggeri fra 1945 til 1982*. København: Arkitektens forlag.
- Otnes, P. (Ed.). (1988). *The sociology of consumption: An anthology*. Oslo: Solum Forlag.
- Palmborg, C. (1986). *Social habits and energy consumer behavior in single-family homes* (Document D24:1986). Stockholm: Swedish Council for Building Research.
- Pedersen, L. (1989). Hvad der er sparet, er fortjent – om husholdningsøkonomi og livsformer i byen. In L. Rahbek Christensen (red.), *Livsstykker: 12 studier af livsformer og vilkår* (pp. 120-131). Ringe: Kulturbøger.
- Pløger, J. (1997). *Byliv og modernitet. Mellom nærmiljø og urbanitet*. NIBRs Pluss-serie 1-97. Oslo: Norsk institutt for by- og regionforskning, NIBR.
- Rahbek Christensen, L. (1987). Boligform og livsform. In S. Albinus (red.), *Hvad er en god bolig ?* (pp. 25-34). København: Danske Arkitekters Landsforbund.
- Saunders, P. (1990). *A nation of home owners*. London: Unwin Hyman.

Schantz Christensen, A. L. et al. (1987). *Boligmarkedet i Danmark: Bind I-II: Tekstbind og tabelbind*. Amternes og Kommunernes Forskningsinstitut. København: AKF Forlaget.

Scheele, A. (1994). Att bo har många sidor – om olika förhållningssätt till bondet. In L. Nyström (red.), *Bebyggelsens mångfald* (pp. 129-148). Boverket. Stockholm.

Schipper, L., et al. (1989). Linking life-styles and energy use: A matter of time? *Annu. Rev. Energy*, 1989. 14: 273-320.

Schjerup Hansen, J. (1996). Kolonihaver – har de en egen æstetik. I Algreen-Ussing, G., Bek, L. og Schjerup Hansen, J. (1996). *Har de en æstetik? De kulturelle bevægelsers brug og formning af byens og landskabets rum*. Hørsholm: SBI-byplanlægning 71.

Schmidt, L.-H., & Kristensen, J. E. (1986). *Lys, luft og renlighed: Den moderne socialhygiejenes fødsel*. København: Akademisk forlag.

Schwartz, J. (1989). Et liv i sus og dus. In B. Westman (red.), *Hjemfølelse* (pp. 29-33). København: Kunstakademiets Arkitektskole, Laboratoriet for Boligbyggeri.

Sennett, R. (1977). *The fall of public man*. New York: Knopf.

Sennett, R. (1996). *Øjets vidnesbyrd: Om storbyens kultur og rum*. København: Samleren. (Original udg., US, 1990).

Sennett, R. (1999). *The corrosion of character: The personal consequences of work in the new capitalism*. New York: W.W. Norton.

Sillanpää, L. (1997). *Everyman's means for everyday's energy efficiency*. Sustainable Energy Opportunities for a Greater Europe. The Energy Efficiency Challenge for Europe. 1997 Summer Study.

Spradley, J.P. (1979). *The ethnographic interview*. Philadelphia, PA: Harcourt Brace

Sundhedsministeriet (2000). *Social ulighed i sundhed: Forskelle i helbred, livsstil og brug af sundhedsvæsenet* (Delrapport fra Middellevetidsudvalget, 2). København.

Thompson, M. et al. (1990). *Cultural theory* (Political cultures). Boulder, CO: Westview Press.

Tæt Lav – en boligform. Eksempelsamling udarbejdet af en arbejdsgruppe. SBI-rapport 75; 1971. Hørsholm: Statens Byggeforskningsinstitut.

Warde, A. (1998). *Noticing inconspicuous consumption*. Bidrag til projekt om forbrug og bæredygtighed. Lokaliseret 11.05.98 på:
<http://www.lancs.ac.uk/users/scistud/esf/warde.htm>

Weber, M (1995). *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd*. København: Nansensgade Antikvariat. (Original udg., DE, 1905).

Wikström, T. (1994). *Mellan hemmet och världen: Om rum och möten i 40- och 50-talens hyreshus*. Stockholm: Symposium Graduale.

Wilhite, H., & Lutzenheiser, L. (1997). *Social loading and sustainable consumption*. Konferencerapport fra The Energy Efficiency Challenge, 1997 Summer Study.

Wilhite, H., et al. (1996). A cross-cultural analysis of household energy use behaviour in Japan and Norway. *Energy Policy*, 24(9), 795-803.

Wilk, R. R., & Wilhite, H. (1985). Why don't people weatherize their homes? An ethnographic solution. *Energy*, 10, 621-629.

Ærø, T. (1999). Distinktion ved boligvalg – distinkte boligvælgere. In O. M. Jensen, & C. Bech-Danielsen (red.), *Byøkologisk velfærdsudvikling: Antologi. Livsstil, arkitektur og ressourcekredsløb* (pp. 47-52). Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.

ØkoAnalyse (1996). *Miljøbelastningen ved en families aktiviteter. Resultater fra en kortlægning af ressourceforbrug og udledninger til miljøet fra 22 aktiviteter i en modelfamilie* (Forbrugerstyrelsen. Rapport 1/1996). Forbrugerstyrelsen, & Miljøstyrelsen. København.

Summary

Lifestyle, dwelling and consumption

Ph.D. thesis

This report is the result of a PhD study on the connection between lifestyle and household consumption. It was carried out as collaboration between Aalborg University and Danish Building and Urban Research.

Aim and background

The subject of the study was to interpret the differences in measured consumption of water and energy between different residential areas and between different households.

The consumption of energy and water in households is responsible for a major part of today's environmental problems. In Denmark approximately one third of the total consumption of energy and water comes from private households. A central part of environmental policy has focused on rendering this consumption visible for the private consumers, e.g. through individual metering, environmental tax, and campaigns to save energy and water. "Eco-accounts" and mappings of consumption have revealed large differences in consumption levels between residential areas, including neighbourhoods and blocks. Such mappings have drawn the attention to the environmental consequences of the lifestyle of different groups living in different urban environments. This points towards a connection between social segregation and consumption, but has also left several questions open on how to interpret the connection between lifestyle and consumption.

The aim of the project was to contribute to an understanding of these differences in consumption by applying the concept of lifestyle and theories about the meaning of home. The connection between lifestyle and consumption in the home was analysed from three angles:

- the meaning of home and the use of the dwelling
- everyday practices in the home
- saving practices and environmental awareness

The empirical basis material for this project is a comprehensive material from the Municipality of Aarhus, consisting of data on consumption in private households (heating, electricity and water), socio-economic and demographic data and housing data. This made it possible to make a GIS mapping of the social and consumptional segregation in Aarhus, and to perform a quantitative of the patterns revealed here.

Theoretical perspectives

The theoretical understanding of lifestyle and consumption in this report is primarily based on works by Mary Douglas and Pierre Bourdieu, but also takes concepts from housing theory into account.

Consumption is an essential part of social life, as it is a way to make differences, to fix meanings, to remember, and to maintain social identities (Bourdieu 1995; Douglas & Isherwood, 1996). In contrast, the consumption of water and electricity is neither material nor visible, and several studies

have shown that most people do not pay much attention to the amount of energy and water spent in the home (e.g. Lutzenhiser, 1993). Therefore it is necessary to understand what separates consumption of water and energy from material and visible consumption.

The consumption of energy and water in the household is influenced by a number of factors – not only the possession of consumer goods in the household, but also the way these goods are used. Consumer goods and household technologies that only a few decades ago were regarded as luxuries, and reserved for affluent groups, have today become accessible for most households. Therefore it is likely that the difference in consumption between different social groups and classes is less obvious today. Instead, lifestyle theory suggests that social differentiation is increasingly achieved through design, narratives, brands etc of the consumer goods, more than the ownership itself.

Several studies have sought to explain consumption patterns as a matter of lifestyle. As the notion of “lifestyle” however is very broad, these studies have had a very different scope and understanding. Three dominant approaches have been identified.

One approach tries to relate consumption of energy and water to social stratification by comparing consumption levels with traditional socio-economic indicators such as income, education, employment and ethnicity. This approach however offers a limited understanding of the dynamics and rationales behind different consumption practices.

Another approach sees lifestyle in relation to “green consumption” and the use of specific environmentally sound devices. This approach focuses on the environmental intentionality of the consumer, and tends to see lifestyle as an individual phenomenon. Moreover, this approach often misses the social and environmental context of green consumption and overlooks other practices that might influence the total consumption much more (Lidskog et al., 1997). This is illustrated by a Danish survey, which indicates that the “greenest” attitudes are found among groups with a high consumption of electricity (Broegaard & Pedersen, 1997).

A third approach is to see consumption as cultural practices of everyday life (e.g. Wilk & Wilhite, 1985; Hackett & Lutzenhiser, 1991; Lutzenhiser, 1992, 1993a and 1993b; Wilhite et al., 1996). This approach offers a better understanding of and insight into everyday consumption practices and the dynamics behind them. However, it gives little explanation to the large individual variations in consumption within similar lifestyle groups, which has been revealed by eco-accounting.

The meaning of “home”, the use of the “dwelling”

The different meanings of “home” is a way to understand household consumption. Not only does physical characteristic of the dwelling such as age, size, isolation and type of ownership affect the consumption. Also, the dwelling can be used very differently, i.e. the amount of time spent in the home and activities taking place here. Scheele’s categories of the use of the dwelling is just one example (Scheele, 1994):

- The dwelling as the “*basis of everyday life*”. Here the use of the dwelling is dominated by labor activities as food preparation, washing, bathing, cleaning etc., and little time is spent on other arenas.
- The dwelling can also be used as a “*station*”, which means that many activities takes place outside the home, and that the residents find their identity on other arenas as well.
- The dwelling may become a “*project*” when the home is used for activities like rebuilding, indoor decoration etc. This is parallel to the tendency to “cocooning” which has been described in a number of studies (Löfgren, 1990; Wikström, 1994; Wilhite & Lutzenhiser, 1997)

- The dwelling as an “*archive of memories*” means that *contemplation* is the main activity – social activities are limited and so are the number of labor activities.

In practice, other meanings of the dwelling can be involved as well. Taking the use of the dwelling as a starting point emphasises that consumption and lifestyle should be seen in a context (Hallin, 1996; Lidskog et al., 1998). The implication is that a high or a low consumption in the dwelling not necessarily indicates the overall consumption pattern of the residents. For some, the main part of the consumption might occur in the dwelling, while others spend more time and consumption on other arenas.

The general changes and lifestyle differences in the perception and use of the dwelling, which has been identified in other studies (e.g. Sennett, 1977; Frykman & Löfgren, 1979; Gullestad, 1992; Hurtig, 1995; Forty, 1995; Corrigan, 1997) is important for understanding the consumption taking place in the home.

Everyday consumption (food, hygiene, comfort)

The major part of the consumption of energy and water in the average household comes from what Hannah Arendt calls “labor activities” (Arendt, 1998) – hygiene (washing, cleaning, showering etc.), preparation and storage of food, and the relaxation of body and soul. Space heating and lighting are other major areas of energy consumption, which are related to well-being, relaxation, and comfort.

A number of these consumption practices relate to the process of cultivation as it took place in the beginning of the last century (Frykman & Löfgren, 1979). The development of hygiene can be seen as an increasing separation of the physical and the social bodies, and a result of Douglas’ notion of “the purity rule”, which relates degrees of social control to degrees of bodily control. At the top of the social hierarchy social control is strongest and so is the demand to disembodify and etherealize forms of expression, including demands for purification and control of the natural body (Douglas, 1996a).

This offers a rough guideline to understanding the lifestyle differences of the “labor activities”. The virtues of cultivation includes a number of ascetic virtues that are also central in the environmental debate – moderation, thrift, control, and inhibition of bodily pleasures. However, this also implies a quest for cleanliness, grooming, washing, hygiene, and a replacement of labor activities such as cooking, washing, cleaning etc. with maids, servants or machines (Frykman & Löfgren, 1979; Forty, 1995), which implies an increasing consumption of energy and water in the home. Colin Campbells distinction between traditional and modern hedonism has several things in common with these themes. According to Campbell the modern hedonist finds joy in fantasizing, daydreaming and rejection of bodily pleasures, while the traditional hedonist enjoys through bodily experiences (Campbell, 1987). A similar distinction runs through Pierre Bourdieus description of the working class’ more bodily and less refined consuming practices, compared with the ones of the bourgeoisie (Bourdieu, 1995). These theoretical perspectives suggest a way to understand the differences in the practices of the labor activities and therefore energy and water consumption.

Using Mary Douglas theory of group and grid (Douglas, 1996a) consumption patterns for four different lifestyle groups has been theoretically outlined. These four ideal types (the individualist, the isolate, the hierarchist, and the collectivist) have been supplied with characteristics and concepts from Bourdieus theory on class and habitus (Bourdieu, 1995) and from the theory of “forms of life” from Danish ethnologist Thomas Højrup (Højrup, 1986; 1995).

Reflexivity and intentional environmental practices

The third perspective includes the families' reflections and understanding on their consumption, and the practices that aim to reduce the consumption.

Environmental programmes and initiatives have increasingly been based on information, enlightenment, visualisation of the consumption, individual metering, environmental taxes, removing barriers for green technologies etc. in order to change attitudes and practice among consumers. At the same time, a number of energy and water saving appliances for the home have become available to consumers.

Therefore the actual use of these intentional and reflexive practices were taken into account in the study of the consumption between different households. This also implies an understanding of how these intentional practices relate to other consumption practices, and possible contradictions between them.

Methodological approach and results

The aim of the empirical analysis was twofold: First, from a quantitative analysis, to point out different factors that were responsible for the differences in consumption levels, in terms of use of the dwelling and everyday consumption activities. Secondly, to explore the meaning of consumption and saving practices in people's everyday life, including an understanding of why some practices are not a part of the "saving" register.

This was investigated from three empirical angles:

A quantitative analysis of 35 low-rise housing areas

One part of the empirical analysis consists of a quantitative comparison of 35 low-rise housing areas. This consisted of a statistical analysis of the average consumption in the neighbourhoods level (quantity per person per year) compared to socio-economic and building-related parameters such as income, housing consumption (dwelling area (square metres) per resident), average household size etc. This analysis indicated:

- A connection between housing consumption (the number of square meters per resident) and consumption of heating and electricity.
- A connection between income and consumption of heat and electricity, although this relation was found to be significant.
- A connection between electricity consumption and the size of the household. In areas with small households the consumption of electricity per capita was lower than in areas with large households.
- A connection between the age of the buildings and the consumption of heating. This connection was however found to be less significant than expected.

This suggests that factors such as age, family type and household size have a significant influence on the consumption levels in different housing areas. This is not surprising, but it emphasises that the differences in consumption is not due to the resident's lifestyle only. Therefore, it is very difficult from a general quantitative survey to estimate and quantify the effects of differences in lifestyle.

An area-based analysis of three low-rise housing areas

In order to get a clearer picture of the connection between social identity and consumption a more detailed analysis was made of three neighbourhoods: Højene, Vejlbj Vænge and Kordegarden. They were different in relation to type of tenure and buildings, socio-economic status of the residents, and consumption of energy and water. Interviews with "key persons", such as caretakers, real estate agents, and administrative staff in the housing estate

and telephone interviews with 20 residents suggested a number of reasons for the difference in consumption in the three areas:

- The age and size of the houses, the household sizes and family types, and the housing consumption (housing area per capita)
- The type and efficiency of the heating system, and the regulation and maintenance of the technical systems more generally, which relates to the tenure type²⁶ and the age of the buildings
- The number and type of household appliances such as washing machines, tumble dryers etc., and the maintenance and replacement of these, which also related to the tenure type
- the use of the dwelling, e.g. the time spent in the home due to work, parental leave, holidays etc.

To compensate for the influence of age and family types dominating the areas, and to avoid the risk of generating an “ecological fallacy”²⁷, the average consumption in households of four members were compared for the three areas. This demonstrated that the average consumption of the whole area was strongly influenced by the dominating family types and household sizes. However, the analysis also revealed large differences between households of the same size, even within each neighbourhood. The difference between the lowest and highest consuming households was up to a factor 7, although the households were of the same size, lived in the same neighbourhood, and in similar houses.

Qualitative interviews

The third part of the analysis consisted of qualitative interviews with eight families in the three neighbourhoods, about their consumption practices in everyday life and their use of the dwelling. The aim of this part was to achieve an understanding about the reasons for the consumption differences and the rationales behind them.

The eight families were all to some extent representatives of middle-class Denmark, in terms of income and education. Age ranged from mid-twenties to late forties, and all had two or three children living at home. The interviews revealed very different ways of using and relating to the dwelling. This was in respect to the amount of homework, length of holiday, visits at restaurants, the attachment to the home, and the number and types of activities taking place in the home. The use of the dwelling in many ways is related to the residents’ background and upbringing, which is different in spite of their relatively similar social status.

Distinguishing between cultural background on one hand and social status on the other is parallel to Bourdieu’s understanding of habitus and social position (Bourdieu, 1995). Other theorists have suggested a division of the lifestyle concept as well, e.g. in a cultural, a social and an individual sphere (Johansson & Miegel, 1992; Jensen, 1995). In relation to this, the interviews indicate that housing choice and settlement can be explained through social status of the residents, while the use of the dwelling often is influenced by their cultural background, or “forms of life” (Højrup, 1989).

²⁶ Owners are free to change fridge, freezer, stove, toilet, heating system etc., which tenants are not, as these things belong to the owner. On the contrary, owners have to maintain these technologies themselves, where tenants pay for this service over the rent.

²⁷ This is a well-known experience from the studies of different neighbourhoods carried out by the Chicago School of the 1920s.

Table 1. A summary of the different meanings and uses of the dwelling amongst the interviewed families in the three neighbourhoods.

General characteristics for the three neighbourhoods	Dwelling use amongst interviewed families	Consumption level (pr person)
Højene: Private ownership Large, old houses Families with teenagers High income/education High consumption	<i>Office and station.</i> Olav and Brit often go to their weekend cottage, and don't feel attached to the neighbourhood. A consultant, Olav often works home. <i>Cocoon.</i> Erik and Gitte bought the house to get more space for family life. They enjoy rebuilding and indoor decoration, and the pleasures of home comfort. <i>Work and family life.</i> For Ivar and Hanne family life keeps them to the dwelling. Using the flat for private consultation enables Hanne to be home with her children.	Medium/low High Medium/high
Vejlby Vænge: Social housing Old houses, mixed sizes Mixed family types and ages Low/medium income and education Low/medium consumption	<i>Self-supply and meeting place.</i> Carla loves to cook. The chest freezer is always full, and the oven and dishwasher are used several times daily. Her children like to gather here with their friends, and to be served by Carla. <i>Supplement for the allotment.</i> Sten and Kirsten spend half of the year in their allotment, a trait of Danish working class culture. They live thrift and modest. <i>Stepping stone.</i> For Arne and Stine the dwelling is temporarily – it's too big and too expensive, but gives seniority to a smaller and cheaper flat on the estate.	High Low Medium/high
Kordegarden: Private rent Younger families, small households Low/medium income and education Low consumption	<i>Feeling of community.</i> Karen and John got here by incident, but like the feeling of community. Karen is on maternity leave. <i>A place for the compound family.</i> Ella is on maternity leave and studies at home. Both she and her husband have kids from former marriages, who are staying with them every second weekend.	Low/medium Low

The interviews with the families also revealed that energy and water consuming activities related to food, hygiene and comfort in the home were carried out very differently. This included food preferences, cooking, views on household technology, reasons for spending and saving, housing preferences and views on the present flat. Comparing the wholeness of the activities and worldviews of the families gives a picture of the different lifestyles behind the metering data:

Sten and Kirsten live a modest life without consumer goods such as dishwasher, own washing machine and tumble-dryer (they use the laundry facility on the estate), or car (they have always ridden the bicycle to work). Comfort for them is the light from the television and a single lamp, and a low temperature in the living room. They are very careful not to use too much water and energy.

"We have always tried to do the right thing, to demonstrate public spirit" (Sten).

This lifestyle and consumption pattern can be regarded as an example of "the sense of necessity", i.e. feeling good with a low-consumption pattern, due to matter of a working class habitus (Bourdieu, 1995), or the social structures keeping one in place (Douglas & Isherwood, 1996).

Another example of low-consumerism is the "collectivist" lifestyle (Douglas, 1996), acting from protest against consumer society. Karen and John represent many of those views. They have chosen not to have a dishwasher or a tumble dryer, and they are very aware of saving.

"It's an ethical issue. I don't know whether we're saving 1 or 10 D.kr" (Karen).

They feel cosy with little light on, and like a modern hedonist Karen enjoys keeping a low temperature in the living room. They enjoy the "feeling of community", and could never dream of buying a detached house.

In contrast, Arne and Stine's more individualistic worldview represents a positive view on household technologies. They have a dishwasher and their biggest wish is a tumble dryer. Their saving practices are considered in terms of economy, as a matter of buying green products as energysaving bulbs and washing machine with a low consumption of water and energy.

"It's expensive to act environmentally friendly, but then it also saves us money" (Stine).

They don't feel comfortable with the closeness and community in their present neighbourhood, and would prefer a large detached house.

Carla's rural background and habitus forms both her uses of the dwelling and her views on household technology. Chest freezer and dishwasher are indispensable, and there are no attempts to aestheticize the labor activities. Her saving practices are grounded in a rural household economy, more than in abstract and ethical ideas about the environment.

"I was brought up with it, so it's all in the backbones".

Her high consumption is therefore not a result of sloppiness with the resources.

This suggests that talking about a "typical", "normal" or "average" household is problematic (Lutzenhiser, 1993), and might lead to the conclusion that a low or a high consumption is a result of either sloppiness or asceticism. A high consumption level, as in Carla's case, does not necessarily imply a less "green" or more "environmentally damaging" lifestyle than of other families, but reflects that many activities takes place in the home. Similarly, a small consumption might, as in the case of Olav and Brit, reflect a little sense of belonging to their dwelling, and many consumption activities taking place in other arenas.

Savings, cultivation and gift giving

The interviews revealed some patterns about what types of actions in the everyday life are understood as saving practices, and what types of consumption are valued very positively, regardless of their environmental effect.

Analysed from the outside, housing consumption, type of house and heating system, number of appliances in the home etc., have large influence on the consumption. Analysed from the inside, from the perspective of everyday life, saving practices are typically understood as the purchase of "green" products (e.g. energysaving bulbs), shorter showers, washing with lower temperatures etc. Similarly, there is a strong sense of guilt and blame towards sloppiness and waste with electricity, heat and water, e.g. leaving lights or TV on, letting water run from the tap, enjoying long showers etc.

This is especially obvious in the parents' frustration with their teenage-children's squandering, thoughtless and hedonistic consumption in the home. These parallels between environmental behaviour and bodily control are understandable in the light of "the purity rule", and the distinction between traditional and modern hedonism. These forces seem to be much larger than the knowledge and interest about the actual consumption volume of the household, which is limited for most families.

At the same time, practices with a much larger environmental effect, such as the use of heating and light to create a feeling of comfort, frequent washing of clothes, consumer goods such as tumble dryers and dishwashers, a larger house or holiday to distant continents are regarded very positively.

A way of explaining these contradictions is to draw a parallel to the social mechanisms of gift-giving, as outlined by Pierre Bourdieu. According to Bourdieu, social rules only work because the objective structures behind them are kept in silence, which requires that the price be covered, and that there is a temporal interval between the gift and the counter-gift (Bourdieu, 1997). Social acceptability is not achieved by following the agenda strictly, but to demonstrate that the rules are respected, and that they would be followed more closely, "if only I could....", "had more time..." etc. This is similar to statements on environmental behaviour. Although there is a reflexive knowledge about the environmental consequences of many everyday activities, there is also a knowledge saying that abolishing such practices would not count as a saving practice or environmental awareness in the eyes of others. The silent knowledge also says it would be improper to discuss the actual environmental affect of other peoples green symbols, and compare it to their other practices. This collective "mis-recognition" makes it possible for the light saving bulb to give far more social recognition than cancelling the holiday, or moving to a smaller house in the name of the environment, which would instantly stamp the family as "sanctimonious" or "strange".

Therefore, environmental awareness in everyday life is not achieved through a small consumption of energy and water, but from demonstrating a respect for the environmental agenda, e.g. by buying green products, and demonstrating bodily control. Paying respect to the agenda by using euphemisms, symbols, forms etc. are a matter of "structural hypocrisy", but at the same time the foundation of social life. It works, however, only through a "collective mis-recognition", i.e. the denial of economy, the obligation of a counter-gift and other objective structures. Therefore, seeing the number of energy saving bulbs in as household as an expression for the total consumption volume in the home would be to confuse the social and the rational world.

Perspectives

The studies suggests that understanding the linkage between lifestyle and consumption through the concept of "home" offers a profitable way to study household consumption. Also, eco-accounts offers a valuable supplement to neighbourhood studies as they reflects the different ways life is being lived in different neighbourhoods and households.

Moreover, the studies suggest that there is a big difference between the social and the environmental understanding of "green" consumption. This questions the beliefs in the environmental awareness of the consumer as the key to reduce the consumption of energy and water in the home. The meaning of home and the use of the dwelling embrace a lot of other social dynamics that have more serious environmental consequences. Therefore, equating consumption with specific "environmental" practices misses the meaning of "green" and "ordinary" consumption and makes it more difficult to suggest effective ways to reduce the consumption in households.

The distance between the social and environmental meaning of consumption can, however, also be seen as a potential. Social distinction is not achieved through the environmental meaning of consumption, but the social meaning of it. This could, for example, give the dynamics of “co-cooning” a powerful role in implementing resource saving devices in the homes. In this respect the distance between the social and environmental meaning of “green” consumption is an advantage as it enables low environmental consumption to be disguised as social distinct consumption. A better understanding of the social dynamics behind the consumption related to the home can therefore be used actively to reduce the consumption, more effectively than appealing to the environmental awareness of the consumers.

Bilag

Bilag 1. Nøgletal for el-, vandforbrug

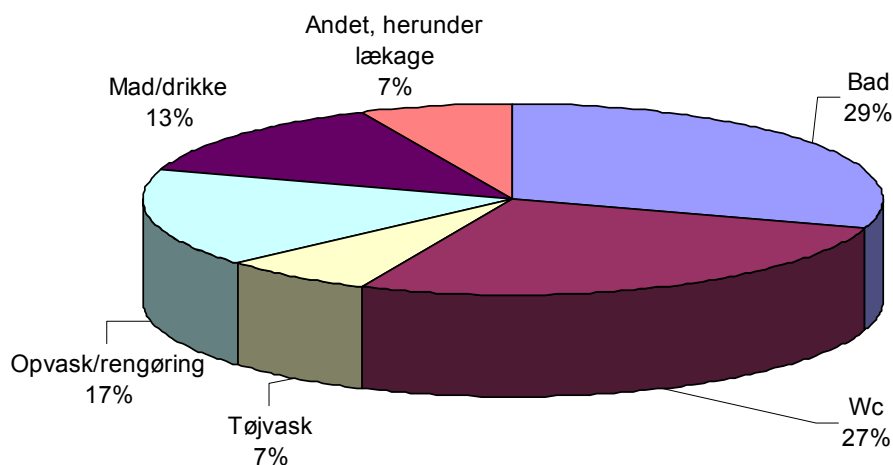
Vandforbrug

Tabel 1.1. Skøn over vandforbrugets gennemsnitlige fordeling i husholdningen. Kilde: Bechmann, 1996. I oversigten er ikke medtaget forbrug til bilvask og havevanding. Lands gennemsnittet var i 1992 158 l/pers/døgn.

Kategori, aktiviteter	Vandforbrug, l/pers/døgn
Personlig hygiejne (bad)	45
Wc	40
Vask	10
Opvask/rengøring	25
Mad/drikke	20
Andet, herunder lækage	10
I alt	150

Der kan imidlertid være store spredninger på forbruget. I nogle økologiske bebyggelser er forbruget f.eks. kun omkring 70 l/pers/døgn, mens det i andre bebyggelser kan være flere gange højere. Desuden afhænger forbruget af husstands størrelsen. Mens det gennemsnitlige forbrug ved 1 person er ca. 165 l/pers/d, er det ved 5 personer 125 l/pers/d. Det samme gælder andelen af børn. Hvis andelen af børn f.eks. er 2/3, reduceres forbruget i gennemsnit med 60 % (Bechmann, 1996, s. 78).

Vandforbrug, anslået fordeling på aktiviteter
Samlet forbrug på 150 l/pers/døgn

Figur 1.1. Vandforbrugets fordeling på aktiviteter i en "gennemsnitlig" husstand. Kilde: Bechmann (1996).

Tabel 1.2. Vandforbrugets fordeling på koldt og varmt vand (Nielsen, 1986), gengivet i (Bechmann, 1996)

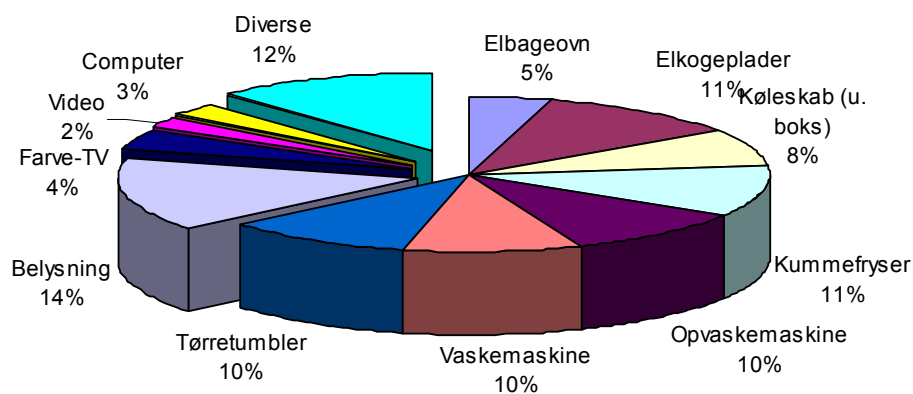
Tapsted	koldt vand	varmt vand
Køkkenvask	34 %	66 %
Håndvask	47 %	53 %
Bruser	26 %	74 %
Wc	100 %	0 %

Elforbrug

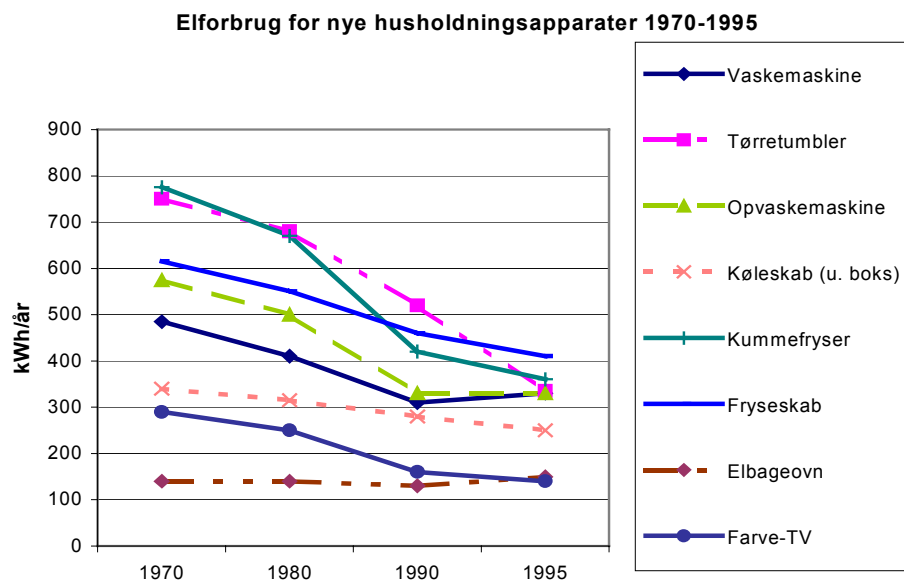
Tabel 1.3. Elforbrug i en tænkt husholdning (med nye apparater), opdelt på apparater. Kilde: *Teknologikatalog - energibesparelser i boligsektoren*. Energistyrelsen, Miljø- og Energiministeriet 1996.

Kategori, apparater	Elforbrug, kWh/år
Elbageovn	150
Elkogeplader	365
Køleskab (u. boks)	250
Kummefryser	360
Opvaskemaskine	330
Vaskemaskine	330
Tørretumbler	335
Belysning	510
Farve-TV	140
Video	70
Computer	85
Diverse	400
I alt	3325

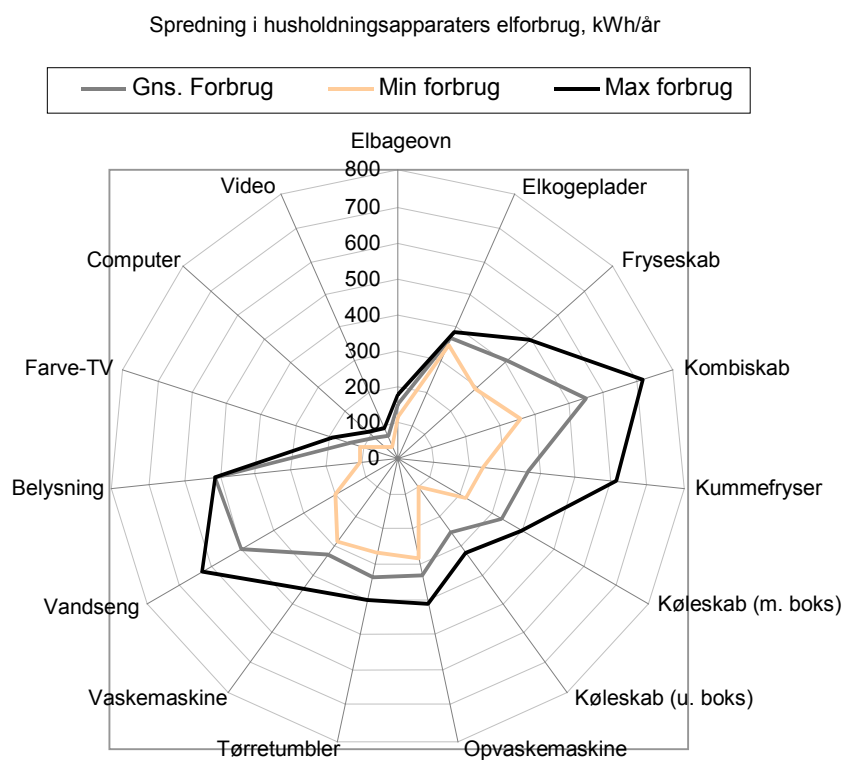
Elforbrugets fordeling i en tænkt husstand

Figur 1.2. Elforbrugets fordeling i en tænkt husstand. Baseret på tal fra Energistyrelsen (1996).

Figur 1.3. Udviklingen i energiforbrug for husholdningsapparater. Baseret på tal fra Energistyrelsen (1996).

Figur 1.4. Variationer i elforbrug for forskellige husholdningsapparater. Baseret på tal fra Energistyrelsen (1996).

Bilag 2. Bomønster og ejerformer

Det følgende bygger på statistisk materiale fra AKF (Christoffersen & Rasmussen, 1995).

Husstandstyper

De forskellige ejerformer er domineret af forskellige husstandstyper, og disse forskelle har forstærket sig de sidste 20 år.

Tabel 2.1. Fordeling af husstandstyper i 1970

	Priv.udl	Alm.	Andel	Ejerlejl.	Ejerbolig	Alle
Enlig mand	14	7	0	17	6	9
Enlig kvinde	30	24	0	20	8	19
Par	51	66	0	49	73	63
Øvrige	6	3	0	12	13	9
Sum	101	100	0	98	100	100

Tabel 2.2. Fordeling af husstandstyper i 1991

	Priv.udl	Alm.	Andel	Ejerlejl.	Ejerbolig	Alle
Enlig mand	25	21	22	27	8	16
Enlig kvinde	37	39	36	27	11	25
Par	29	36	36	40	74	53
Øvrige	8	4	7	7	7	7
Sum	99	100	101	101	100	101

Som det fremgår er andelen af husstande med enlige er vokset fra knap 30 % til over 40 %. Ser man på, hvor enlige bosætter sig (1991), er der en tydelig overvægt i private udlejningsboliger, almennyttige boliger og andelsboliger²⁸, hvor andelen typisk er omkring 60 % af alle boliger. I ejerboligerne er antallet meget lavere (knap 20 %), mens andelen af par samtidig er langt højere – over 70 % mod omkring 30 % i privat udlejning og almennyttige boliger. På dette punkt er der også sket en markant udvikling siden 1970, hvor der ejerboligernes andel af par har holdt sig konstant, mens andelen for privat udlejning og almennyttige boliger er næsten halveret.

På grund af den forskellige husstandssammensætning må der – alt andet lige – forventes et større ressourceforbrug i privat udlejningsboliger og almennyttige boliger, sammenlignet med ejerboliger.

Med flere personer i husstanden til at dele et vist basisforbrug (varme, belysning, køleskab, fryser m.m.) vil forbruget – alt andet lige – være mindre end i husstande med en person.

²⁸ I det følgende ses der væk fra andelsboliger og ejerlejligheder, da de udgør en relativt lille andel af den samlede boligmasse (hvv. 5 % og 4 % i 1991).

Erhvervsgrupper

Sammenligner man socioøkonomisk status er der ligeledes store forskelle mellem ejerformerne.

Tabel 2.3. Socioøkonomisk status under forskellige ejerformer, 1970.

	Priv.udl	Alm.	Ejerlejl.	Ejerbolig	Alle
Selvstændige	6	5	4	28	16
Funktionær I	11	9	17	13	12
Funktionær II	7	8	10	6	7
Funktionær III	14	17	22	7	11
Faglærte	11	15	11	9	11
Ufaglærte	24	26	17	20	22
Udenf. Arbejd.	28	20	17	18	22
Sum	101	100	98	101	101

Tabel 2.4. Socioøkonomisk status under forskellige ejerformer, 1991.

	Priv.udl	Alm.	Andel	Ejerlejl.	Ejerbolig	Alle
Selvstændige	4	2	3	4	13	8
Funktionær I	6	3	8	13	10	8
Funktionær II	7	6	10	14	12	10
Funktionær III	15	15	19	29	13	14
Faglærte	6	6	6	11	10	8
Ufaglærte	12	15	10	12	12	12
Øvr. Lønmodt.	4	2	3	3	1	2
Udenf. Arbejd.	48	51	40	14	29	38
Sum	102	100	99	100	100	100

Den største forskel i 1970 var, at andelen af selvstændige var markant højere i ejerboligerne, end under de øvrige ejerformer, mens andelen af faglærte og ufaglærte arbejdere var lidt mindre. I 1991 var andelen af selvstændige faldet markant – formentligt på grund af omstruktureringer i landbruget – således at andelen af selvstændige i ejerboliger er halveret, men stadig markant højere end under andre ejerformer. Samtidig er ejerboligen nu blevet den dominerende ejerform for de faglærte arbejdere. Mht. uddannelse er der i privat udlejning og almennyttige boliger en overvægt af studerende og beboere uden kompetencegivende uddannelse, mens der i ejerboligerne er en overvægt af beboere med en erhvervsuddannelse.

Tabel 2.5. Husstandsrepræsentantens uddannelsesniveau under forskellige ejerformer, 1991.

	Priv.udl	Alm.	Andel	Ejerlejl.	Ejerbolig	Alle
Uden komp.	57	65	50	38	50	54
Erhvervsuddann.	23	24	25	34	34	29
Kort og ml. vidr.	7	5	11	15	12	10
Lang vidr.	3	1	5	7	4	4
Udd.søgende	10	4	9	6	1	4
Sum	100	99	100	100	101	101

Samtidig er andelen af beboere med erhvervsindkomst større i ejerboligerne (næsten 50 % flere end i privat udlejning og almennyttige boliger), mens andelen af beboere på forskellige typer overførselsindkomst tilsvarende er underrepræsenteret.

Tabel 2.6. Husstandens primære indkomstkilde under forskellige ejerformer, 1991

	Priv.udl	Alm.	Andel	Ejerlejl.	Ejerbolig	Alle
Erhv. Indk.	49	45	57	78	71	60
Dagpenge	5	5	4	3	2	3
Kontanthjælp	4	6	2	1	0	2
Ført. Pension	8	13	5	2	3	6
Alderspension	18	19	17	4	11	14
SU	4	1	2	1	0	1
Rest	13	11	13	12	12	12
Sum	101	100	100	101	99	98

Bilag 3. Kategorier og definitioner fra Danmarks Statistik

Socialgrupper

Betegnelser af socialgrupper ifølge Danmarks Statistik (Jensen & Gram-Hanssen, 2000):

1. Selvstændige og medhjælpende ægtefæller
2. Ledelsesarbejde på øverste administrative plan i virksomheder og organisationer – uanset deres størrelse og arbejdets krav til færdighedsniveau. Arbejdet består af at beslutte, planlægge, styre etc. Desuden omfatter gruppen arbejde der forudsætter højeste færdighedsniveau, og her klassificeres personer med fagbetegnelser som f.eks. fysiker, aktuar, bygningsingeniør, arkitekt, læge, jordemoder, lærer, advokat, revisor, bibliotekar, journalist, skuespiller, musiker og præst.
3. Omfatter arbejde, der forudsætter mellemste færdighedsniveau. Det består i teknisk arbejde og produktion og transport samt assistance ved handel og administration. Desuden omfattes undervisnings- og omsorgsarbejde i dag- og døgninstitutioner samt sygepleje og assistentarbejde indenfor sundhedssektoren. Som eksempler kan nævnes laborant, fotograf, programmør, skibsfører, børnehavelærere, ejendomsmægler, told- og politibetjent.
4. Fælles for arbejdet i gruppe 4 er, at det forudsætter færdigheder på grundniveau. Gruppen omfatter almindeligt kontorarbejde, kundeservice, service i forbindelse med personlige tjenester, overvågnings- og redningsarbejde, arbejde indenfor landbrug, gartneri etc., håndværkspræget arbejde samt arbejde, der består i betjening og/eller overvågning af procesmaskiner og andre stationære maskiner.
5. En restgruppe, der omfatter det arbejde, der ikke indeholdes i de øvrige grupper. Som eksempel på arbejdsopgaver i denne hovedgruppe kan nævnes rengøringsarbejde, budtjeneste, vagtarbejde samt pakke- og transportarbejde uden brug af maskiner.
6. Arbejdsløse.
7. Pensionister (førtils-, invalide- og folkepensionister samt efterlønsmodtagere)
8. Uddannelsessøgende
9. Denne gruppe indeholder personer der ikke kan dannes socioøkonomisk status for ved hjælp af de nævnte statistikregistre. Det kan skyldes, at personens socioøkonomiske status er uoplyst i registrene, eller at personen ikke er klassificeret som lønmodtager i de nævnte registre.

Uddannelse

Niveauer for uddannelse som Danmarks Statistik opererer med:

- Førskoleniveau
- Grundskoleniveau I (1-6. klasse)
- Grundskoleniveau II (7.-10. klasse/årgang)
- Gymnasialt niveau I (10. uddannelsesår)
- Gymnasialt niveau II (11.-12. uddannelsesår)
- Korte videregående uddannelser (13.-14. uddannelsesår)
- Mellemlange videregående uddannelser (15.-16. uddannelsesår)
- Lange videregående uddannelser (17.-18. uddannelsesår)
- Forskerniveau (19.- uddannelsesår)
- Uden for niveauplacering

I opgørelserne er der benyttet følgende opdeling:

- Lang eller mellemlang videregående uddannelse (varighed på 4 år eller derover), hvilket bl.a. omfatter uddannelser fra universiteter, handelshøjskoler m.m., som f.eks. cand.mag., cand.scient., jurist, læge m.m.
- Kort videregående uddannelse (varighed på 2-3 år), som omfatter uddannelser fra handelsskole, tekniske skoler, landbrugsskoler, social- og sundhedsskoler m.m., hvor man uddanner sig til korrespondent, kunsthåndværker, markedsøkonom, datamatiker, laborant, byggetekniker o.l.
- Erhvervsfaglig uddannelse (varighed på 3-4 år), som omfatter erhvervsrettede uddannelser, dvs. det der tidligere hed efg- og lærlingeuddannelser.
- Uden uddannelse

Bilag 4. Interviewguide til telefoninterviews

Telefoninterview

Livsstil, boform og ressourceforbrug. Ph.D-projekt ved Jesper Ole Jensen

1. Præsentation af projektet/undersøgelsen. Samarbejde mellem SBI, AAU, Århus kommune og ÅKV. Udvalgt tre boligområder i Århus, som undersøges.
2. Vil du/I svare på en række spørgsmål om bolig, livsstil og forbrug (varer ca. 15 minutter). Alle oplysninger er fuldt fortrolige. Spørg til videregående interview når telefoninterviewet er gennemført.

Navn og tlf.: _____ Adresse: _____

Boligområde: _____ Interview foretaget d. _____

Bemærkninger: _____

1. Beboerens baggrund og boligområdet

1a. Hvor mange bor der i husstanden

1b. Alder

1c. Uddannelse og stilling

1d. Hvad er husstandens samlede indtægt pr. år ?

0-200.000 kr.	200-400.000 kr.	400-600.000 kr.	600-800.000 kr.	> 800.000 kr.

1e. Boligens størrelse: antal rum og m²

1f. Hvor lang tid har du/I boet pågældende sted

1g. Hvorfor har du/I valgt at bosætte jer her (kommer herfra / har venner eller familie her / ligger tæt på arbejdet, størrelse god / skiftede arbejde/ begyndte at studere, og det var det eneste sted man kunne finde / er blevet henvist af kommunen) ?

1h. Hvordan vil du betegne boligområdet (samme folk som dig selv, alder, uddannelse, holdninger.....)?

1i. Hvor boede du/I før ?

2. Elforbrugende apparater og installationer i boligen

2a. Hvor store er husstandens udgifter til el pr år (eller kwh-forbrug), om-
trænt?

500-1500	1500-2500	2500-3500	3500-4500	4500-5500	> 5500 kr.

2b. Hårde hvidevarer i husstanden

	Ja/nej	Type/størrelse/alder
Køleskab og fryser		
Kummefryser		

2c. Er der følgende hvidevarer i huset, og hvor ofte benyttes de pr. uge?

	0-1 gange	2-4 gange	5-7 gange
Vaskemaskine			
Tørretumbler			
Opvaskemaskine			
Mikrobølgeovn			
Andre			

2d. Hvor gamle er disse apparater ?

2e. Elkomfur/el-bageovn:

Hvor ofte benyttes pr uge:	0-1	2-4	5-7
Komfur/ovn til madlavning			
Ovn til brødbagning m.m.			

2f. Hvor mange elforbrugende køkkenapparater i husstanden benyttes dag-
ligt (elkedel, kaffemaskine, cappuchinmaskine, brødrister, foodprocessor,
kaffekværn,)

Antal:

2g. Underholdning m.m.

	Antal (og evt. brug., timer dagligt)
TV	
Video	
HiFi/Stereo	
PC	
Børnelegetøj	

2h. Belysning

	Antal
Hvor mange elpærer er der i spise-stuen/opholdsstue ?	
Hvor mange er tændt på en almindelig aften ?	
Anvendes der elsparepærer ?	

2i. Andet: Findes nogle af følgende installationer og apparater i husstanden

	Antal og type, benyttes det døgnet rundt ?
Elektrisk ventilation	
Elektrisk gulvvarme	
Vandseng	
Akvarium	
Sikkerhedsudstyr (alarmer m.m.)	
Cirkulationspumper m.m.	
Udendørs belysning	
Elpaneler (f.eks. ifm. udestue)	
Elforbrugende haveredskaber (hækkesaks, plæneklipper mm)	
Andre elforbrugende apparater m.m. som ikke er nævnt ?	

3. Brug af boligen

3a. Tid der tilbringes i boligen (repetér hvad man arbejder med, hvor meget tid arbejdet optager)

	0-6 timer	6-10 timer	10-16 timer
Hvor mange dagtimer tilbringes i boligen på en almindelig hverdag (dvs. excl. nat)			
	10-16 timer	6-10 timer	0-6 timer
Alternativt: Hvor mange timer væk fra boligen på hverdage (arbejde, indkøb, sociale aktiviteter m.m.)			

3b. Weekender: Tager du/I væk, f.eks. i sommerhus eller kolonihave ?

3c. Hvilke aktiviteter og hobbies dyrkes i fritiden (sport, kolonihave, foreningsliv, hobbyarbejde, gå i byen, læse, se TV):

3d. Er der nogle af følgende aktiviteter som foretages udenfor boligen:

- bad (f.eks. tager bad på arbejdet eller ifm. idræt)
- tøjvask (vaskeri, venner m.m.)
- mad (hvor ofte går du/I ud og spiser eller bestiller mad udefra ?)

3e. Hvor mange uger om året var du væk fra boligen i 1998 (ferie, forretningsrejse, kolonihave etc.) ?

3f. Havde du i 1998 ofte besøgende eller logerende på besøg (venner, kæreste, familie, passe børnebørn m.m.) ?

Hvor mange uger boede der flere end dig/er selv i boligen ?

4. Besparelser

4a. Gøres der noget for at spare på elforbruget (og andet forbrug) gennem f.eks.

- Elbesparende apparater (elsparepærer, lavenergikøleskab m.m.).
- Dagligdags vaner (slukke for lys, tv m.m. når det ikke bruges, både til daglig og ved ferier m.m.)

Bilag 5. Interviewguide til kvantitative interviews

Interviewguide til livsstil, boform og ressourceforbrug

Jesper Ole Jensen, SBI.

Adresse:

Tidspunkt for interview:

Tilstede (de interviewede):

Introduktion

Formålet med denne undersøgelse er at finde ud af, hvorfor der er så stor forskel på, hvor meget vand og energi folk bruger i deres bolig set over et år.

Teorien er, at folk har forskellig livsstil, og at det afspejler sig i, hvordan folk bruger deres bolig, hvilke apparater og maskiner de benytter sig af i det daglige, hvilke aktiviteter de foretager sig i boligen (og hvilke udenfor), hvor meget de opholder sig i boligen, og hvor meget de går op i at spare på el, vand og varme.

I dette interviews fokuserer på boligen, på Jeres hverdag, boligens udstyr, og overvejelser omkring besparelser.

Generelle oplysninger

Hvor mange bor der i husholdningen, deres alder og køn:

	Navn	Alder	Køn
1.			
2.			
3.			
4.			

De voksnes uddannelse og stilling:

Egen opgivelse af forbrug i 1998:

Vand: _____ forbrug i m³/liter/pris

Varme: _____ forbrug i kWh/pris

El: _____ forbrug i kWh/pris

Spørgsmål

Boligen

- Hvorfor valgte I at flytte hertil, og hvor boede I før
- Hvilke kvaliteter har denne bolig som den tidligere ikke havde
- Boligområdet: Hvad synes I om det, positive og negative sider
- Hvordan ses der på andre tæt-lav områder i Vejlbj, som fysisk minder om dette område, men som har en anderledes ejerform (konkrete eksempler), og kunne I tænke Jer at bo her
- Betyder ejerformen noget for Jer, hvilke fordele/ulemper ser I ved ejer/lejer (f.eks. investering, usikkerhed, selvbestemmelse, service, naboer, socialt miljø)
- Mener du/I at man som ejer er mere bevidst om, hvor meget vand, el og varme man bruger – og tilsvarende, at man som lejer er mere ligeglad
- Fungerer forvaltningen af boligerne godt nok – herunder regulering af varmeanlæg og tekniske installationer m.m.

Arbejde

- Beskriv dit arbejde, hvad består det i, hvor ligger arbejdspladsen, hvordan kommer du/I dertil (køretøj)
- Er du tilfreds med dit nuværende arbejde? - tidligere arbejdspladser og arbejds erfaringer....
- Omgås du dine kolleger i fritiden
- Arbejdes der over, tages arbejdet med hjem, benytter du arbejdspladssens faciliteter (bad, kantine etc.)
- Er der muligheder for advancement i dit nuværende arbejde
- Hvad betyder mest for dig i dit arbejde (en ordentlig løn, selvstændighed, udfordringer, det kollegiale samvær, tryghed i ansættelsen,.....)

Baggrund

- Hvor er du/I vokset op
- Hvad lavede dine forældre
- Hvad lavede dine bedsteforældre
- Hvordan er relationerne til familien, hvor ofte ses I etc.
- Hvilken type kvarter voksede du op i

Hverdagen i boligen

Beskrivelse af, hvordan en almindelig hverdag ser ud for de forskellige familiemedlemmer, hvad man foretager sig i løbet af dagen, hvilke aktiviteter der foregår (madlavning, tøjvask, gæster, besøger venner, hobbyarbejde, læser, benytter TV/Video/ PC, er i byen, i biografen, på udstilling, i naturen, til idræt m.m.)

Hvilke variationer finder der sted i løbet af ugen og weekenden?

	Pers. 1	Pers. 2	Pers. 3	Pers. 4	Bemærkninger:
6.00					
8.00					
10.00					
12.00					
14.00					
16.00					
18.00					
20.00					
22.00					
24.00					

Fritid

- Hvor køber I ind, og hvorfor netop der (hvor ligger det, hvad er afstanden, hvilket transportmiddel benyttes)
- Hvor går børnene i institution/skole (afstand, transportmiddel)
- Hvilke type fritidsaktiviteter dyrker I og jeres børn, og hvor ligger det (sport, spejder, ungdomsklub,)
- Hvilke af lokalområdets faciliteter benyttes (butikker, institutioner, fælleshuse, idrætsanlæg, natur etc.)
- Hvilke andre steder færdes du/I i byen, og hvor ofte går I på café, restaurant m.m. ?
- Hvem omgås du/I i fritiden, hvor kender du/I dem fra ?
- Hvor bor Jeres venner og familie, og har de samme type bolig som Jer selv ?
- Hvad foretager I Jer i weekenden (udflugter, familiebesøg, havearbejde,.....)
- Kunne I finde på at tage på kunstudstilling, til koncert i Musikhuset, i Tivoli Friheden, eller til Vejlbyspillene ?
- Hvor holder I ferie (hvilket transportmiddel benyttes)

Apparater, aktiviteter og forbrug

- Har I kendskab til eget el, vand og varmemeforbrug (på årsbasis), og udgifterne til forbrug ?
- Spørgsmål til nogle forbrugspraksisser:
 - Hvilken temperatur holdes der på en vinteraften
 - Opvarmes alle rum
 - Lukkes der for varmen når man ikke er hjemme
 - Anvendes der natsænkning
 - Hvor tit tager I bad (pr. uge – hver person i husstand)
 - Hvor lange bade tages der
 - Hvor tit vasker I tøj. Fyldes maskinen og følges der ellers spareråd (er der arbejdstøj eller fritidstøj der skab vaskes særlig tit)
 - Holdes der øje med dryppende vandhaner, løbende wc'er m.m.
 - Vander I have om sommeren, og benytter I plæneklipper
 - Hvor tit luftes der ud
- Diskuterer I, om der kan spares på nogle af udgifterne, og hvilke overvejelser gør I Jer om det?
- Er der nogle af de følgende ting I har overvejet, eller allerede har gjort:
 - Varmen skrues ned
 - Antal tændte lamper reduceres
 - Antal vaske eller bad reduceres
 - Investering i energisparepærer eller mere effektive hårde hvidevarer
 - Benytte lys-sensorer (nb: kun relevant ved udendørs belysning)

- Er der kendskab til hvad de enkelte apparater og aktiviteter forbruger i vand, el og varme ?
- Når I sparer er det så pga. hensyn til miljø, økonomi eller begge dele ?
- Har I kendskab til muligheder for ressourcebesparende tiltag, men som I ikke benytter Jer af ?
- Er der områder, hvor I ved der er et højt forbrug, men hvor I ikke synes der er noget at gøre ved det ?
- Påvirker det sparevanerne m.m., at I er ejere/lejere – tror I det andre er påvirket af det?

Bilag 6. Forbrugsoversigt for boligområder og interviewpersoner

		Forbrug pr husstand, 1998			Forbrug pr person, 1998			Bolig- Størrelse
		El	Varme	Vand	El	Varme	Vand	
		kWh	kWh	m ³	kWh	kWh	m ³	m ²
<i>Højene</i>	<i>Gns., alle husstande</i>	3733	14646	128	1372	5382	47	135
	husstand 1	3342	13326	120	836	3332	30	129
	husstand 2	6000	21900	234	1500	5475	59	177
	husstand 3	6000	17000	200	1500	4250	50	175
	<i>Gns for 4-pers husst.</i>	4536	14932	152	1134	3733	38	
<i>Vejlby Vænge</i>	<i>Gns., alle husstande</i>	1889	12391	134	796	4901	53	93
	husstand 4	971	-	94	243	-	24	112
	husstand 5	5189	-	152	1297	-	38	130
	husstand 6	5847	-	174	1462	-	44	98
	<i>Gns for 4-pers husst.</i>	3572	-	143	893	-	36	
<i>Kordegarden</i>	<i>Gns., alle husstande</i>	1850	6821	81	1030	3798	45	72
	husstand 7	1711	8740	-	428	2185	-	80
	husstand 8	3078	6400	-	770	1600	-	80
	<i>Gns. for 4-pers husst.</i>	2536	8824	-	634	2206	-	

I denne ph.d.-afhandling diskuteres det, hvorfor der er så store forskelle i vand- og energiforbrug mellem forskellige husstande og boligområder. Det er en udbredt opfattelse, at forbrug er et spørgsmål om livsstil og kan begrænses af en øget miljøbevidsthed og spareadfærd blandt borgerne. Med afsæt i teorier om livsstil og forbrug argumenteres der imidlertid for, at forbrug ikke kun handler om besparelser, men også om nydelse, identitet, hygge, bekvemmelighed, om forskellige opfattelser af, hvad man bruger boligen til, og hvad en god bolig er. Spørgsmålet er, hvor meget sparekampagner, grønne produkter og en øget miljøbevidsthed har ændret ved danske husstandes praksis på dette område, hvor grænsen går for miljøbevidst adfærd, og hvordan ønsket om at forbruge og samtidig være miljøbevidst tackles i hverdagen.

Det besvares med konkrete undersøgelser af en række boligområder i Århus, der omfatter dels kvantitative sammenligninger af boligområders forbrug, boligtyper og beboersammensætning, dels kvalitative interviews med familier i tre boligområder. De viser, at spareadfærden ofte overskygges af forbrugsadfærd på andre felter, herunder brugen af boligen, hvilket er en væsentlig årsag til forskellene i vand- og energiforbrug. De viser også, at spareadfærd ofte bunder i helt andre rationaler end miljøbevidsthed.

Der argumenteres for, at miljøindsatsen må tage udgangspunkt i dette forhold, og at miljørigtig adfærd og teknologi må væk fra en grøn segmentering, og i højere grad signalere 'normalitet' frem for 'miljøbevidsthed'.

Rapporten er resultatet af et ph.d.-studie gennemført under forskningsprogrammet 'Byøkologisk Velfærdsudvikling', et samarbejde mellem By og Byg, Aalborg Universitet og Dansk Byplanlaboratorium.

1. udgave, 2002

ISBN 87-563-1144-3

